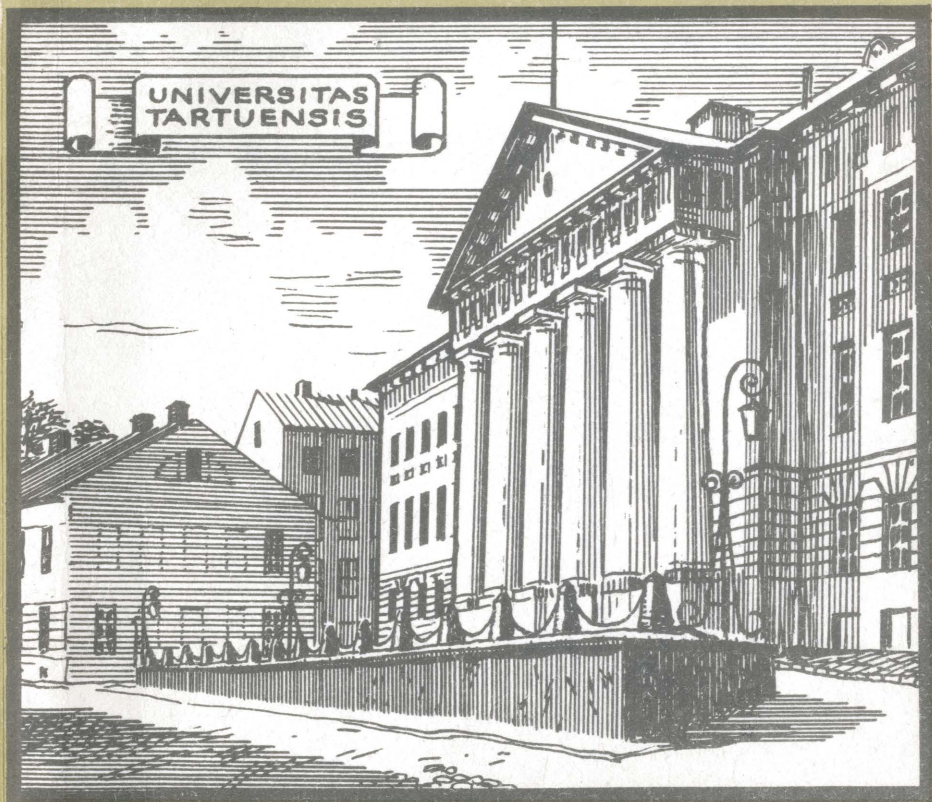

A-35562

-22(1)

ISSN 0494-7304

0206-2798

TARTU ÜLIKOOI AJALOO KÜSIMUSI

XXII (1)

A- 35562

-22(1)

TARTU ÜLIKOOL

70 AASTAT EESTI ÜLIKOOLI

TARTU ÜLIKOOLI AJALOO KÜSIMUSI

XXII (I)

(TÜ ajaloo muuseumi materjalid)

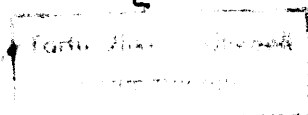
TARTU 1989

Toimetuskolleegium: K. Siilivask (vastutav toimetaja),
H. Piirimäe, E. Vääri, P. Järvelaid,
M. Viiralt

Kaane kujundanud K. Põllu

Kinnitatud TÜ ajaloo muuseumi nõukogus 10. veebruaril 1989.a.

2

170391

SAATEKS

Käesolev kogumik on pühendatud humanitaarteaduste arengule rahvusülikoolis viimase seitsme aastakümne vältel.

70 aastat tagasi - 1. detsembril 1919 - avati pärast aastast seisakut piduliku aktusega taas Tartu ülikool, seekord eesti ülikoolina. Sellele sündmusele eelnemud Saksa okupatsioon lõpetas senise venekeelse ülikooli tegevuse Tartus. Viimase peamiselt venelastest õppejõud ja enamik vene üliõpilasi pidid siit lahkuma ning nende baasil moodustati Nõukogude Venemaal Voroneži ülikool.

Saksa võimud avasid 1918. a. sügisel Tartus saksakeelse landesuniversiteedi, mille õppejõud olid riigi- ja baltisakslased. Ent see ülikool lõpetas oma tegevuse koos okupatsioonivõimudega 1918. a. novembris. Enamik õppejõude lahkus Saksamaale.

Nüüd võttis ülikooli üle Eesti Vabariigi valitsus ja algas rahvusülikooli rajamine. Ülikooli õppekeeleks määrati eesti keel, mis saigi demokraatliku rahvusülikooli üheks oluliseks tunnuseks. Kuid eestikeelsele õppetööle ei saadud kohe täies ulatuses üle minna. Ühelt poolt ei suudetud 1920. aastate algul komplekteerida õppejõudude koosseisu eesti keele valdajatega, sest eestlastel puudus veel vajalik teaduskvalifikatsioon. Teiselt poolt puudus enamikul erialadel veel eestikeelne teadustermnoloogia. Viimase loomisel mängis erakordset osa eesti keeleteadlane J. V. Veski koostöös teiste erialade spetsialistidega. Tema keelealast tegevust valgustab käesolevas kogumikus prof. E. Vääri. J. V. Veski lõi ligi 180 000 uut sõna, millest suur osa olid terminid.

1920. aastate esimesel poolel tuli Tartu Ülikoolis kasutada kvalifitseeritud õppejõududena arvukalt ka saksa (baltisaksa), vene, soome jt. rahvustest õppejõude, kellele anti esialgu õigus pidada loenguid võõrkeeltes, kuna üliõpilased neid keeli enamasti valdasid. Nii oli 1923. a. õppejõududest eestlasi ligi 50, sakslasi 32, venelasi 8 ja soomlasi 4 %. Viimased suutsid üsna kiiresti omandada eesti keele. Nagu selgub P. Alvre ülevaatest, oli ülikoolis eesti ja soome-ugri keelte uurimisel suur osa L. Kettusel. Eesti arheoloogia, museoloogia ja etnograafia väljaarendamisel oli oluline osa A. M. Tallgrenil ja I. Mannisel (vt. J. Linnuse artikkel).

Õigusteaduskonnas kasutati algul ulatuslikult vene professorite teeneid, kuna Eestis kehtisid 1920. aastatel vene

seaduste koodeksid. Kogumikus on antud ülevaated ka esimeste aasti juuraprofessorite N. Maimi (T. Põder) ja J. Uluotsa (P. Järvelaid) tegevusest. 1930. aastate teisel poolel oli juba üle 80 % õppejõududest eesti rahvusest ning enamik loenguid peeti eesti keeles.

Kogumikust leiame uurimusi psühholoogia arengust (P. Tulviste), Tartu Ülikooli raamatukogu (M. Ermel), üliõpilaskonna ja seltside tegevusest (S. Tamul, H. Ligi, K. Riismaa) aastail 1920 - 1940.

Humanitaarteaduste arengu teine tsükkel kogumikus käsitleb rahvusülikooli tegevust nõukogude perioodil, millal Tartu ülikool säilitas rahvusliku iseloomu eesti õppekeele, samuti nii õppejõudude kui ka üliõpilaste koosseisu poolest. Viimaste rahvuskosseisust annab detailse ülevaate A. Liim.

Kuid sõjajärgsetel aastatel elas ülikool läbi väga keerulise ideoloogilise võitluse perioodi, mille käigus osa vanast professorkonnast, nagu näitab oma ülevaates M. Hirv-laane, langes moraalse surve ja mitmete repressioonide ohvriks. Nagu tõestavad J. Ant ja L. Raid, kujunesid repressioonid ja vallandamised veelgi ulatuslikumaks pärast EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenumit.

Stabiilse arengu ja tõusu periood ülikoolis saabus 1950. aastate keskpaigast, eriti pärast J. Stalini isikukultuse hukkamõistmist NLKP XX kongressil.

Huvikalt uurimusi on esitatud õigusteaduste eridistsipliinide arengust ja silmapaistvamate õppejõudude tegevusest (K. Nigola, A. Lepsi, R. Maruste, P. Varuli jt. artiklid). Defektoloogiaeriala arengut analüüsib A. Reinmaa.

Seega sisaldab kogumik rikkalikku materjali eesti humanitaarteaduste arengust rahvusülikoolis, mis koos kogumikega reaalteaduste ja meditsiini valdkonnast annab võimaluse koostada tulevikus sügavama üldkäsitle meie alma mater'i lähiminevikust.

TARTU ÜLIKOOLI ÕPPEJÕUD JA EESTI KIRJAKEELE
ARENDAJA JOHANNES VOLDEMAR VESKI

Eduard Vääri

Eestikeelse Tartu Ülikooli väarikamate ja pikaajalisemate õppejõudude hulka kuulub eesti keele lektor, hilisem eesti keele professor akadeemik Johannes Voldemar Veski. Tema sihipärase tegevuse tulemusena jõudis eesti kirjakeel võrdsele tasemele teiste Euroopa keeltega. Eesti Vabariigi ametlik keel suutis hästi täita oma ülesandeid poliitikas, hariduses, kultuuris ja teaduses. Eestikeelse Tartu Ülikooli 70. juubeli puhul on igati põhjendatud selgitada, kuidas oli üldse võimalik saksa- ja venekeelselt õpetamiselt üle minna eesti keelele ja missugune osa selles oli J.V. Veskil. Eelnevalt on otstarbekas tutvuda J.V. Veski eluloolis- te andmetega ja eeldustega epohhi loovaks tegevuseks.

Johannes Voldemar Veski sündis 27. juunil 1873. a. Põhja-Tartumaal Kudina vallas Vaidavere külas Kaasiku talus. Keeleliselt on see keskmurde ala, mida loetakse eesti kirjakeele baasiks. Veskite perekond oli hariduslembene, isa Gustav oli Vaidavere külakooli õpetajastki haritum. J.V. Veski on meenutanud: "Sealne õpetaja Schulbach oli väikeste teadmistega. Nelja matemaatikatehet ta tundis, ka lugemist mõistis ta koolilastele õpetada. Kool ei olnud suur, vahest 15 last võis seal olla. Aga mu isakodus oli õpetus nagu tihedam ja sellepärast õppisin ma seal isa juhatusel. Kodus õppimine ei olnud regulaarne, kuid üht-teist sai ometi selgeks" /1/. Kui Vaidaveresse tuli uus õpetaja, õppis nooruk siiski aasta ka külakoolis. Väikese vaheaja järel õnnestus isal saata õpihimuline poeg kuus versta eemal asuvasse Maarja-Magdaleena kihelkonnakooli, kus ta õppis aastail 1883-1887. Siin ilmnesisid nooruki kirjandus-, muusika- ja keelehuvid. Tihti aitas ta kaasõpilasi kirjutõdes ja redigeeris keeleliselt lühikest aega koolis ilmunud käsikirjalist ajalehte /2/. Aastail 1887 - 1894 õppis J.V. Veski Tartus Hugo Treffneri eragümnaasiumis, mis oli tol ajal tulevaste eesti haritlaste taimelavaks.

Gümnaasiumis kiindus õpilane Veski loodusteadustesse ja keeltesse, harrastas muusikat ja sukeldus seltskondlikku ellu. Suure hoolega õppis ta vene, saksa, ladina ja kreeka keelt, eesti keeles tuli ennast iseseisvalt täiendada F.J. Wiedemanni sõnaraamatu najal. Õppetöö koolis oli saksa keeles, eesti keelt ei õpetatud. Wiedemanni sõnaraamatule kogus Veski suvel kodukihelkonnast lisamaterjali ja saatis selle Jakob Hurdale sõnaraamatu uue trüki jaoks (täiendatud ja parandatud teine trükk ilmus Hurda toimetamisel 1893. a.).

Gümnaasiumikursuse lõpetamise järel pidi ta ühe kuu täitma 1894. a. sõjaväekohustust, seejärel töötas lühemat aega Peterburis kinnises saksa õppeasutuses "Katharinen-asyl", kus elu ja töö osutus üksluiseks. Veski lahkus sealt ja jäi hoopis töökohata. Et paremat kohta ei õnnestunud leida, tuli ta Tartusse tagasi ja hakkas võõrkeelte, laulu- ja muusikaõpetajana tööle Treffneri gümnaasiumis. 1896. a. õnnestus Narva kroonugümnaasiumi juures sooritada küpsuseksamid ja J.V. Veski sai ametliku lõputunnistuse.

Et Peterburi ülikooli polnud majanduslikel põhjustel võimalik astuda, Tartu ülikoolis aga soome-ugri keeli ei õpetatud, jäid studeerimiseks loodusteadused 3/. 1896. a. sügisel astus Veski Tartu ülikooli füüsika-matemaatikateaduskonda õppima loodusteadusi, kuid selle kõrval jätkas keelte õppimist. Ta kuulas ka K.A. Hermannini venekeelseid eesti keele loenguid, kus kuulajaid oli sageli vaid 2 - 3, Veski ikka nende hulgas. Mõnikord tekkis vaidlusi üliõpilase ja 1880. a. Leipzigi keeleteaduse doktori kraadi saanud eesti keele lektori vahel. Õpingute ajal kuulus Veski radikaalide ringi, mida juhtisid Mihkel Martna ja Richard Aavakivi. Tegevuse eesmärgiks oli rahva silmaringi laien-damine. Rühmitusel õnnestus koostada kogumiku "Löbu ja tea-dus" kaks osa (ilmusid aastail 1898-1899), mida keeleliselt toimetas Veski. Sellega algas Veski 70 aastat kestnud õige-keelsusalane tegevus. Elatise hankimiseks töötas Veski ikka ka Treffneri gümnaasiumis inspektorina ja õpetajana. Üli-õpilane Veski käis kõnekoosolekutel, võttis osa muusikaüri-tustest ja harrastas tõlketegevust. Kõige tõttu jäi õppi-miseks vähe aega ja 1899. a. jäi stuudium lõplikult poo-leli.

1900. - 1901. a. oli Veski koduõpetaja Harkovis, kus tutvus lähemalt vene elu ja kultuuriga. Harkovis kirjutas

ta arvustuse K.A. Hermannii entsüklopeedia ainukese köite "Eesti üldlause teaduse raamatu ehk encyklopädia konservatiivni-lexikoni" kohta "Rahva Lõbu-lehele", mis samal aastal ka avaldati. Retsensioon pahandas K.A. Hermannii.

1901. a. asutati Tallinnas radikaalne ajaleht "Teataja" (ilmus aastail 1901 - 1905), mida toimetas Konstantin Päts. Toimetuses töötasid hilisemad silmapaistvad kultuuri- ja poliitikategelased Eduard Vilde, Hans Pöggelmann, Mihkel Martna, Otto Münther, Anton Hansen Tammsaare ja Johannes Voldemar Veski. Viimane oli toimetuse sekretär ning keeleteoimetaja; tööd "Teataja" toimetuses pidas Veski oma kujunemises eriti tähtsaks ja meenutas seda hiljem oma kirjutistes ja mälestustes. "Teataja" sulgemise järel töötas Veski mitmete lühiajaliselt ilmunud ajalehtede toimetustes, keeleõpetajana kursustel ja Narusbecki kaubanduskoolis. Aastail 1908 - 1914 oli ta "Päevalehe" toimetuses, kus teigi toimetustööd ja kirjutas muusika- ning teatriarvustusi.

1914. a. kutsus Anton Jürgenstein J.V. Veski Eesti Kirjanduse Seltsi (tegutses aastail 1907-1940) teadussekretäri kohale. Veski kolis Tartusse ning otsene keelealane tegevus muutus senisest intensiivsemaks. 1915. - 1934. a. oli Veski ka seltsi ajakirja "Eesti Kirjandus" toimetaja. Seltsi sekretärina organiseeris Veski murdeainestiku ja kohanime kogumist, suunas kirjakeele ühtlustamist kirjutiste ja nõupidamiste kaudu, juhtis oskussõnade loomist ja kutsus eesti keelt teaduslikult uurima. Veski üldjuhtimisel asuti koostama "Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu" käsikirja. Et tsaariaegses Tartu ülikoolis ei olnud fennougristikat ega eesti filoloogiat, kujunesid Eesti Kirjanduse Selts ja "Eesti Kirjandus" eesti kirjakeele arendamise keskuseks. Rööbiti põhitööga seltsis oli Veski tegev "Postimehe" toimetuses ja õpetajana Treffneri gümnaasiumis (1919 - 1929).

Kui hakati organiseerima eestikeelset Tartu Ülikooli, oli iseenesest mõistetav, et Veski saab eesti keele lektori. 1. detsembril 1919. a. avati Eesti Vabariigi Tartu Ülikool, struktuur kinnitati 1920. a. J.V. Veski oli eesti keele lektori kohal aastail 1919 - 1944. Lektoriameti kõrval oli ta eesti keele õpetaja mitmetes keskkoolides, juhtas aastail 1923 - 1938 didaktilis-metoodilist seminari, mille kaudu sai pedagoogilise ettevalmistuse paarsada eesti

keele ja kirjanduse õpetajat, võttis osa õppekavade ja õppevahendite koostamisest. Tema kaastöötamisel ilmus 46 õpperaamatust koosnev sari "Eesti keel ja kirjandus". Selles ilmus ka Veski ja tema kaasautorite viieosaline "Eesti keeleõpetus ja harjutustik" (1934 - 1936). 1934. a. lahkus Veski Eesti Kirjanduse Seltsi sekretäri ja "Eesti Kirjanduse" toimetaja ametikohalt, aastail 1936 - 1940 oli ta ajakirja "Eesti Keel" toimetaja. Veel jõudis Veski redigeerida keeleliselt üle 500 teose, toimetada Eduard Vilde "Kogutud teosed" (33 köidet aastail 1923 - 1935), olla "Eesti entsüklopeedia" redaktsioonikolleegiumi liige, ühtlustada paljude teadusalade terminoloogiat ja seda trükiks ette valmistada, osa võtta koosolekutest ja nõupidamisest, olla teadusseltside juhatustes. 1932. a. valiti ta Eesti Kirjanduse Seltsi, 1933. a. Akadeemilise Emakeele Seltsi auliikmeks. Ka ülikool hindas Veski teeneid ja valis ta 1933. a. audoktoriks. Tõllal kehtinud seaduste kohaselt sai ta pensionipiiri saabumise järel (65 aastat) edasi töötada mittekoosseisulisena. Seda võimalust kasutas lektor Veski nii Eesti Vabariigi lõpu aastail kui järgnenud võimuvahetuste ajal kuni 1944. aastani.

Sõja lõppemise järel oli humanitaarintelligentsi vähe järele jäänud, mistõttu tuli ka J.V. Veskil uuesti täiskoormusega tööle asuda. 1944. a. sügisel määrati Veski Tartu Riikliku Ülikooli eesti keele kateedri dotsendiks, 1945. a. sai ta teeneliseks teadlaseks ning eesti keele kateedri juhatajaks, 1947. a. sai ta professori kutse. Sellal oli Veski ainuke kogemustega ja teadusliku pagasiga õppejõud, kelle õlule langes tänapäeva eesti keele õpetamine, erikursuste lugemine ja aspirantide juhendamine. Kui 1946. a. loodi Eesti NSV Teaduste Akadeemia (Eesti Teaduste Akadeemia tegevus oli 1940. a. lõpetatud), määrati J.V. Veski akadeemikuks, ühtlasi oli ta aastail 1947 - 1952 sõnaraamatute ja õigekeelsussektori juhataja. Ülikoolis töötas Veski kuni lõplikult pensionile minnekuni 1956. a.

Ka järgnevatel aastail võttis Veski osa eesti kirja-keele normeerimisest, sõnaraamatute koostamisest ja mõttevahetustest. Elu lõpul jutustas ta oma kokkupuudetest paljude kultuuritegelastega ja oma tegevusest. J.V. Veski suri Tartus 28. märtsil 1968. a. Veski elutööle on A. Kask andnud järgmise hinnangu: "Ta on õigesti mõistnud keele

sotsiaalsel olemust, on püüdnud aidata luua kogu rahvale ühist ja ühtlast suhtlemisvahendit. Et keel on määratud rahvale, siis tuli selle arendamisel arvestada kollektiivi, laiemate hulkade arvamust, tuli seda luua materjalist, mida rahvas tundis ja tarvitas. Sellepärast hindas Veski nii kõrgelt r a h v a p ä r a s u s e p õ h i m õ t e t " /5/.

Tartu Ülikooli õppejõu J. V. Veski tegevuses võib vaadelda kolme piirkonda:

- 1) eesti keele õpetamine ja õpetajate ettevalmistamine;
- 2) eesti keele normeerimine ja õigekeelsusküsimustega tegelemine;
- 3) erialaterminoloogia loomine ja korrastamine.

Tegevus eesti keele õpetamisel ja õpetajate ettevalmistamisel.

Eestikeelse ülikooli organiseerimisel oli J.V. Veski igal etapil ette nähtud eesti keele lektoriks /6/. Ülikool avati 1919. a., J.V. Veski asus lektorikohustusi täitma 1920. a., mida ta märgib ka oma eluloos /7/. Mälestustes jutustab ta: " 1919. a. sügisel, novembrikuus, sain ülesande ka ülikoolis eesti keele lektorina tööle hakata" /8/.

J.V. Veski luges aastail 1920 - 1944 lektorikursust, millest ta on jutustanud oma mälestustes. Tal on olnud kahesuguseid loenguid: neli tundi grammatikat ja kaks tundi kirjanduslugu. Grammatikaloenguil võttis ta läbi kõik keeleõpetuse osad, kirjandusloenguil alustas ta rahvaluulest ja lõpetas tavaliselt kaasaja lähedal. Kirjanduskursuse tsükkel vältas kuni seitse aastat. J.V. Veski kirjutab, et ta käsitles kirjanike elukäiku seoses teostega, püüdis analüüsi käigus määrata teoste väärtust. Võimaluse korral põimis ta loengutesse ka mälestusi, sest oli isiklikult kohtunud või koos töötanud paljude eesti kirjanikega. Loengutekste J.V. Veski ei koostanud, ta luges märkmelehtedelt, kus olid faktid ja punktid, millest kavatses kõnelda. Märkmeid täiendas ta pidevalt. Et loengute põhitekst oli improviseeritud, pole uurijaile Veski loenguid jäänud, ka märkmeid mitte. On võimalik, et mõnel Veski õpilasel on siiski konspektid säilinud, neid vajaksid TRÜ ajaloo muuseum ja Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi Kirjandusmuuseum kui haruldasi ajaloodokumente.

Peale loengukursuste lugemise juhendas J.V. Veski lisakursust didaktilis-metoodilises seminaris. Tulevased keele- ja kirjandusõpetajad pidid tutvuma kooliraamatukogudega

ja neid hindama, pidama raamatukogude kohta ettekandeid, mida ühiselt arutleti. Koolides käidi rühmiti tunde kuulamas ja neid arutlemas. J.V. Veski käis oma rühmaga Jaan Roosi tundides, sest tegemist oli kirjastuse "Loodus" kirjandus- ja keeleõpikute sarja toimetuse liikmaga ning saksa autori Oskar Watzeli põhjal koostatud kirjandusõpiku autoriga. Eriti tulemuslikud olid arutlused, kus Jaan Roos rääkis alati oma kogemustest ja võtetest. Arutlustel oli ka teisi õpetajaid ning ühiselt süveneti õpetajatöö saladustesse. Kogemuste omandamise järel hakati valmistuma proovitundideks. Ka neid kuulati ja arutleti põhjalikult, et selgitada, kes on sobiv keele- ja kirjandusõpetajaks. Kui selgus, et üliõpilasel eeldused puudusid, püüti teda suunata mõnele teisele tegevusele. Õpetajakutse saamiseks tuli teha vastav eksam ja anda hindamisele tulevad proovitunnid. Tõllal oli õpetajaamet prestiižikas ja tasuv, mistõttu püüti kutset omandada. J.V. Veski teened eesti keele ja kirjanduse õpetajate ettevalmistamisel on ainulaadsed. 1946. a. kevadel küsis J.V. Veski eesti keele eksamil: "Kes oli koolis Teie eesti keele õpetaja?" - "Ilse Tults." - "Ah preilli Org. Ta on pärit Hallistest. Abiellus Tõrva veskiomaniku pojaga. Mäletan teda, olen ju kõiki eesti keele õpetajaid õpetanud." Tõepoolest olid kõik kutselised keskkoolide eesti keele ja kirjanduse õpetajad saanud hariduse ja kutse ülikoolist J.V. Veski loengute ja didaktilis-metoodilise seminari kaudu. Olgu siinkohal meenutatud, et J.V. Veski polnud küll ise saanud pedagoogilist ettevalmistust, kuid oli aastakümneid töötanud õpetajana kursustel ja koolides: Tallinna Noorte Meeste Seltsi kursustel (1906 - 1908), H. Treffneri eragümnaasiumis (1896 - 1900, 1919 - 1929), Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Tütarlastegümnaasiumis (1919 - 1920), Tartu Hariduseltsi Era-õpetuskeskkoolis (1919 - 1921) jm. Mitmekesiste kogemuste ja loetud metoodikaalase kirjanduse põhjal kujundas J.V. Veski oma õpetamismetoodika, mis jõudis ka loengutesse ja õpikutesse. Veski kõrval töötasid eesti keele professori kohal Jaan Jõgever (1919 - 1924) ja Andrus Saareste (1925 - 1941), lektorina Johannes Aavik (1926 - 1933). Didaktilis-metoodilises seminaris oli Veskil abilisi nooremate metoodikute näol. 1938. a. võis ta üsna rahuliku südamega seminari juhatamise üle anda oma õpilasele Arnold Aasale, sest oli ise ületanud pensioniea

piiri. Mittekoosseisulise lektorina jätkas ta aga sedasama tööd, mida oli teinud seni. 26. märtsil 1944. a. oli Veski elus otsustav pööre: põles sõjatules maja koos kogu varandusega, mille hulka kuulus ka 4000 raamatut. Asendada ei olnud võimalik haruldasi kirjandus- ja keelealaseid teoseid. Perekond lahkus mõneks ajaks Tartust ja pöördus tagasi alles pärast sõjategevuse lõppemist. See oli arvatavasti oktoobrikuu algul /9/. Tagasisaabumise kohta on J.V. Veski jutustanud järgmist: "Õieti tulin küll koos Arnold Kase ja oma tütreaga jala Kärknast Tartusse, et kiiremini kohale jõuda. Kõigepealt läksime ülikooli juurde, et teada saada, kas peahoone on alles. Ülikooli trepil kohtusime Hans Kruusiga, kes ütles, et nüüd tuleb kohe tööle asuda. Leidku ma enesele Tähtvere linnaosas korter" /10/. Sellega oli otsustatud Veski tööleasumine põhiõppejõuna Tartu Riiklikus Ülikoolis.

Järgnevatel aastail luges J.V. Veski kõikidele eesti filoloogidele tänapäeva eesti keele kursust. See oli kompaktne ja süsteemikindel selles mõttes, et kõik teemad ja probleemid olid omavahel seotud, kõik tänapäeva eesti keele küsimused lahendatud. Sellise üldkursuse kaudu said üliõpilased kindlad teadmised eesti kirjakeelest kui süsteemist. Hiljem jagati tänapäeva eesti keele kursus mitme õppejõu vahel, kuivõrd keegi ei olnud võimeline kogu kursust lugema. Kohe ilmsid erinevad vaated, nõuded ja tase, mistõttu süsteemitunnetus läks kaduma ja tase hakkas langema. Veski loengutes oli eriti oluline see, et kõik probleemid olid esitatud süsteemis lahendatavad, kuigi Veski tutvustas ka teisi tõlgendamisvõimalusi. Nii tunnustas ta loogilise alusena alalütlevas käandes olevaid vorme (mul on raamat, vrd. saksa k. ich habe ein Buch), mida hiljem on vaadeldud kaudsihitisena ja sihitismäärusena. Eksamil nõudis J.V. Veski kindlaid teadmisi, oli sõbralik ning objektiivne. Mõnedki hiljem teadus- ja kultuuripoliitikas positsioone haaranud isikud, kes püüdsid positiivset hinnet saada senise ühiskondliku tegevuse mainimisega, pidid siiski aine ära õppima ja eksamile uuesti tulema või hoopis Tallinna Pedagoogilisse Instituuti üle minema, kust tollal oli kerge diplomit saada.

J.V. Veski luges sõjajärgseil aastail veel erikursust eesti keele süntaksist ja semasioloogiast eesti keele eriharu üliõpilastele, loenguil käisid aga ka mõned teiste

eriharude üliõpilased. Süntaksit käsitles õppejõud saksa ja soome allikatest lähtudes selliselt, et oli võimalik määrata absoluutselt kõiki lauseliikmeid ja lauseliike. Muidugi oli teoreetiline osa seotud kirjavahemärkide õige tarvitamise ja sõnastamisega. Veskile ei järgnenud pädevaid süntaksiõppejõude, mistõttu õpetajate järgnevad põlvkonnad on süntaksi ja lausestuse alal olnud abitud. Huvitavad olid ka semasioloogialoengud, mille teoreetiline osa pärines Hermann Pauli teosest "Prinzipien der Sprachgeschichte" (1880), praktiline osa oli aga aastakümnete jooksul kogutud sõnaraamatute koostamise kõrvalt. J.V. Veski näited on praegugi kasutatavad keeleteaduse loenguil semasioloogia käsitlemisel. On kahju, et vaadeldavaid erikursuse loenguid ei suudetud trükki toimetada, kuigi see mõte liikus Ena-keele Seltsi lihtliikmete hulgas.

J.V. Veski kui ainuke kutsega eesti keele kateedri õppejõud juhendas ka esimesi aspirante, kelle teema oli eesti keele alalt. Otseste ülesannete hulka kuulus ka diplomitööde juhendamine jpm.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et J.V. Veski osa eesti kirjakeele õpetamisel ja õpetajate ettevalmistamisel aastail 1920 - 1944 on ainulaadne. Sõjajärgseil aastail aga, kui eesti keele kateedris polnud ühtki kraadiga õppejõudu, suutis Veski organiseerida kateedri edukat tegevust ja koolitada kraadiga õppejõude. Mõneti aitas selles teda naaberKateedri juhataja P. Ariste.

Kuigi J.V. Veski tegevust ja loomingut on suhteliselt palju uuritud, on kõrvale jäänud tema loenguline tegevus. Ka praegu pole veel lootusetult hilja kunagistelt kuulajatelt konspekte hankida, neid võrrelda ja redigeeritult avaldada. Lisa võivad pakkuda J.V. Veski tütre Asta Veski käes olevad märkmed. J. V. Veski loengukonspektide avaldamine peaks olema Tartu Ülikooli eesti filoloogide kohus.

Tegevus eesti keele normeerimisel ja õigekeelsussküsimate lahendamisel.

Õigekeelsusprobleemid hakkasid Veskit huvitama juba sajandi algul, kui ta avaldas ajalehtedes arvustusi teoste keelelise taseme kohta ja üleskutseid eesti keele korrastamiseks. 1912. a. ilmusid "Eesti Kodu kalendris" "Eesti kirjakeele reeglid", 1913. a. koguteoses "Voog" põhimõtteline kirjutis "Eesti kirjakeele edasiarendamise-teekest", 1914. a. aga "Eesti Kirjanduses" "Eesti keele praegune arenemis-

järg" /11/. Veski soovib eesti kirjakeelt ühtlustada, arvestada rahvakeelt ja toetuda laiemalt keskmurretele. Et aga ühtlust saavutada, tuli teha ka järeleandmisi ja ilmutada mõistlikkust, sest teistelgi võisid veenvad argumendid olla. Aastail 1908 - 1911 korraldati J.V. Veski initsiatiivil neli keelekonverentsi (kaks Tartus, üks Tallinnas, üks Tapal), kus tehti mitmeid kirjakeelt mõjustanud otsuseid (hea, pea senise hää, pää asemel, katused, sõrmused senise katuksed, sõrmuksed asemel, viisid, olid senise viisivad, olivad asemel, ärkanud, vaadanud senise ärkanud, vaatanud asemel jt.). Otsustati võõrpärisnimesid kirjutada nende lähtekeele kujul (Byron senise Bairon asemel). A. Kaask kirjutab: "Et just Veski nende keelekonverentside algatajaks ja aktiivseks osavõtjaks oli (muide ta oli ainuke keelekonverentside 18 osavõtjast, kes kõigil neljal koosolekul kaasa töötas), siis on meil küllalt põhjust pidada nende konverentside tulemusi kirjakeele ühtlustamise alal õige tunduval määral Veski teeneks" /12/.

Väga praktiliseks muutus Veski tegevus 1914. a., kui ta tuli Tartusse Eesti Kirjanduse Seltsi sekretäriks ja lülitus "Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu" töösse. Käsitikirja põhiosa oli kirjutanud Jaan Tammemägi, kuid see väjas täiendamist ja viimistlemist. Ka tuli ainestikku juurde hankida ja ajakirjanduse kaudu ka rahvalt nõu küsida. Teos ilmus trükist 1918. a. ning müüdi kiiresti läbi /13/. Peagi tehti Veski ülesandeks koostada hoopis ulatuslikum praktiline sõnaraamat. Selle käsitikirja ettevalmistamine oligi käsil, kui Veski kutsuti ülikooli eesti keele lektoriks. Kuigi sellal tegutsesid kõrvuti Veski keelearenduslik ja Aaviku keeleuuenduslik suund, suutis Veski oma seisukohati kaitsta ja ka keeleuuendust arvestada. Küllalt ühtlustatud kujul kinnistatigi eesti kirjakeel Veski "Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus" (I - 1925, II - 1930, III - 1937, selle lõpetas E. Muuk). Ilmselt ongi selle suurteose ilmumine põhjuseks, miks rööbiti kulgenud keeleuuenduse mõju vähenes, kuigi J. Aavik avaldas 1936. a. "Eesti õigekeelsuse õpiku ja grammatika". Veski õigekeelsus-sõnaraamatut on põhjalikult analüüsitud ja hinnatud, oluline on ehk see, et teose koostamise käigus arendati pidevalt eesti kirjakeelt üliõpilaste silme all. Uued normeringud ja hinnangud kandusid kohe üliõpilasteni Veski loengukursuse kaudu. Kuigi Veski pidas õigeks otstarbekuse, rahvakeelsuse ja süs-

teeminõuet, võttis ta sõnaraamatusse ka keeleuuenduslikke keelendeid. Teose koostamise käigus tuli palju ainekku juurde, sest oskussõnavara loomine toimus paralleelselt paljudes komisjonides. Veski mõonab ka ise, et sõnaraamatu käsikiri muutus järjest tihedamaks. Kolmanda köite käsikirja koostamisel tekkis autoril Eesti Kirjanduse Seltsiga arusaamatus, mille tõttu Veski ei lõpetanudki käsikirja /14/. Märksõna solaniin juures pooleli jäänud käsikirja viis lõpule Elmar Muuk, kuigi ei suutnud taset säilitada.

Sõnaraamatutöö oli olnud härmiselt pingeline, mitmel korral pidi Veski paluma ülikoolilt loengutest vabastust, et sõnaraamatu trükkimisel ei tekiks suuremaid seisakuid. Rööbiti põhiülesannetega jätkas Veski õigekeelsusalast jooksvat tegevust. 1921. a. tekkis vaidlus Lauri Kettusega selles, kas on õige esindamine või edustamine /15/. Kuigi ametlikuks jäi esindamine peaaegu 70 aastaks, on viimasel ajal ajakirjandusse ilmunud ka edustamine ja edustaja. Veskil tuli selgitada põletuspuu ja põletispuu tähenduserinevust /16/, vastata Johannes Aaviku kriitikale /17/, korrastada kohanimedega õigekirjutust /18/, selgitada liidete tähendust /19/ jm. Kirjakeele korrastamises tuli väidelda keeleuuenduslastega, mille kohta ilmus informatsiooni ajakirjanduses /20/. Üliõpilasi puudutanud keelekorraldusega on seotud ka kooligrammatikad, mida Veski koostas koostöös A. Kase, A. Vaigla ja J. Väinastega. Keelekorraldusega on seotud ka J.V. Veski tegevus "Eesti entsüklopeedia" (1932 - 1937), selle täiendusköite vihikute (1940) ja "Väikese entsüklopeedia" (1937 - 1939) keelelise viimistlemisega.

Sõja ajal oli vähe võimalusi trükkida esinemiseks, mistõttu tegeles redigeerimistööga ja keeleainestiku korraldamisega. Alles 1947. a. lülitus Veski õigekeelsusprobleemide käsitlemisse ajakirjanduses /21/, üliõpilaste ees oli ta esinenud korduvalt ettekannetega. Sündmuseks oli "Suure õigekeelsus-sõnaraamatu" 1. vihik (1948), mis kajastas vahepeal kirjakeeles toimunud muutusi. Sõnaraamatu 2. vihik ilmus 1951. a., seejärel jäi aga teose avaldamine pooleli tol ajal valitsenud keelesituatsiooni tõttu. Eesti keeleteadusele oli see korvamatuks kaotuseks.

1953. a. ilmus Ernst Nurme juhtimisel koostatud "Väike õigekeelsuse sõnaraamat", milles liialdati rahvapärasuse nõudega otstarbekuse ja süsteempärasuse arvel. Arenes

"Kodumaa taimede" I jao sõnastiku koostajaks oli ta otse-
selt (teoses on 1900 taimenime). Otsestelt võttis ta osa ka
J. Langi ja O. Sulla "Füüsika sõnastiku" koostamisest, teos
ilmus 1919. a.

Süsteemaatiline terminoloogiaalane tegevus algas siis-
ki lektoriaametisse astumisega. Juba 1920. a. ilmus J.V.
Veski koostatud "Võimlemise oskussõnad". Järgmisel aastal
pidas ta Eesti Kirjanduse Seltsis programmilise kõne "Üle-
vaade senisest oskussõnade soetamise tööst", mida referee-
risid mitmed ajalehed /31/. 1922. a. ilmusid J. Piiperi,
G. Vilbaste "Eesti lindude nimestik" (Veski kaastegevusel),
"Sõjaväe oskussõnastik" (koostas Veski) ja varasematel
aastatel ilmunud sõnastike uustrükke. 1923. a. ilmus H.
Riikoja, J.V. Veski "Selgrootute loomade süstemaatiline ni-
mestik", 1924. a. "Põllumajanduslikud oskussõnad" II (Ves-
ki võttis osa koostamisest), A. Valdese, J.V. Veski "Kogu
eestikeelseid arstiteaduslisi oskussõnu", 1925. a. "Metsan-
duslised oskussõnad" (Veski võttis komisjoni tööst osa),
"Valik eestikeelseid grammatilisi oskussõnu" (koostas Ves-
ki koos abilistega), 1926. a. "Maatulunduslikud oskussõnad
III. Aianähtuste oskussõnad" (Veski võttis komisjoni tööst
osa), A. Valdese "Diagnostilisi oskussõnu" (Veski võttis
osa koostamisest), "Valik sõnu taimekasvatuse alalt" (Ves-
ki võttis koostamisest osa), 1927. a. "Kunstiajaloo oskus-
sõnastik" (koostanud J.V. Veski jt.), "Eesti taimede nimes-
tik" (Veski redigeerimisel), "Usuteaduslisi oskussõnu"
(koostanud J.V. Veski jt.), "Valik ajaloolisi oskussõnu"
(koostanud J. Madisson, R. Kenkmann jt. J.V. Veski kaas-
abil), 1929. a. "Botaanika oskussõnastik" (koostanud Veski
jt.), A. Valdese "Eestikeelseid anatoomilisi oskussõnu"
(koostamisest osa võtnud J.V. Veski), "Valik saksa- ja
eestikeelseid geoloogilisi oskussõnu" (koostanud J.G. Gra-
nöö, J.V. Veski jt.), 1930. a. "Poeglase käsitöö oskussõ-
nastik" (koostamisest osa võtnud J.V. Veski), "Eestikeel-
seid zooloogilisi oskussõnu" (koostanud H. Riikoja ja J.V.
Veski), "Valik oskussõnu loomade söötmise alalt" (koosta-
nud J.V. Veski jt.), 1931. a. "Loomaarstiteaduslisi oskus-
sõnu" (koostanud J. Karlson, läbi arutatud J.V. Veskiga),
"Oskussõnastik raamatukogunduse ja bibliograafia alalt
eesti, saksa ja vene keeles" (J.V. Veski kaasabil), "Valik
tarvitatavamaid oskussõnu maaparanduse alalt" (koostamisest
J.V. Veski osa võtnud), 1932. a. "Fotograafia oskussõ-

aastaid kestnud mõttevahetus, milles Veski kaitses visalt oma seisukohti /22/. Sellal esines ta ettekannetega Emakeele Seltsi koosolekutel ja avaldas kirjutusi akadeemia väljaannetes. Ta selgitas sõna küberneetika päritolu (vene keele eeskujul oli käibele tulnud kiberneetika) /23/, seletas terminite jõud ja tung tähendusi /24/, sooja ja soojuse sisu /25/, eituspartiklite tarvitamist /26/ jm.

Kui 1960. a. ilmus "Eesti õigekeelsuse sõnaraamat", avaldas Veski kirjutisi teose puuduste kohta /27/. Kirjutised kutsusid esile E. Nurme ägeda vastupealetungi, mille tõttu mõttevahetus muutus teravaks ning kohati isiklikuks. Ajakirja "Keel ja Kirjandus" toimetaja Olev Jõgi keeldus Veski kirjutisi avaldamast /28/. 1964. a. õnnestus Emakeele Seltsi raames avada sari "Kirjakeel", mille esimeses numbris ilmusid "Keele ja Kirjanduse" toimetaja poolt ärapõlatud artiklid "Eesti kirjakeele praegusest seisundist" ja "Mõtlemapanev dokument". Need on eaka keelemehe hoiatused neile, kes eesti kirjakeele arendamisse ja hoidmisse suhtuvad pooliku vastutustundega. Aeg on näidanud hoiatuste paikapidavust.

Kuigi J.V. Veski tegevus eesti keele normeerimisel ja õigekeelsusküsimuste lahendamisel ei toimunud otseselt loengutel ega alati ülikooli ruumides, on see vahetult seotud ülikooliga, sest kõik jõudis ikka kiiresti ka ülikooli. Lektorikursuses olid käibel õigekeelsus-sõnaraamat, kooli-grammatikad ja kirjutised - need olid osa stuudiumist.

Tegevus erialaterminoloogia loomisel ja korrastamisel.

J.V. Veski terminoloogiaalase tegevuse alguseks võib pidada aastail 1900 ja 1901 K.A. Hermannini leksikoni kohta kirjutatud kaht retsensiooni, milles juhitakse tähelepanu saksa keelest tõlgitud ebaõnnestunud terminitele ja nende väärade kasutamisele. Otstarbekam oleks arvestada rahvapäraseid sõnu /29/. Järgnevatil aastail puutus Veski terminoloogiaga kokku populaarteaduslike tööde toimetamisel. 1909. a. tutvustas ta "Kodus" ja "Perekonnalehes" darvinismi, 1910. a. toimetab ta "Looduse-õpetust", "Maailma rahvaid" ja "Tähtede-ilma", 1911. a. lisandus "Elu taevakehade peal", 1913. a. "Aiatöö õpperaamat" /30/. Esimest korda on Veski terminoloogiasõnaraamatu ettevalmistusest osa võtnud H. Niggoli "Matemaatika sõnastiku" II trüki (1917) puhul, millele ta kirjutas ka eessõna. 1918. a. ilmunud

nastik" (koostanud H. Malm, redigeerinud J.V. Veski), "Taimekaitse oskussõnu" (koostanud A. Käsebier, J.V. Veski jt.), "Valik oskussõnu loomade aretuse alalt" (koostanud J.V. Veski jt.), 1934. a. "Õigusteaduse sõnastik" (koostanud F. Karlson ja J.V. Veski), "Koduloomade eksterjöörilisi oskussõnu" (koostanud J.V. Veski jt.), 1935. a. "Valimik majanduslikke oskussõnu" (koostanud J.V. Veski jt.), 1936. a. "Valimik arhiivinduse oskussõnu" (koostanud A. Sildnik, J.V. Veski jt.), "Valimik ühistulisi oskussõnu" (koostatud J.V. Veski kaasabil), 1938. a. "Tehnilised oskussõnad" (koostanud J.V. Veski).

Eelnevast loetelust selgub, et oskussõnu loodi peaaegu kõikidel teadusaladel. J.V. Veski õhutusel töötasid teadurite komisjonid, mille tööst Veski võttis osa keele-spetsialistina. Puudulikult arenenud terminoloogia nõudis korrastamist ja terminite leidmist mõistete tähistamiseks. Suureks abiks olid Veski murdealased teadmised, kreeka, ladina, saksa ja vene keele oskus, sest mõiste sisu avati tihti teiste keelte kaasabil, seejärel püüti Veski pakutud võimalustest terminiks fikseerida sobivaim. Sõnastike väljaandmisest võttis Veski osa kas autorina, redigeerijana või kaasaaitajana.

Terminite loomisel kasutas Veski sõnade tuletamist (märke, alge; hoius, suremus; istik, toimik; avang, vääring; asula, hoidla; maistu, puistu; lihaskond, taimkond; padjand, talund; kaabits, hõõrits; külmuti, jahuti; ajam, andam; kerajas, siugjas; vääristama, käivitama jt.); liitmist (emaputk, kuljuslill, linnutuder, põõsasmalts, sarvmagun, sugapea, vesitäh, ämblikõis, öökannike jt.); murdesõnade terminiks kinnitamist (nugiline, sõltus, hagi, hagama, kõnd, kõnnumaa, lõiv jt.).

Terminoloogia loomine oli tohutult rikastav tegevus. Paljusid erialasõnu kasutas Veski kapitaalse "Vene-eesti sõnaraamatu" (1940 - 1947) eestikeelse osa koostamisel. Sõjajärgseil aastail ei vajatud enam kuigivõrd eestikeelset terminoloogiat, sellest hoolimata jätkasid mitmed terminoloogiakomisjonid tegevust. Sõnakogude avaldamiseks puudusid aga võimalused. Avar väli näis valitsevat ideoloogia-terminite valdkonnas, mistõttu Veski koostas 1951. aastaks "Poliitiliste ja majanduslaste oskussõnade sõnastiku" maketi. See ei pääsenud aga trükki, sest autor polnud termi-

neid vene keelest tõlkinud. Tol ajal ei tohtinud kaanonitest kõrvale kalduda. Ajastule sobiva "Poliitika ja majanduse oskussõnastiku" avaldas E. Nurm kaastöölistega 1955. a. Mimeograafil paljundatuna sai 1951. a. kasutatavaks "Õigusteaduse oskussõnastik" /32/. Elu lõpul meenutas J.V. Veski komisjone, kus ta oli töötanud, ja oskussõnastikke, mille koostamisest ta oli osa võtnud /33/. Mitmed käsikirjad olid raskete olude tõttu jäänud ka avaldamata või lõpetamata. Sellistena nimetas ta koos A. Parisega koostatud keemiasõnastikku, kollektiivset matemaatikasõnastikku, kirjanduslikku oskussõnastikku ja A. Valdesega koostatud enamvähem trükivalmis meditsiinisõnastikku /34/. See ilmus siiski 1982.-1983. a. Peale muu oli Veski teinud ka umbkaudse arvutuse loodud sõnade arvu kohta: soodsatel tööaastatel Tartu Ülikoolis oli ta loonud umbes 110 000 sõna, elu jooksul kokku 180 000 sõna, millest suur osa on ikkagi terminid, kuigi levinud ja ühiskeeles /35/. See on looming, millele pole võrdset keeleteaduse ajaloos, see looming kuulub eesti rahvale kui oma keele kandjale.

Eesti kirjakeel, Tartu Ülikool ja J.V. Veski olid peaaegu pool sajandit üksteisest lahutamatud. Eestikeelne teadus sai võimalikuks tänu Veski uskumatule visadusele, süsteemitunnetusele ja töökusele. Mälestuste lõpus nimetab ta viimase 45 aasta jooksul sedeldatud sõnakogu, märkides järgmist: "Sõnadel on vasted ja seletused juures eesti, saksa, vene, aga ka ladina, inglise või prantsuse keeles. Nii on mul kogunenud neid sõnu vahest suuremal määral kui ühelgi teisel. Kokku oli sedeleid üle 250 000. Sõjapäevil saatsin ma selle sõnavarakogu aegsasti Kirjandusmuuseumi varjule ja sealtkaudu ta päästeti sõjamõllust. Igapäevases jooksvas elus on mul sellest kartoteegist nii mõnigi kord abi olnud, et ühele või teisele mõnda uut väljendit soovitada või ka lihtsalt seletust anda. See sõnavara jääb minust kindlasti tarvitamata" /36/. Olgu lisatud, et mitmeid rännakuid teinud sõnakogu on nüüd eesti kirjakeele sõnaraamatu koostajate heaks abimeheks.

Peale südamelähedase töö pidi Veski kaitsma oma seisukohti ka kitsarinnaliste või diletantide rünnakute vastu, mis võttis aega ja sõi närve. Nii näiteks peeti 26. juunil 1951. a. TRÜ aulas teadusprorektori E. Martinsoni juhtimisel koosolek J.V. Stalini keeleteaduslike tööde esimese aastapäeva tähistamiseks. K. Aben ja E. Martinson olid pikemat

aega nõudnud võõrpärisnimede kirjutamist häälduspärasel kujul (Bairon, Šeikspiir, Moljäär), kuid noored olid otsustavalt selle vastu. Koesoleku ettevalmistamisel seostati häälduspärane kirjutamisviis Stalini seisukohtadega, nii et sellele vastuhakkamine oli ühtlasi ka Stalinile vastuhakkamine. Sellega sunniti häälduspärase kirjutamisviisi poolt kõnelema A. Kaske, B. Pravdinit jt. Üksnes J.V. Veskit ei suutnud E. Martinson sundida kõnelema oma veendumuste vastu. Poolvägisi õnnestus ka kahel noorel ettepaneku vastu rääkida. Veski järjekindlusest on palju näiteid, kasvõi Keele ja Kirjanduse Instituudi Tallinnasse viimise lugu. Instituut oli ülikooli eesti filoloogide õppebaas, seda vajati Tartus väga. Akadeemia juhtkond otsustas aga igasuguseid vastuargumente arvestamata instituut Tallinnasse viia. J.V. Veski võttis ette käigu 32aastase asepresidendi Gustav Naani juurde, et ületoomise kahju argumenteeritult selgitada. J.V. Veski hilisema kinnituse kohaselt olevat asepresident teda nimetanud akadeemia töö häirijaks ja hulligaanitsejaks /37/. Elu on näidanud, et Veskil oli õigus, kuid võim oli tollal mujal. Üleviimise tõttu kannatasid nii akadeemia kui ülikool.

Kokkuvõtteks. Tartu Ülikooli ajalugu on rikas kuulsatest teadlastest, kes on oma nime jäädvustanud paljudel eri aladel. J.V. Veskil pööret tekitanud avastusi pole, kuid tema tegi oma sõnaloominguga võimalikuks eestikeelse teaduse Eestis. Kuigi Veski loomingut on kirjeldavalt uuritud, ei suuda praeguse aja teadlased mõista, et nende eriala iga teise termini juures on Veski tegev olnud. Tihti jäävad uurijad Veskile võlgu, kui nad ei leia sobivat sõna või sõnatüve üles ja ajavad läbi moonutatud vene- või ingliskeelsete sõnadega eestikeelses tekstis. Veski loodud terminoloogia on peaaegu ammendamatu, kuid alati loovalt kasutatav, sest keel muutub. Võikski lõpetada J.V. Veski sõnadega: " Kui loen neid materjale, mis ma 30 - 40 aasta eest olen kirjutanud, on mul häbi vaadata, kui vigane on nende keel praegusaja seisukohast. Nii väga erinev on keel" /38/.

K i r j a n d u s

1. Veski, J.V. Mälestuste raamat. Tallinn, 1974. Lk. 35.
2. Samas. Lk. 40-41.
3. Samas. Lk. 115.
4. Kask, A. Ülevaade J.V. Veski elust ja keelelisest tegevusest // Johannes Voldemar Veski keelelisi töid. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised. Tallinn, 1958. Nr.1. Lk. 278.
5. Samas. Lk. 299.
6. Samas. Lk. 281.
7. TRÜ arhiiv; J.V. Veski isiklik toimik, 6/64.
8. Veski, J.V. Viidat. teos. Lk. 259.
9. Asta Veski suuline teade Eduard Väärile 29.01.1989.
10. Veski, J.V. Viidat. teos. Lk. 297.
11. Ojanurme, T. Johannes Voldemar Veski tööde bibliograafia // Centum. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi Toimetised. Tallinn, 1974. Nr. 9. Lk. 268-276.
12. Kask, A. Viidat. teos. Lk. 285-287.
13. Veski, J.V. Viidat. teos. Lk. 245-246.
14. Veski, J.V. Viidat. teos. Lk. 247-249.
15. Veski, J.V. Eelmise kirjutise puhul // Eesti Kirjandus. 1921. Nr. 8. Lk. 254-255.
16. Veski, J.V. Kas "põletispuu" või "põletuspuu"? // Eesti Kirjandus. 1923. Nr. 5-6. Lk. 288.
17. Veski, J.V. Märkused eelseisva kirjutise kohta // Eesti Kirjandus. 1923. Nr.2. Lk. 94-95; Mõned märkmed eelseisva puhul // Eesti Kirjandus. 1923. Nr. 3. Lk. 141-142.
18. Veski, J.V. Eesti kohanime õigekirjutusest // Eesti Keel. 1924. I. Lk. 28-29; Kas Tallinn või Tallinna? // Postimees. 1929. 22. jaan. Lk. 5.
19. Veski, J.V. 1. -ta ja -tu. 2. -mata ja -matu // Eesti Keel. 1930. Nr. 3. Lk. 70-72; 1. -tus ja -tis // Eesti Keel. 1930. Nr. 6. Lk. 144.
20. Keelemeeste jutul. Prof. Saareste, dr. Loorits, lektor Veski ja lektor Aavik Eesti keele arenemisest ja praegusest seisukorrast. Terav vahetõde uuendajate ja tagasihoidlikkude va-

- hel ei olegi nii terav // Postimees. 1927. 28. dets. Lk. 7. Kas ja mis määral on tarviline keeleuuendus: Elav vaielusõhtu keeleuuduse poolt ja vastu // Põhivaleht. 1930. 17. jaan. Lk. 8; On keeleuuendus tarvilik // Vaba Maa. 1930. 17. jaan. Lk. 6.
21. Veski, J.V. Keelelisi märkmeid // Nõukogude Õpetaja. 1947. 28. nov. Lk. 4; Murdekeele kasutamise võimalusi eesti kirjakeele arendamisel // Eesti NSV Teaduste Akadeemia Teaduslik sessioon 23.-29. aprillini 1947: Ühiskonnateaduste osakonna istungid. Tartu, 1948. Lk. 35-49.
22. Veski, J.V. Kriitilisi märkmeid "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" kohta // Edasi, 1954. 20. apr... Lk. 2; "Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu" huvides // Sirp ja Vasar. 1955. 15. apr. Lk. 4.
23. Veski, J.V. Keeleliseks märkuseks // Edasi. 1957. Nr. 70. Lk. 3.
24. Seisukoht terminite jõud ja tung küsimuses // Nõukogude Õpetaja. 1957. 4. mai. Lk. 3.
25. Veski, J.V. Jäetagu rahvakeelele tema omapära // Edasi. 1958. 22. nov. Lk. 4.
26. Veski, J.V. Eesti keele eituspartiklitest // Edasi. 1958. 2. juuli. Lk. 3.
27. Veski, J.V. Inkonsekventse "Õigekeelsuse sõnaraamatus" // Keel ja Kirjandus. 1961. Nr. 3. Lk. 37-41; Kriitilisi märkmeid "Õigekeelsuse sõnaraamatu" kohta // Keel ja Kirjandus. 1962. Nr. 2. Lk. 89 - 96; Ohustatud kirjakeel // Sirp ja Vasar. 1962. 24. aug. Lk. 3.
28. Vääri, E. Taustast täpsemalt // Keel ja Kirjandus. 1985. I. Lk. 11.
29. Veski, J.V. Eesti Üleüldise teaduse raamat ehk encyclopaedia konservationi-lexikon // Rahva Lõbuleht. 1900. Nr. 12. Lk. 729-736; Veel kord "Eesti Üleüldise teaduse raamatu" esimese vihu kohta // Rahva Lõbuleht. 1901. Nr. 4. Lk. 246, 254.
30. Ojanurme, T. Viidat. teos. Lk. 272.
31. Ojanurme, T. Viidat. teos. Lk. 278.
32. Ojanurme, T. Viidat. teos. Lk. 289-290.
33. Veski, J.V., Vääri, E. Minu sõnaraamatualasest tege-

vusest // Enakeele Seltsi aastaraamat 1968-
-1969. 11-12. lk. 12-13.

- 34. Veski, J.V., Vääri, E. Viidat. teos. Lk. 19.
- 35. Veski, J.V., Vääri, E. Viidat. teos. Lk. 21.
- 36. Veski, J.V. Mälestuste raamat. Tallinn, 1974. Lk.296.
- 37. J.V. Veski teated Asta Veskile ja Eduard Väärile.
- 38. Veski, J.V. Viidat. teos. Lk. 297.

LAURI KETTUNEN ÕPPEJÕUNA NING EESTI JA SUGULASKEELTE UURIJANA

Paul Alvre

Eesti Vabariigi algusaastail töötas Tartu Ülikoolis rida soome teadlasi, nende hulgas ka silmapaistev läänemeresoome keelte uurija Lauri Kettunen. Tema mitmetahulise elutöö üheks oluliseks lõiguks kujunes muuhulgas eesti keele uurimine ning meie fennougristide väljakoolitamine 1920. aastail.

Lauri Einari Kettunen pärineb Ida-Soomest, kesksavo murdealal paiknevast Joroineni kihelkonnast. See kohanimi on lingvistiliselt huvitav, sest soome keeles käändub ta erandlikult mitmuses. Selle Joroineni e. Joroiste kihelkonna Koskenhovi talus sündiski 10. septembril 1885 Lauri Kettunen. Keskkhariduse omandas L. Kettunen Kuopios. Aastail 1905-1908 õppis ta Helsinki ülikoolis peaaheinena soome keelt ja kirjandust, kõrvalainetena soome ja võrdlevat rahvaluulet, üldajalugu ja foneetikat. Helsinki ülikooli lõpetas L. Kettunen filosoofia-kandidaadina a. 1908, litsensiaadiks sai ta a. 1912 ja teadusdoktoriks a. 1913. Neid ja teisigi eluloodatumeid on korduvalt esitatud juubeli- või mälestuskirjutistes /1/.

Uurimisreisid algasid juba üliõpilaspõlves: 1906. a. suvel kogus ta Juvast (Joroineni naaberkihelkond) sõnavara ja järgmisel aastal viibis paar kuud nn. metsasoomlaste juures Rootsis, kuhu täiendavaks kogumiseks pöördus 1908. a. talvel paariks nädalaks tagasi. Töö tulemused kajastuvad 1909. a. ilmunud teoses "Descendenttis-äännehistoriallinen katsaus keski-Skandinavian metsäsuomalaisen kieleen" (150 lk.), mis tegelikult oli laiendatud diplomitöö (laudatur-kirjoitus). Selles rakendatud häälikulooline meetod sai määravaks ka enamikule hilisematele L. Kettuneni uurimustele. Teose ilmumisaajal oli selle autor 24aastane.

Eestisse tuli L. Kettunen esmakordselt 1908. a., viibides ühe kuu Järvamaa murdealal. "Tere tulemast, soome vend," ütelnud talle esimene lihtne talumees, kelle katuse alt noor teadlane, valge üliõpilasmüts peas, läks öömaja küsima. L. Kettunen on seoses oma

Eesti-harrastustega korduvalt kinnitanud, et sellist soojust ja spontaanset külalislahkust koos lihtsa, aga elurõõmsalt humoorika suhtumisega polevat ta sellisel määral kuskil mujal oma elus kohanud. Talle imponeeris eestlaste passiivne vastupanu ja trots niihästi Balti parunite kui ka tsaaririigi ülemvõimu vastu. Oma järgnevatel reisidel sattus L. Kettunen Eestimaa ärksamatesse osadesse, Tartusse ja Tartumaale. Ta kohtas laia silmaringiga talupoegi, kes tellisid ja lugesid kodumaiste kõrval isegi soome ja saksa ajalehti. Üllatas eestlaste kõrge rahvuslik iseteadvus /2/.

L. Kettuneni tegelikuks huviobjektiks kujunes arhailiste sugemetega Kodavere murrak, mille ainekku ta kogus intensiivselt aastail 1909 - 1911. 1913 ilmusid trükist doktoriväitekiri "Lautgeschichtliche darstellung über den vokalismus des kodaiferschen dialekts mit berücksichtigung anderer estnischer mundarten" (XIII + 234 lk.) ja selle jätkuna monograafia "Lautgeschichtliche untersuchung über den kodaiferschen dialekt" (XIV + 215 lk.). Need on esimesed suuruurimused ühe Eesti murraku kohta, vokalismi ajaloo alal aga üldse teedrajavad kogu läänemeresoome keelerühmas.

Kodavere murraku mitmed ühisjooned vadja keelega töid paratamatult L. Kettuneni huvipiirkonda ka selle sugulaskeele. Juba 1911 oli ta viibinud lühemat aega vadjalaste juures, kuid aastail 1913 - 1915 oli ta seal ühtekokku u. 4,5 kuud, talletades tekste, sõnavara ja vadja keele foneetilist omapära. Luužitsa külas oli muide L. Kettunenil kõigi ta uurimisreiside vanim keelejuht, 109aastane vadja eideke. Selle keelepruuki nagu teistegi läänepoolsete vadja külade asukate kõnet iseloomustasid aga mitmed isuripärasused. Ekspeditsioonide tulemusena ilmus 1915. a. väärtuslik häälikulooline uurimus "Vatjan kielen äännehistoria" (IX + 170 lk.), selle täiendatud trükk (XIII + 204 lk.) aga 1930. aastal. Kogutud tekstid avaldas L. Kettunen koos L. Postiga alles 1932. a. kogus "Näytteitä vatjan kielestä" (VIII + 194 lk.), milles muide on keelenäiteid ka Tartu ülikoolis õppinud vadja noormehelt Dmitri Tsvetkovilt. Rikkalik vadja sõnavarakogu jäi kauaks käsikirja ja ilmus alles 1986. aastal nimetusega "Vatjan kielen Mahun murteen sanasto" /3/.

Järgmine sugulaskeel, mille ainestiku kogumisse L. Kettunen sukeldus, oli vepsa keel. Edukalt alustatud ekspeditsioon 1917.-1918. a. talvel tuli ärevate olude tõttu siiski katkestada ja täiendav kogumistöö vepsa süntaksi osas nihkus edasi 1930. aastasse. Kirjapandust piisas siiski mitmeги monograafia jaoks, mille avaldamine langeb aga juba Tartu perioodi. Aastal 1922 ilmusid Tartu ülikooli toimetiste sarjas trükist "Lõunavepsa häälik-ajalugu I. Konsonandid" (XII + 140 lk.) ja "Lõuna-vepsa häälik-ajalugu II. Vokaalid" (IV + 135 lk.), seerias "Suomi" aga 1920. a. "Näytteitä etelävepsästä I" (VIII + 126 lk.) ja 1925. a. "Näytteittä etelävepsästä II" (VIII + 146 lk.).

Tööd kõrgkooli õppejõuna alustas L. Kettunen Helsingi ülikoolis, kus ta 1914. a. valiti soome keele dotsendiks. Aastal 1919 kutsuti L. Kettunen Tartu ülikooli õppejõuks. 17. septembril 1919 kinnitati ta läänemeresoome keelte professoriks. Oma soovil vabastati ta sellelt kohalt 1. jaanuaril 1925. Tartu ülikoolis pidas L. Kettunen loenguid ja harjutas läänemeresoome keelte ajaloost, soome vanast kirjakeelest ja murdeist, samuti ülevaate-loenguid liivi, vadja ning vepsa keelest, rikastades esitust uute mõtetega eesti ja sugulaskeelte ajaloost /4/. Ta innustas noori aktiivsele keeleainestiku kogumisele ning uurimistegevusele.

Juba enne Tartu tulekut oli ta lisaks Kodavere murraku uurimustele avaldanud mitmeid eesti keelt käsitlevaid artikleid ning eesti keele häälikuloo "Viron kielen äännehistorian pääpiirteet" (1917) (3. trükk "Eestin kielen äännehistoria", 1962, 218 lk.), sõnaraamatu "Virolais-suomalainen sanakirja" (1917) (kordustrükk "Eestiläis-suomalainen sanakirja", 1958) ja populaarse õpiku "Viron ja suomen eroavaisuudet" (1916) (uustrükk "Oppikirja viron ja suomen eroavuuksista", 1926). See kõik tegi L. Kettuneni eesti teadlastele ning haritlastele hästi tuntuks. Tema harrastus ja huvi eesti keele vastu aina süvenes. Üliõpilastele avaldas ta siin "Soome keele õpiraamatu" (1920), milles kõrvutatakse ka soome ja eesti keele lauseõpetuslikke erinevusi. Detailset süvenemist eesti keele süntaksi probleemidesse osutab ka pikema uurimuse (100 lk.) "Lauseliikmed eesti keeles" (1924) koostamine, mis pole oma tähtsust tänapäevakski kaotanud.

Tartu ülikooli
1910

Eessõnas selgitab L. Kettunen raamatu koostamisprintsipi: "Lauseliigenduses olen katsunud võimalust mööda jälgida soome keelest omandatud põhimõtteid, mis siinsest, enamasti vene ja saksa grammatikatele põhjenevast traditsioonist tuntavalt lahku lähevad. Soomes on küll töötanud kooligrammatikate uuenduse ja ühtlustuse komisjon, aga selle tööviljast (152-leheküljeline aruanne) olen julgenud kaunis vähe omaks võtta ... Eesti keele eriline iseloom on nõudnud veel mõnikord temale kohaste põhimõtete teostamist, ja et spetsiaalsem lauseliigenduse õpetus isegi käesoleva raamatukese ulatuses on seni puudunud, olen sagedasti, iseäranis lauseliikmete alarühmade fikseerimisel, sunnitud olnud oma teed otsima" /5/. See osutab loovat lähenemist esitatavale ainekule.

Omaaegse terminoloogia kasutamise kohta toodagu aga katkend objekti peatükist: "Objekt (sihitis) on *transitiivse* verbi (nii finiidse kui infiniitse) täiendus, mille kohta tegemine otsekohe sihitakse: ta avaldab tegemise või tunde eset, tegemise saadust ehk tulemust, tegemise sisu jne. Teistest omasarnastest verbi täiendustest eraldub ta veel selle läbi, et tema käändeks võib olla ainult akusatiiv (nominatiivi või genitiivi sarnane) ning partitiiv" (lk. 34). Näidete hulgas ka lause "Peaksime ostma karskusraamatuid", mis kõlab üpris tänapäevaselt. L. Kettunen oli Akadeemilise Emakeele Seltsi asutajaid ning selle esimees aastail 1920 - 1924. Ta kuulus ka ajakirja "Eesti Keel" toimetusse, käsitles selles avaldatud kirjutistes eesti keele ajaloo ning kirjakeele probleeme. Kuigi L. Kettunen tunnustas keeleuuendust, suhtus ta J. Aaviku äärmistesse võimalustesse kritiseerivalt, mille kohta avaldas koguni eri teose "Arvustavad märkused keeleuuendusnõuete puhul" (1919). Täielikult vastuvõetamatuks pidas ta selliseid Johannes Aaviku ettepanekuid, nagu tugevaastmelist olevat käänet *poegana*, *jõgena*, osastavat *istent*, *asent*, mitmuse omastavat *paremi*, tugevi ja o-hääliku elustamist järgsilpides (*kogo*, *ineto*) jt. Seevastu olid Kettuneni meelest õnnestunudad niisugused J. Aaviku uuendussoovitused, nagu *võimalikkus*, *poisse*, *töid*, *esitella*, *esitelles*, *hirnahtada*, *kirjutin*, *kadund*, *tulid*, *esimesse*, *uusim* jt., mille asemel olid tollal ainulistena kasutusel *võimalikus*, *poissa* e. *poissisid*, *esitleda*, *esitledes*, *hirnatada*, *kirjutasin*, *kadunud*, *tulivad*, *esimesesse*, *kõige uuem* /6/. Nagu näeme, on mitmed L. Kettunenigi poolt

heaks kiidetud uuendused saanud hiljem üldkasutatavaks või esinevad rööbikvormidena. L. Kettunen oli meie keelehoolde rajajaid ja esimesi asjatundjaid sel alal. Õigekeelsusprobleemide lahendamise toimub tänapäevalgi kirjakeele traditsiooni, otstarbekust ja rahvakeelsuse põhimõtteid arvestades.

L. Kettuneni tegevus Tartu ülikooli õppejõuna oli üldse väga mitmekülgne ja viljakas. Eespool oli juba jutuks tema vepsa ekspeditsiooni tulemuste publitseerimine. Nüüd käis ta liivlaste juures alates 1920. aastast kuni Tartust lahkumiseni igal aastal. Kogutud aineklikku jätkus mitmeteks hili-
semateks uurimusteks, kuid Tartu perioodiga seostub vahetult a. 1925 ilmunud "Untersuchung über die livische sprache I. Phonetische einföhrung. Sprachproben", mis tegelikult on liivi eri mur-
rakute tekstide kogu koos eestikeelsete tõlgetega, kuid sisaldab saksakeelse sissejuhatuse eksperimen-
taalfoneetika alalt. L. Kettunen oli loonud Tartu ülikooli juurde asjaomase laboratooriumi, kus peale liivi keele häälduse uuriti palatograafiliselt ja fotograafiliselt ka eesti ja vadja keele hääldust.

L. Kettunen tahtis taastada liivi kirjakeelt ja avaldas selleks otstarbeks koos Oskar Looritsaga esimese liivi lugemiku "Ežmi Liväd lugdabröntaz" (Tartu, 1921). Tartust käis ta uurimas ka karjala keelt, õpilasi suunas aga liivlaste, isurite, soomlaste ja lõunaeesti aladele. Oma otseseks järglaseks koolitas L. Kettunen Julius Mägist, kellest kujunes samuti viljakas läänemeresoome keelte uurija. L. Kettuneni põhjaneva töö suurust ning tähtsust Tartus kinnitab seegi seik, et ta valiti Akadeemilise Emakeele Seltsi, Õpetatud Eesti Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi auliikmeks.

Nagu L. Kettuneni memuaaridest selgub, oli ta algul kavatsenud jääda Tartusse 10 aastaks. Äkilise ärasõidu põhjuseks sai prof. Heikki Ojansuu ootamatu surm ning koos sellega soome ja sugulaskeelte professuuri vakantseks kuulutamine Turu ülikoolis. L. Kettuneni kandidatuur ei läinud aga läbi, mis tõi talle suure pettumuse. Tema sõnade järgi oli selles nii traagikat kui ka paradoksaalsust. Paradoksaalsus seisnes selles, et kuigi L. Kettunen sai professoriks valimisel ülikooli nõukogus häälteenamuse, kasutas kantsler vetoõigust ja määras ametisse teise, valimistel allajäänud kandidaadi, sest L. Kettunen olevat Soome klassisõja ajal

hoidunud punaste poolele. Tegelikult ta ühe tapatalgutevastase, sügavast humanismist kantud kirjutise ajakirjanduses avaldaski. Ise on ta nimetanud seda patriootiliseks teoks, tõeliseks isamaa-armastuseks.

Tartu ülikooli toimetistes jäid publitseerimata valmimisjärgus olevad "Liivi keele häälikajalugu" ja "Liivi-eesti sõnaraamat". Need töötas L. Kettunen hiljem ümber mahukaks saksakeelseks väljaandeks. Tartu perioodi on L. Kettunen meenutanud järgmiste sõnadega: "... mikäs minun olisi ollut jatkaa ylen miellyttävää oloani ja työtäni Tarton yliopistossa, jossa tunsin olevani riittävän hyödyllinenkin, kun seuraajani ei ollut vielä kypsä ottamaan ohjaksia käsiinsä. Niinhän se sitten kävi, että kymmenen vuoden työsuunnitelmani lahden takana supistui vähän enemmällä kuin puolella, vain tutkintotehtäviä kävin siellä vielä jonkin aikaa hoitelemassa v. 1926" /7/.

Siirdunud tagasi Soome, töötas L. Kettunen Helsinki ülikoolis aastani 1929 dotsendina ja soome keele professori kohusetäitjana, siis läänemere-soome keelte professorina ja aastast 1938 alates kuni pensionile jäämiseni eesti ja selle ligemate sugulaskeelte professorina. Suviti asus ta uurima soome murdeid laial rindel, sõites algul mootorrattaga, siis autoga läbi kõik soome murdealad, kaasa arvatud keelesaared Rootsis ja Norras. Meeliskohtadeks kujunesid talle maakonnanglad, kus leidus kinnipeetavaid eri murrakualadelt ja seetõttu kulges töö ladusalt, liigseid ringisõitmisi vältides. Keelejuhtidega töötamiseks (tavaliselt kahega korraga) võimaldati talle mõni vaikne nurgake, Viipuris isegi terve vangla kirik. Ka vanadekodusid külastas L. Kettunen sageli. Üheksa aasta jooksul, nagu ta ise on hiljem arvestanud, on otseseks keeleainestiku kogumiseks ja kaardistamiseks kulunud siiski ühtekokku tublisti üle kahe aasta. Hiiglasliku ja uusi seisukohti esitava töö tulemused hakkasid ilmuma järjekorras "Suomen murteet I. Murrenäytteitä" ja "Suomen murteet II. Murrealueet" (mõlemad 1930). Möödus veelgi kümme aastat koos täiendavate kogumisretkedega, enne kui nägi trükivalgust 213 kaardiga murdeatlas "Suomen murteet III. Murrekartasto" ja selle juurde kuuluvad kommentaarid "Suomen murteet III. Selityksiä murrekartastoon" (mõlemad 1940). Need kujunesid kohe hädapäraseks õpi- ning teatmekirjanduseks soome filoloogიაüliõpilastele ja kõigile asjast huvitatud fennougristidele. Nende varal sai Helsinki ülikoolis

ka siinkirjutaja oma teadmised soome murdeerinevustest ja kuuldavasti on L. Kettuneni murdeatlas koos seletustega üha kohustuslik õpivahend, kuigi 1959. a. ja järgnevates uuustrükkides on selle mahtu tugevasti piiratud (kaarte ainult 64). Väärrib liisamist, et idee murdeatlase koostamiseks on L. Kettunen saanud ilmselt Andrus Saarestelt, kes omakorda tugines Charles Bally'le ja teistele prantsuse autoritele /8/. L. Kettunen tundis pidevat huvi ka soome keelekorralduse vastu, koostades kooligrammatikaid ja õigekeelsusõpiku "Hyvää vaapaata suomea" (1949).

Paralleelselt soome murrete uurimisega tegeles L. Kettunen pidevalt ka sugulaskeeltega, leides mahti jätkata mitmelgi suvel käimist liivlaste juures, et viimistleda oma sõnaraamatut. Viimast, 11. korda viibis Kettunen Liivimaal 1937. aastal. Sõnaraamat "Livisches wörterbuch mit grammatischer einleitung" (LXXII + 648 lk.) ilmus 1938. aastal. Sellesse on koondatud ka Sjögreni-Wiedemanni kogutud ainestik ning antud etümoloogiaid koos viidetega eesti, soome, vepsa ja läti keelele. Ülatuseks sisesejuhatuse tutvustab liivi keele häälikulugu ning morfoloogiat. Kui 1942. a. ilmus Lauri Posti doktoriväitekirj "Grundzüge der livischen Lautgeschichte", polnud L. Kettunen mitmete L. Posti tõlgendustega nõus ja avaldas oma sõnaraamatu sisesejuhatuse polemiseerivalt ümbertöötatud kujul "Hauptzüge der livischen Laut- und Formengeschichte" (1947). Nurksulgudes olevad täiendused pakuvad seal lisa ka eesti keele häälikuloole, mida kitsalt eesti keelegi uurijail on kasulik teada.

Aastal 1934 avanes võimalus sõita Nõukogude Liitu. Kolme kuu jooksul töötas L. Kettunen kahe abilisega (Lauri Posti, Paavo Siro) kõigil vepsa murdealadel.

Rahulikku tööd ja head meeleolugi häiris ainult üks huligaanide rünnak ekspeditsioonivarustusele metsavahelisel teel Ladva külla. L. Kettunen on seda vahejuhtumit kirjeldanud memuaaride mitmel leheküljel üksikasjaliselt, resümeerides: "Vahinko oli suuri, sillä valokuvissa oli mitä arvokkainta materiaalia - ennemmin olisivat saaneet viedä lompakon rahoineen. Olimme iloissamme, kun ei sen pahempaa ollut sattunut" /9/. Energiline vepsa miilits püüdis sulid juba järgmisel päeval kinni ja edaspidi enam midagi säärast ei juhtunud. Keelelained "Näytteitä vepsän murteista" (VIII + 193 lk.) ilmusid kaasautorlusel P. Siroga juba järgmisel aastal, kuid kapitaalset süntaksiuurimust "Vepsän

murteiden lauseopillinen tutkimus" (IX + 576 lk.) ilmumine nihkus mitme paralleelselt käsil oleva töö tõttu edasi 1943. aastasse. See on seni ainuke ulatuslikum ülevaade ühe läänemeresoome keele lauseõpetusest, mis on kirjutatud samas klassikalises vaimus kui äsja nimetatud "Lauseliikmed eesti keeles", ainult palju suurema ammendavusega ja erinevaid grammatilisi aspekte silmas pidades.

L. Kettunen huvist karjala keele vastu räägib ennekõike a. 1934 ilmunud tekstikogu "Lyydiläisiä kielennäytteitä" (VII + 310 lk.), milles leidub kirjapanekuid ka H. Ojansuult, Juho Kujolalt ja Jalo Kalimalt. L. Kettunen kogutud karjala murrete tekste on ilmunud veel J. Kujola raamatus "Karjalan kielen opas. Kielennäytteitä ja sanasto" (1922), samuti Eino Leskineni koostatud keelenäidete kogumikus "Karjalan kielen näytteitä I-III" (1932-1936).

Suuremate publikatsioonide vahele on pidevalt mahtunud lühiaurimusi, mis otseselt või kaudselt puudutavad ka eesti keelt, kuid ajavaimule vastavalt on needki oma põhiolemuselt valdavalt häälikuloo valdkonda kuuluvad. Nimetagem järgmisi: "Itävtajan geminoitumisilmiöstä" (SUSA XXX, 18), "Astevaihtelusta länsisuomalaisissa kielissä" (Vir. 1919, lk. 36. jj.), "Liiallisia astevaihtelutapauksia" (Vir. 1920, lk. 91 jj.), "Miten on selitettävä suomenkielen a ~ e, ä ~ e vaihtelu?" (Vir. 1924, lk. 57 jj., 89 jj.) "Säännönmukaisuuden puutteesta kielenelämässä" (Vir. 1927, lk. 14 jj.), "NS. h:n metateesi suomen murteissa" (Vir. 1928, lk. 115 jj.), "Suomen ts:n astevaihtelusta" (SUST LVIII, lk. 63 jj.), "Eestin ensi tavun vokaalien velarisaatiosta ja vokaalisoinnun iästä" (Vir. 1931, lk. 249 jj.), "Keelelisi tähelepanekuid vepsa retkelt" (Eesti Keel 1934, lk. 130 jj., 169 jj.), "Vepsän vokaalisoinnun iästä" (Vir. 1935, lk. 321 jj.). Neis on peamiselt vaatluse all tollal palju poleemikat tekitanud astmevaheldus ja vokaalharmonia probleemid. L. Kettunen sirgjooneline iseloom ei tunnustanud autoriteete, mis tõi talle eluajal sekeldusi ja vaenlasigi. Tänapäevaks on aga just tema seisukohad (nt. astmevahelduse hilisus läänemeresoome keeltes) osutunud paikapidavaks. Ajaloolise morfoloogia valdkonda kuuluvad "Passiivin tunnuksesta" (Vir. 1915, lk. 107 jj.), "Miten eteläviron aktiivin indik. preesensin päätteetön yks. 3. persona käsitettävä?" (Vir. 1914, lk. 145 jj.), "Die Herkunft des Terminativs, Genitivs, Instruktivs und Komitativs" (Helsinki 1956, 49 lk.) jt. Rohkesti

on ta avaldanud etümoloogilisi kirjutisi, nagu "Narva linna nime algupärast" (Eesti Kirjandus 1920, lk. 195 jj.), "Suomen käräjät" (Vir. 1933, lk. 354 jj.), "Liivin sanojen selityksiä" (Vir. 1934. lk. 223 jj.) jt. Läänemeresoome keelte vahelised suhted on vaatluse all kahes pikas kirjutises: "Über das Verhältnis der ostseefinnischen Sprachen und die vorgeschichtliche Gruppierung der entsprechenden Völker" (ÕESA 1938) ja "Karjalaisen heimon ja 'karjalan kielen' iästä ja alkuperästä" (Vir. 1940). Nende tõsiteaduslike lingvistiliste käsitluste kõrvalt võib leida lopsakaid reisikirjeldusi, rahvaluule või etnograafia valdkonda kuuluvaid artikleid jms.

Varasemate uurimuste kokkuvõttena või teatud üldistusena ilmus a. 1960 monograafia "Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet" /10/. Selles on käsitlus keeliti, mistõttu probleemistik killustub. Puudub ka soome keele osa. Raamat täidaks paremini oma otstarvet, kui oleks jäänud sama süsteemi juurde, mis on E. N. Setälä teoses "Yhteissuomalainen äännehistoria". Kummastki on aga välja jäänud läänemeresoome keelte vokalismi üldistav analüüs, mis ootab üha tarmukat tegijat. Vaatamata mõnede puudustele vääraks L. Kettuneni faktitihe uurimus senisest suuremat tähelepanu ka otsese õpperaamatuna. Häälikuloo kõrval tulevad selles küllalt hästi esile ka enamiku läänemeresoome keelte morfoloogia põhijooned.

Mainimata on veel L. Kettuneni tööd isiku- ja kohanime alalt. Kogumikus "Eestlasele eesti nimi" (Tartu, 1921) ilmus temalt kirjutis "Nimede valik ja soetamine" (lk. 52 jj.). Tartust lahkudes oli L. Kettunen saanud M. J. Eisenilt eesti kohanime ainekogu. Seda arhiiviandmete ja murdeainestikuga täiendades valmis a. 1955 suuruurimus "Untersuchung über estnische Ortsnamen" (XXIV + 437 lk.). Ainestik on selles liigitatud sufiksita kaupa, mis koos asjaomaste indeksitega võimaldab kergesti otsitavat leida. Üle poolesaja lehekülje võtavad enda alla vere-lõpulised kohanimed /11/, mille päritolus pole veel tänasenigi jõutud üksmeelse tulemuseni.

L. Kettuneni kindel ja ratsionaalne süsteem võimaldas tal koguda ainestikku ning seda uurimusteks korrastada minimaalse ajakuluga. Tegelikult läks iga keelend kaustikus juba ainestiku kogumiskäigus oma kindlasse kohta ja hiljem jäi mureks ainult analüüs vahele kirjutada. Nii sündisidki kiiresti järjepanu häälikuloolised uurimused eri läänemeresoome keelist; liivi keele mahukas

sõnaraamat tugines aga sõnasedelitele, mida trükkimiseks polnud enam vaja ümber kirjutada. Seega samad "soodustused" kui omal ajal F. J. Wiedemannilgi "Eesti-saksa sõnaraamatu" kokkuseadmisel ja ilmaletoomisel.

Nimetatud kaustikutega ja silmapaistva teadlase endagagi oli siinkirjutajal võimalik mitme aasta jooksul ligemalt tutvuda, kui Helsinki külje all Pakilas olin tema üüriline ja ühtlasi lähim abiline suure "Eesti-soome sõnaraamatu" koostamisel. Lisaks tavalisele kakskeelsele sõnaraamatule pidi see võimalust mööda välja pakkuma ka eesti sõnade etümoloogiad. Nende probleemidega tegeleski L. Kettunen, kuna töö sõnaraamatu põhiosa kallal lähenes juba praktilisele lõpule. Kirjastuselt oli osa honorarigi kätte saadud. Hiljem olen oma hämmastuseks kuulnud, et sõnaraamatu mahukas käsikiri on kaotsi läinud; igatahes polevat seda pärast L. Kettuneni surma keegi enam näinud. Ei tundu aga võimatuna oletus, et L. Kettunen andis nimetatud käsikirja kasutada Lundis elavale Julius Mägistele, kes juba 1950. aastail oli asunud koostama eesti keele etümoloogilist sõnaraamatut. Seega võib L. Kettuneni "Eesti-soome sõnaraamatu" käsikiri paikneda kuskil arhiivis J. Mägiste käsikirjaliste materjalide hulgas. Nende jälgede tagaajamine aitaks ühtlasi selgitada L. Kettuneni varjatud, ent siiski võimalikku kaasautorlust J. Mägiste mahukas, 12köitelises, ligi 4200leheküljelises oopuses "Estnisches etymologisches Wörterbuch", mis tõsi küll, nägi Soome Kirjanduse Seltsi Toimetistes päevavalgust alles pärast autori surma 1983. aastal /12/.

1940. aastaist alates kulutas L. Kettunen küllaltki palju aega memuaaride kirjutamisele ning ilukirjanduslikule loomingule. Naasnud õppetöölt sõjaaegsest Ungarist, valmis tal kiiresti kõmu tekitanud romaan "Ilona, Ilona! Tisza tulvii" (1945), mis ilmus varjunime Toivo Hovi all nagu teisedki ilukirjanduslikud katsetused (sealhulgas ka eestikeelne "Südame sillad. Luuletusi", 1960). Teadusmaailmale pakuvad püsivat huvi reisikirjeldusi sisaldavad raamatud "Tieteen matkamiehenä. Kaksitoista ensimmäistä retkeä 1907-18" (1945), "Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä. Murrosvuodet 1918-24" (1948), "Kahdeksan matkaa Vermlannin metsäsuomalaisiin 1907-1937" (1960) ja "Matkapakinoita ja muita muistelmia 1925-1960" (1960). Lapsepõlvegi mälestused on leidnud endale koha

ilukirjanduslikus teoses "Nuoren Uki-Jyessyn oloa ja elämää" (1962), mis jäi L. Kettuneni pikas, tuhandeid lehekülgi haaravas publikatsioonidereas viimaseks.

Suurmeeste elu möödub sageli ränga töökoorma all, otsekui tõestamaks ütlust "Kellele on palju antud, sellelt ka palju nõutakse". Nii oli see ka Soome Teaduste Akadeemia liikmega professor L. Kettuneniga, andeka ja väsimatu töömehega fennougristika põllul, kes jättis endast püsiva jälje läänemeresoome, sealhulgas ka eesti keeleteadusse. Raske oleks üle hinnata tema osatähtsust eesti rahvusteaduste arendajana ning noorte teadlaste koolitajana Tartu ülikoolis Eesti Vabariigi algusaastail. Inimesena mäletavad kõik, kes L. Kettuneniga on kunagi kokku puutunud, teda suure eesti keele ja eestlaste sõbrana. Ta oli tõsiselt solvunud, kui tema kirjutiste sõnavormid *Eesti* ja *eestlane* muudeti soome ajalehtedes või ajakirjades vägivaldselt *Viroks* ja *virolaiseks*, kuigi niisugune on sealne keelenorm. Meelekibeduse põhjustas seegi, kui L. Kettuneni juhatatud eesti keele ja selle lähemate sugulaskeelte kateedrile suruti kohe pärast tema pensionile jäämist 1953. a. peale uue nimena läänemeresoome keelte kateeder. L. Kettuneni protest eesti keele osatähtsuse vähendamise vastu kateedri nimetuses jäeti tähele panemata. Ta kirjutas selle kohta nõrduvalt: "Võin küll aru saada, et keeleteaduslikud seisukohad võivad mõnedel olla erinevad, sellest, mis minul, kuid mulle on mõistmatu, et sellest ei taheta aru saada, kui ebailus tegu on selline nime muutmise ettevõtmine praegusel silmapilgul, kus eesti rahva tunded paremat mõistmist vajaksid. Selle sammuga nagu kriipsutatakse alla Eesti langemist väljapoole meie huviringi ..."/13/. Oma viimaseis kirjutisis aimles Lauri Kettunen korduvalt surma tulekut, ja seda äkilisel ning ootamatul kombel, nagu see tegelikult juhtuski. Tema elukaar katkes ootamatult laeval 26. veebruaril 1963, kui ta oli naasmas sõprade juurest Stockholmist Eesti Vabariigi 45. aastapäeva mälestuspeolt.

K i r j a n d u s

1. Alvre, P. Professor Lauri Kettuneni sünnist 100 aastat // Emakeele Seltsi Aastaraamat 31, 1985. Lähedalt ja kaugelt. Tallinn, 1987. Lk. 20-26; Ariste, P. Lauri Kettunen (1885-1963) // Советское финно-угроведение. XXI. 1985. Nr. 3. S. 217-219; Mägist, J. Prof. Lauri Kettunen

- 50-ndal aastakünnisel // Eesti Keel XIV. 1935. Nr. 4-6. Lk. 97-105; [Posti, L.] Lauri Kettunen 60-vuotias // Virittäjä. 1945. Nr. 3. S. 207-214; Ruoppila, V. Lauri Kettunen † // Virittäjä. 1963. Nr. 1. S. 74-76; Turunen, A. Lauri Einari Kettunen 1885-1963 // Finnisch-ugrische Forschungen XXXVI. 1966. S. 280-284.
2. Uibopuu, V. Ajavoolu võrendikest: Mõtteraamat kirjanduse, keele ja kultuuri vallast. Lund. 1987. Lk. 104.
 3. Kettunen, L. Vatjan kielen Mahun murteen sanasto / Toimittaneet Jarmo Elomaa, Eino Koponen ja Leena Silberberg. Helsinki, 1986. 181 s.
 4. Ariste, P. Lauri Kettuneni tegevusest Tartus // Keel ja Kirjandus. 1983. Nr. 6. Lk. 314.
 5. Kettunen, L. Lauseliikmed eesti keeles. Tartu, 1924. Lk. V-VI.
 6. Kettunen, L. Arvustavad märkused keeleuuen-
dusnõuete puhul. Tallinn, 1919. Lk. 13-37.
 7. Kettunen, L. Matkapakinoita ja muita muistelmia 1925-1960. Helsinki, 1960. S. 9.
 8. Suhonen, S. Hellittämätön tutkija ja tieteen matkamies. Sata vuotta Lauri Kettusen syntymästä // Virittäjä. 1985. Nr. 3. S. 257.
 9. Kettunen, L. Matkapakinoita ja muita muistelmia 1925-1960. Helsinki, 1960. S. 228.
 10. Kettunen, L. Suomen lähisukukielten luon-
teenomaiset piirteet. Helsinki, 1960. 252 s.
 11. Kettunen, L. Untersuchung über estnische
Ortsnamen. Helsinki, 1955. S. 272-324.
 12. Mägiste, J. Estnisches etymologisches Wörterbuch I-XII. Helsinki, 1983. LXXVI + 4106 S. (Fin-
nisch-ugrische Gesellschaft).
 13. Uibopuu, V. Ajavoolu võrendikest: Mõtteraamat kirjanduse, keele ja kultuuri vallast. Lund, 1987. Lk. 121.

NIKOLAI MAIM - ESIMENE EESTI RAHVUSEST
RIIGIÕIGUSE PROFESSOR TARTU ÜLIKOO LIS

Tõnu Põder

Kui 1919. aasta teisel poolel alustati Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli õigusteaduskonna kaadri komplekteerimisega, siis esimestena määrati ametisse kolm Eesti soost noort teadusmeest. Nii kinnitati riigiõiguse professori kohusetäitjaks Nikolai Maim (1884 - 1976) 1. oktoobril 1919 /1/, rahvusvahelise õiguse professori kohusetäitjaks Ants Piip (1884 - 1942) 12. juunil 1919 /2/ ja Rooma õiguse dotsendiks Jüri Uluots (1880 - 1945) 10. jaanuaril 1920 /3/.

Nende kolme mehe ülesandeks jäi leida ka ülejäänud juuraõppejõud ja sellega tuldi toime. Nii Ants Piip kui ka Jüri Uluots olid jäetud pärast Peterburi Ülikooli lõpetamist sealse õigusteaduskonna juurde edasi õppima. Nii valmistus A. Piip rahvusvahelise õiguse professori kutseks ja J. Uluots Rooma õiguse professori kutseks ning tööks Peterburi ülikoolis. Et pärast 1917. a. oktoobrisündmusi Venemaal reorganiseeriti teiste hulgas ka Petrogradi Ülikooli õigusteaduskonna töö, siis jäid vabaks mitmed juba tuntud õigusteadlased, nagu tsivilist prof. I. Tjutrjumov (1865 - 1943), Rooma õiguse professor Karl Wilhelm von Seeler (1861 - 1925), riigiõiguse magistrand Fjodor (Theodor) Korsakov (1883 - 1932) jpt.

Ka Moskva ülikoolist vabanes mitu silmapaistvat õigusteadlast. Nii oli tekkinud olukord, kus eestlastest kandidaate ei jätkunud, kuid mujalt töölesoovijaid oli küllaga. Mitmed hilisemad õppejõud (F. Korsakov, K. W. v. Seeler) pöördusid A. Piibu poole palvega, et see annaks neile soovituselise töö saamiseks Tartu Ülikoolis. K. W. v. Seeler leidis vajaliku olevat kirjutada prof. Piibule isegi Londonisse, kus see viibis parajasti Eesti esindajana. Piip kirjutas kiiresti N. Maimile ja soovitas Seeleri tööle võtta /4/.

Vaadeldes taasavatud Tartu Ülikooli juuraõppejõudude kaadrit, võib tinglikult väita, et Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli õigusteaduskonna esimene koosseis oli komplekteeritud Peterburi ülikooli õigusteaduskonna baasil.

Et teistest rahvustest õppejõud olid võimelised õpettööd läbi viima kas saksa või vene keeles, siis nemad ei puutunud kokku niisuguste raskustega nagu Piip, Maim ja Ulu-

ots. Enne 1920. aastat ei olnud kusagil antud juuraharidust eesti keeles, seetõttu puudus ka eestikeelne õigusterminoloogia, puudusid õppeprogrammid ja eestikeelsed ajakohased õpikud. Selles, et juba 10 aasta pärast töötas õigusteaduskond eesti keeles, et kujunes välja eestikeelne õigusterminoloogia, oli suuri teeneid ka N. Maimil, A. Piibul ja J. Uluotsal.

Kes olid siis need 3 õigusteadlast, kes panid aluse maakeelsele juuraharidusele Eestis?

Nikolai Maim (1884 - 1976), esimene Tartu ülikooli eesti rahvusest riigiõiguse professor

Nikolai-Aleksander Maim sündis 26. veebruaril 1884. a. Tartus kaupluseomaniku Jaan Maimi pojana. Tema varasemast haridusest on teada, et 1893 - 1902 õppis N. Maim Tartu kroonugümnaasiumis. Et N. Maimi isa alustas 1902. a. tööd maantee-ehituse ettevõtjana, siis arvatavasti just isa ameti tõttu asus perekond 1902. aastal elama Peterburi. Nikolai Maim jätkas õpinguid Peterburi 6. Gümnaasiumis, mille lõpetas 1903. aastal. Samal aastal asus N. Maim Peterburi ülikooli õigusteaduskonda, kus õppis kuni 1908. aastani. Praegu kättesaadavad arhiividokumendid ei anna teavet, mis-sugustel asjaoludel viis N. Maim oma dokumendid 1908. a. üle Moskva ülikooli õigusteaduskonda /5/. Jääb üle vaid oletada, et seegi toimus seoses isa ettevõtmistega. Küll on aga teada, et 1909. aastal lõpetas N. Maim Moskva ülikooli õigusteaduskonna I järgu diplomiga. Pärast kõrgkooli lõpetamist elas N. Maim Tartus ja oli 1912 - 1914 professor Leon Challande'i (1870 - 1919) eraõpilane, valmistudes magistrieksamiteks /6/. Alates 1915. aastast oli Nikolai Maim taas Petrogradis, töötades Siseministeeriumis omavalitsuse küsimuste alal /7/. Seekordse elu- ja töökohamuutuse tingis tõenäoliselt reaalne oht sattuda Esimese maailmasõja rinnetele. Töö siseministeeriumis oli ehk üks kõige kindlam garanti (Nagu A. Piibul samaaegselt töö Sõjaministeeriumis), et mitte teenida tegevvaes. Pärast 1917. a. oktoobripööret Petrogradis naasis N. Maim Eestisse. 1918. a. asus ta tööle Eesti Vabariigi siseministri abina ja hiljem tegutses kuni 1919. a. teise pooleni välisministeeriumi juriskonsuldina. Kuulus 1919 - 1920 Asutava Kogu koosseisu rahvaerakonnas (J. Tõnisson (1868 - 1945?)) töörühma /8/.

14. juulil 1919 kinnitas E. V. haridusminister ametisse taasavatava ülikooli teaduskondade ajutised dekaanid, kes moodustasid ka esimese ülikooli valitsuse. Õigusteaduskonna ajutise dekaanina kuulus sellesse Nikolai Maim /9/. Ta alustas tööd nii tõsiselt, et seetõttu ei jõudnud sageli isegi Asutava Kogu istungeile /10/. Taasavatava ülikooli õigusteaduskonnale õppejõudude leidmine on meie rahvuskultuuri kui ka Eestimaa õigusajaloo seisukohalt äärmiselt tähtis periood ja on väärt omaette uurimust. N. Maim määrati ka Tartu ülikooli varade reevakuseerimiskomisjoni koosseisu. Komisjoni liikmena käis ta Nõukogude Venemaal, et Tartu rahulepingu (2. 02. 1920) alusel tagastatav vara jõuaks endises hulgas ja kvaliteedis ülikooli tagasi. Selle tõsise töö tu-

lemusena jõudis suur osa ülikooli varadest 4. sept. 1920 Tartu raudteejaama. Saadetist vastu võtma volitas rektor Hendrik Koppel (1863 - 1944) N. Maimi, kes sai korralduse vastavatele dokumentidele ülikooli valitsuse nimel alla kirjutada /11/.

Kui õigusteaduskond oli mõningatest komplekteerimiskustest hoolimata 1920. a. tööle pandud, jäi esimese eestlasest Tartu Ülikooli riigiõiguse professori N. Maimi nädalatöökoormuseks lugeda üleüldist riigiõpetust 4 tundi ja administratiivõigust 2 tundi, lisaks veel dekaani töö. N. Maim pidas vajalikuks jätkata ka teadustööd.

Nikolai Maimi varasematest töödest riigiõiguse vallas on teada, et ta aastatel 1912 - 1914 oli L. Challande'i (kes ise oli prof. F. F. Martensi õpilane) eraõpilaseks ja valmistus tema juures magistrieksamiteks. Sel perioodil ilmusid trükist Maimi esimesed tööd: "Omavalitsuse edenemislugu Liivimaa mannermaal" 1912. a. ja "Kohalik omavalitsus" 1913. a. Samasse perioodi kuulub ka üks kriitiline töö "Учение Леона Дюги" - 1915. a. Samal aastal järgnes Tartu ülikooli juures magistritöö kaitsmine teemal "Об акционерных кампаниях в России", mis andis riigiõiguse magistri kraadi. Olles 1915 - 1917 Petrogradis Siseministeeriumi teenistuses, oskas N. Maim ühendada vajaliku kasulikuga. Nii kirjutas ta Siseministeeriumi ülesandel "Гилды в городах Прибалтийского края" ja "Контроль над самоуправлением Западной Европы" /12/. Kui administratiivtöö õigusteaduskonnas oli süsteemi viidud, organiseeris N. Maim enesele teaduskomandeeringu Inglismaale "parlamentaarsete korra siseseadete uurimiseks". Londonis töötas ta põhiliselt British Museum'is, Parlamendi raamatukogus ja kohtutes, kasutades kõikjal allikmaterjale /3/.

Professor Maimi puhul oli ilmselt tegemist väga järjekindla ja tööka uurijanatuuriga. Nii kurdab ta oma aruandes, et kuigi sai üht-teist tehtud, jäi palju materjali läbi töötamata, kuna eespoolnimetatud uurimiskohad Londonis juba kell 5 p. l. suletakse. Samas palub ta uut töötamisvõimalust välismaal. Arhiivimaterjalidest lähtudes võib väita, et oma doktoritöö pani N. Maim kokku põhiliselt välismaal töötades. Ta külastas korduvalt Pariisi, kus töötas põhiliselt Bibliothèque National'is, Senatis ja Saadikutekojas /14/, uurimisteemaks endiselt parlamentarismi küsimused.

Hoolimata teaduskonna igakülgsest vastutulekust ei õnnestunud prof. Maimil välismaal mõnikord tööplaan realiseerida, kord olid ametiasutused suvehooajal suletud, teinekord aga lõpetati komandeering professor S. Csekey (1889 - ?) haiguse tõttu planeeritust varem /5/.

Sellelgepoolsest kaitses N. Maim 12. mail 1928 Tartu Ülikoolis doktoriväitekirja teemal "Парламентаризм и суверенное государство". Ametlikeks oponentideks olid professorid A. Piip ja D. Grimm ning dotsent T. (F.) Korsakov /16/ - kõik endised Peterburi ülikooli õigusteadlased. Ülalmainitud doktoritöös analüüsib professor Maim parlamentarismivorme eri riikides ja väidab, et kodanlik parlamentarism on ühiskonnas seni kõige progressiivsem riigikord. Ta toob esile parlamentaarse vabariigi, mis on parim riigivorm riikliku suveräniteedi tagamiseks.

Käesolevate ridade autor julgeb väita, et see ja ka teised professor Maimi riigiõiguslased tööd on oma põhjaliku käsitle, võrdleva analüüsi ja selgete järeldustega arvestatavad tänapäevalgi.

Pärast doktoritöö kaitsmist valiti N. Maim 21. mail 1928 korraliseks riigiõiguse professoriks /17/.

Professor N. Maimile nii nagu tema heale kolleegile prof. A. Piibulegi /18/ oli iseloomulik, et olles õppetööst mitmesugustel põhjustel eemal, ei unustanud ta kunagi üliõpilast ja selle muresid. Nii ilmusid 1923. a. "Riigiõigus" ja "Administratiivõigus", 1926. a. taas "Riigiõigus" ja 1933. a. "Administratiivprotsess". Üliõpilastel aitasid eksamiiks valmistuda ka prof. Maimi teadusartiklid "Parlamentarism ja fašism", "Parlamentarismist Prantsuse restauratsiooni ajal (1814 - 1830)", mis ilmusid ülikooli toimetistes.

Selle lühikese ülevaate lõppu võib prof. N. Maimi kohta lisada, et ta oli E. V. TÜ õigusteaduskonnas kõige pikema dekaanistaažiga õppejõud. Tema isiku osa meie teadusloos ja teaduspärand on väärt põhjalikku uurimistööd.

A l l i k a d . K i r j a n d u s

1. RAKA. F. 2100. Nim. 2. S. 601. L. 30.
2. Pöder, T. Rahvusvahelise õiguse õpetamine Tartu ülikoolis 1920 - 1940: Diplomitöö. Tartu, 1988. Lk. 9. (Käsi-
kiri riigi ja õiguse teooria ja ajaloo kateedris.)
3. RAKA. F. 2100. Nim. 2a. S. 30. L. 1.

4. RAKA. F. 2100. Nim. 2a. S. 23.
5. RAKA. F. 2100. Nim. 2. S. 601. L. 329.
6. Samas. L. 3.
7. Samas.
8. Eesti Biograafiline Leksikon: Täiendusköide. Tartu - Tallinn, 1940. Lk. 195.
9. Tartu Ülikooli ajalugu. Tallinn, 1982. III. Lk. 30.
10. RAKA. F. 2100. Nim. 2. S. 601. L. 12.
11. Samas. L. 8.
12. Samas. L. 3.
13. Samas. L. 32.
14. Samas. L. 59.
15. Samas. L. 60.
16. Samas. L. 90.
17. Samas. L. 99.
18. Põder, T. Rahvusvahelise õiguse õpetamine. Lk. 15.

ESIMENE TARTU ÜLIKOOI EESTI RAHVUSEST EESTI
ÕIGUSAJALOO ÕPPEJÕUD JÜRI ULUOTS
(1890 - 1945)

Peeter Järvelaid, Tõnu Põder

On tähelepanuväärne, et möödunud aasta on suutnud muuta paljusid arusaamu, nii et ka akadeemik Jüri Uluotsast, Eesti Akadeemia esimesest juristist võib ja tuleb rääkida kui inimesest, poliitikust, teadlasest ja õppejõust.

Käesolevas artiklis peatume vaid akadeemik J. Uluotsa osal Eestimaa õigusajaloo uurimise kontseptsiooni arengus. Autorite arvates võimaldab just selline teemavalik teiste erialade inimestel mõista paremini J. Uluotsa rolli unikaalsust Eesti õigusteaduse ajaloos.

1920. aastal sai teoks üks olulisemaid pöörded Tartu ülikooli õigusteaduskonna ajaloos. Esmakordselt, 288 aastat pärast teaduskonna avamist astuvad üliõpilaste ette kolm eesti rahvusest juuraõppejõudu: Nikolai Maim (1884 - 1976), Ants Piip (1884 - 1942) ja Jüri Uluots (1890 - 1945), et panna alus selle maa tulevaste õigusteoste õpetamisele nende emakeeles. Nende kolme mehe õlul lasus kohustus alustada eestikeelse juriidilise terminoloogia loomist; kirjutada esimesed eestikeelsed õppevahendid ja õpikud, samaselt osaledes kõige vahetumalt nii poliitikas kui ka Eesti Vabariigi kõige olulisemate seadusandlike aktide väljatöötamisel.

On mitmeti tähelepanuväärne esjaolu, et nagu varemgi Tartu ülikooli õigusteaduskonna taasavamisel, nii ka seekord polnud ühelgi nendest meestest endal õnnestunud õppida Tartu Ülikoolis.

JÜRI ULUOTS (1890 - 1945)

Esimene eesti rahvusest Eesti õigusajaloo õppejõud
Tartu ülikoolis

N. Maim oli õppinud Peterburi ja Moskva ülikoolis, A. Piip ja J. Uluots olid põhihariduse saanud Peterburi ülikoolis. Omaaegsetele ajakirjanike usutlustele õppimiskoha valiku suhtes teatas J. Uluots, et eelistas Peterburi Tartule kolmel põhjusel. Esiteks, Peterburi ülikooli õigusteaduskonna õppejõude luges ta parimateks Venemaal. Teiseks, kuid eesti poistele ehk esimesega samatähtsaks oli väga hea võimalus teenida suures linnas tundide andmisega endale korralikku elatist. Kolmandaks olevat J. Uluots juba gümnaasiumipäevil ahvatlenud Peterburi poliitiline elu /1/. Astudes 1910. aastal Peterburi Ülikooli õigusteaduskonna üliõpilaseks, seob kahekümneaastane J. Uluots oma elu selle linna ja ülikooliga tervelt kaheksaks aastaks, kõigepealt kuueks aastaks üliõpilasena ja aastast 1916 kaheks aastaks teadusliku stipendiaadina Rooma ja tsiviilõiguse alal. Asjaolu, et Friedrich Fromhold Martens (1845 - 1909) oli toonud Peterburi ülikoolile oma tegevusega maailma-kuulsuse nii teadlase kui diplomaadina, avas kergemini tee Peterburi ülikooli ka teistele Eesti- maa meestele. Samal ajal (1908. a-st) õppis teaduskonnas A. Piip, kes spetsialiseerus rahvusvahelisele õigusele ja valmistus professorikutseks, mitte ainult Peterburis, vaid ka kuulsa Franz Liszti juures Berliinis, ja kes jõudis veel enne Tartu ülikooli tulekut tegutseda Peterburis eradotsendina õigusteaduskonnas. Seega, J. Uluotsal oli, kellest eeskuju võtta ja kellele toetuda.

J. Uluotsa otsesteks juhendajateks Peterburis said mainekad Rooma õiguse spetsialistid, tollane ülikooli rektor David Grimm (1864 - 1941) ja edaspidi, kui viimane oli haridusminister Lev Kasso /2/ eestvõttel sunnitud Peterburi ülikoolist lahkuma, baltisakslane Karl Wilhelm von Seeler (1861 - 1925). Enne Oktoobrirevolutsiooni oli D. Grimm olnud Tartu Ülikooli õigusteaduskonna õppejõuks 1889 - 1891, K.W. Seeler 1891 ja 1912 - 1913. Pärast Tartu Ülikooli õigusteaduskonna töö algust oli mõlema mehe elu ja töö seotud jällegi Tartu

ülikooliga. K.W. Seeler õpetas Rooma õigust ja Eestimaa õiguse ajalugu 1920 - 1925, D. Grimm Rooma õiguse süsteemi 1927 - 1934. Mõlemad õpetajad kutsuti Tartusse ka J. Uluotsa initsiatiivil.

Kui ettevalmistuse Rooma õiguses sai J. Uluots K.W. Seelerilt ja D. Grimmilt, siis õigusteoreetilise suunitluse valikul on meie arvates selgelt tajutav professor Leon Petražitski (1867 - 1931) mõju. Jüri Uluotsa võib oma õigusteoreetiliselt suunitluselt pidada õigusteaduse psühholoogilise suuna esindajaks. Just selline lähtekoht ning õiguse ja Rooma õiguse väga hea tundmine andsid aluse, et J. Uluotsast sai just Eestimaa õigusajaloo vanimate ladestiste uurija. 1920 - 1924 oli J. Uluotsa kui Rooma õiguse dotsendi ülesandeks õpetada koos K.W. Seeleriga Rooma õigust. Eestimaa õiguse ajalugu õpetas aastatel 1921 - 1924 K.W. Seeler. Oma loengud, mis meieni jõudnud litografeeritud konspektina "Estländische Rechtsgeschichte. Grundriss" (Tartu, 1923) /3/ luges ta saksa keeles ja nagu nähtub konspektist, traditsioonilises baltisaksa koolkonna vaimus, millise suuna oli omal ajal viinud Tartu ülikoolis täiuslikkuseni terve põlvkond baltisaksa õigusteadlasi: Johann Ludwig Mützel, Friedrich Georg Bunge ja Oswald Schmidt.

J. Uluots asus Eestimaa õigust õpetama esialgu asendajana K.W. Seeleri haiguse ajal. Pärast viimase surma 1925. aastal määrati ta esialgu Eestimaa õiguse erakorraliseks ja 1927. a. korraliseks professoriks.

Alates esimestest loengutest muudab J. Uluots Eestimaa õigusajaloo õpetamise lähtepunkti. Erinevalt oma kuulsatest eelkäijatest Tartu ülikoolis seab ta ka õigusajaloo keskmesse eestlase.

Oma Eestimaa õigusajaloo kontseptsiooni arendas J. Uluots edasi just oma loengutes (meile olid kättesaadavad aastad 1931 - 32, 1935, 1943) /4/. Ta jätkab tuntud Tartu õigusajaloolaste J.L. Mützeli, Fr.G. Bunge, G. Ewersi jt. traditsiooni,

mispuhul õppe- ja teadustöö on orgaaniliselt seotud ja teineteisest tulenevad. Kogudes loengumaterjali, kontrollides seda üliõpilaste ees ning seejärel täiendades - nii valmisid J. Uluotsa nagu tema eelkäijategi teadustööd. 1930. aastal formuleerib ta lõplikult oma kontseptsiooni Eestimaa õigusajaloost, avaldades selle "Ajaloolises Ajakirjas" artiklina "Eesti õigusajaloo uurimisest ja tuleviku ülesandeist" /5/, mille põhiideed hiljem ilmusid ka saksakeelsena Budapestis, andes nendele ideedele ka rahvusvahelise leviku võimaluse. See kontseptsioon oli esimene uue, rahvusliku õigusajaloo käsitlemises, kuid tänaseni kahjuks ka viimane. Oma teedrajas artiklis võttis J. Uluots kokku kõik selle, mis oli 1930. aastaks tehtud ja esitas eelnevast lähtudes oma kontseptsiooni, mis väga lühidalt kokkuvõtteks võiks kõlada nii: Eesti õigusajalugu ei alga eestlaste alistumisega 13. sajandil, vaid ulatub hoopis kaugemale, vanematesse aegadesse. J. Uluots tõestas, et alistumine võõrastele tähendas vaid sügavat pöörangut eestlaste juba ammu alanud õigusajaloos. Eestimaa õigusajalugu tuleb uurida eestlase seisukohalt lähtudes.

Eesti õigusajalugu on Eesti rahva ja maa õigusajalugu varematest aegadest nüüdse ajani ning on lahutamatult seotud sugulasrahvaste ja naaberrahvaste ning -riikide õigusajalooga (viimane punkt on ehk veelkordseks tõestuseks, kui ebatõenäolised olid hilisemate oponentide süüdistused natsionalismis, mis kahjuks ulatusid ka Tartu ülikooli ajaloo viimase väljaande kolmandasse köitesse (autor dotsent A. Kiris) /6/.

J. Uluots kui õigusajaloolane (jurist) lähtus õigusallikate analüüsist ja tema väidetel oli teaduslik kate. Meie arvates peab alati arvestama, et õigusajaloo ülesandeks on kindlaks teha õigusnormide ja õigussuhete ajalooline kujunemine, s.t. kuidas seadus arenes ning "kuidas pidi olema" - see ongi õigusajalugu. Ei tohi unustada, et seda, millise poliitilise võitluse käigus üks

või teine kontseptsioon seadusandluses tekib või muutub, peaks uurima ideaalis õigusliku mõtte ajalugu. Soovimata vähendada ajaloolaste osa (kui üldse tasub eristada õigusajaloolasi ja ajaloolasi) on esimeste ülesandeks (tingimusel, et meil oleksid head õigusajalood) uurida, kuidas toimus nende seaduste reaalne täitmine või, püüdmata ajalugu ülejuridiseerida, kuidas toimub tegelik elu.

Lähtudes eelöeldust, tuleb J. Uluotsa teadusproduktiooni hinnata õigusajaloo kriteeriumide järgi, mitte aga kritiseerida tema tööde seda osa, mis ta polnud uurimiseesmärgiks seadnudki. Hinnang J. Uluotsa teadustööle peab olema teaduslik. Lõpuks ometi tuleb mõista, et J. Uluotsale - teadlasele Uluotsa kui poliitiku seni väidetud pattude alusel siltide külgekleepimine on teadusest väga kaugel.

J. Uluotsa tööd Eestimaa vanima õigusajaloo vallas on kõigepealt tähtsad ka uurimistöö metodoloogia seisukohalt. Tänapäevani kõige rohkem poliitilisi hinnanguid saanud tööd "Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil" /7/ on aktsepteerinud ka täna meie vanimat ajalugu uurivad ajaloolased. Eestimaa vanima perioodi õigusajaloo uurimise jätkamisel saame toetuda esmajoones just J. Uluotsa töödele.

Olles välja töötanud Eestimaa õigusajaloo kontseptsiooni, propageeris J. Uluots seda edukalt esmajoones Tartu Ülikooli üliõpilaste hulgas, sest tema loengud olid väga populaarsed. Tänu oma lektoripopulaarsusele (aga ka selletõttu, et Eestimaa õigusajalooliste uurimuste järele oli sotsiaalne tellimus ja neid hüvitati tollaste tingimuste kohaselt hästi) on J. Uluotsal küllaldaselt õpilasi ja järgijaid. Tema otsesteks kaastöölisteks Tartus saavad hilisemad õigusdoktorid Leo Leesment (1902 - 1986) ja Adolf Perandi (1903 - 1983), kes tegid reaalseid samme J. Uluotsa Eestimaa õigusajaloo kontseptsiooni elluviimisel.

Õigusajaloolise koolituse said J. Uluotsa juures õigusajaloolane, ajaloodoktor August Traat (sünd. 1911) ja Uluotsa hilisem suur oponent, professor Paul Vihalem (1919 - 1985). Innustust Eestimaa õiguse vanema perioodi uurimiseks sai J. Uluotsalt ka õigusdoktor Ilmar Arens (sünd. 1912), kelle tegevus realiseerus juba paguluses.

Uluotsa tegevus leidis tunnustuse ja 1938. aastal sai tast Eesti Teaduste Akadeemia esimene juristist akadeemik. Kuid J. Uluots ei pidanud akadeemikuks olemist auametiks, vaid tegutses aktiivselt edasi. Oma kaasakadeemiku Edgar Kanti sõnutsi paelus teda lisaks õigusprobleemidele asustus- ja maakaitse ajalugu koos laiemajandus- ja poliitilise ajaloo ning ajaloolise ja poliitilise geograafiaga. Kuna J. Uluots oli sel alal juba kaua töötanud, siis tulid need huvid ja uurimisprobleemid eriti reljeefselt esile aastail, mil ta kuulus Eesti Teaduste Akadeemia liikmete hulka ja võttis agarasti osa Akadeemia humanitaarteaduste sektsiooni tegevusest ning laiemate uurimiskavade koostamisest viimase juurde loodud toimkondades /8/. Nii võttis prof. J. Uluots aktiivselt ja organiseerivalt osa Eesti TA juurde moodustatud Ajaloo-Toimkonna tegevusest: aastail 1938 - 1940 uuris ta ühe keskseima küsimusena Eesti asustusajalugu prof. Hendrik Sepa (1888 - 1943), dots. Otto Liivi (1905 - 1941) jt. osavõtul (Kirbla ja Lihula jt. Läänemaa rannikualade asustusajaloo uurimise oli J. Uluots endale võtnud, selles valdkonnas oli ta juba varem pikka aega töötanud).

x x x

Eesti Teaduste Akadeemia esimese seaduse I pt. § 1 ütlis: "Eesti Teaduste Akadeemia ülesandeks on üldise ja eriti Eestit käsitleva teaduse arendamine, lähtudes eeskätt tegeliku elu vajadustest välja kasvanud küsimustest". Täna tuleks

selle paragrahvi täitmiseks pidada ka õigusteaduse fundamentaalsena tagasitoomist TAsse, mille hulka peab TÄISMAHULISELT kuuluma ka Eestimaa õigusajalugu. Seoses sellega tahaksime repliigina öelda: Põrmugi alahindamata teiste teaduste tähtsust TAs, tuleb tunnistada, et kui näiteks meie vabariigi reaalteaduste viljelejad jõuaksid teatud teadustulemusteni 10 aastat hiljem kui kolleegid Jaapanis või Ameerikas, kellele Nobeli preemiaid jagatakse, mitte aga nagu praegu 4 - 5 aastat pärast neid, siis olgugi et see on kurb, saame end siiski lohutada, et asi on tehtud, kuigi mitte meie poolt. Kuid rahvusteadustes, kuhu vaieldamatult kuulub Eestimaa õigusajalugu, ei tee seda meie eest ära mitte keegi. Tahaks loota, et TAs leitakse väga tähtsate õigusprobleemide (nagu suveräänse Eesti konstitutsioon, IME jne.) kõrval koht õigusajaloole.

Ja kui keegi tahab väita, et veel on välja töötamata kontseptsioon, mis sellel alal teha oleks vaja, siis tänu J. Uluotsa töödele on see olemas juba üle 50 aasta ning seetõttu ei tohi enam aega raisata, tuues ettekäändeks tavapäraselt programmide väljatöötamise (vähemalt Eestimaa õigusajaloo alal) - tuleb asuda tööle. See peaks algama aga kõigi võimaluste loomisega õigusajaloolaste küllaldaseks juurdekasvuks. See tähendab reaalse töökohtade loomist ENSV TAs.

Kui Jüri Uluots lõpetas oma kuulsa 1930. aasta artikli, mis jäi teedrajavaks, sõnadega "viljaväljad ootavad lõikajaid", siis meie peame täna kahjuks ütlema, et need viljaväljad on täna praktiliselt samas seisus, kui Jüri Uluotsa teadusliku loometöö lõppedes.

A l l i k a d. K i r j a n d u s.

1. Postimees. 1940. 12. jaanuar.
2. Ka Lev Kasso (1865 - 1914) oli aastatel 1892-1895 Tartu Ülikooli õigusteaduskonna õppejõud.
3. Estländische Rechtsgeschichte: Grundriss nach den Vorlesungen von prof. W. Seeler. Tartu, 1923. 126 S.
4. Eestimaa õiguse ajalugu: kooskõlas J. Uluotsa loengutega. Tartu, 1930. II kd.; Uluots, J. Eestimaa õiguse ajalugu: Loengud Tartu ülikoolis. Tartu, 1935. II: TRÜ TR KHO. F. 55. Nim. 2. S. 95. 111 lk; Uluots, J. Eesti õigusajalugu /Tartu, 1943/. 561 lk.
5. Uluots, J. Eesti õigusajaloo uurimisest ja tuleviku ülesandeist // Ajalooline Ajakiri. 1930. Nr. 1, 2. Lk. 98 - 108.
6. Tartu Ülikooli ajalugu 1918 - 1982. Tartu, 1982. III. Lk. 105.
7. Uluots, J. Eestlaste lepingud võõrastega XIII sajandil // Õigus. 1935. Nr. 2; 1936. Nr. 2.
8. Kant, E. Jüri Uluots Tartu ülikoolis ja eesti teaduses // Prof. Jüri Uluotsa mälestusraamat. Stockholm, 1945. Lk. 41.

ETNOGRAAFIA JA MUSEOLOOGIA
TARTU ÜLIKOO LIS AASTATEL 1919 - 1940

Jüri Linnus

1919. aastal tööd alustanud eestikeelne Tartu Ülikool pälvis üldist tunnustust ka rahvusteaduste valdkonnas toimunud õppetegevuse eest. Ülikooli filosoofiateaduskonna õppetöö korraldamisel võeti eeskuju Põhjamaade, eriti Helsingi ülikoolist. Õppetööd alustati rahvaluule, kunstiajaloo, arheoloogia, etnograafia, eesti ajaloo jt. distsipliinides. Kuna nende õppeainete õpetamiseks kohapeal kvalifitseeritud õppejõude ei olnud, siis värvati vajaminevaid teadusdoktoreid eeskätt Soome noorema generatsiooni teadlaste hulgast. Nende Tartus töötamise aeg kestis harilikult vaid 3 - 4 aastat. Välismaalastest professorid lahkusid Eestist pärast seda, kui nad olid välja koolitanud oma töö jätkajaks kohaliku noore spetsialisti, potentsiaalse teadusdoktori. Ülikool säilitas ikka sidemeid oma endiste õppejõududega ja nii saadi vajalikku abi eesti rahvusliku teadlaskaadri kujunemisel. Sel viisil rajati alus ka eesti rahvuslikule etnograafiateadusele ja sellega lahutamatult seotud professionaalsele muuseumitegevusele.

Etnograafia õpetamine kerkis päevakorda juba ülikooli taasavamisel. 1919. a. ülikooli põhikirja projektis oli teiste uute õppetoolide hulgas ette nähtud ka rahvateaduse ja arheoloogia professor. Kuid siis ei õnnestunud leida selle professuuri täitmiseks sobivat õppejõudu. 1920. a. loodi Eesti ja naabermaade muinasteaduse professor, kus kolm aastat töötas korraldise profes-

sorina soome silmapaistev arheoloog Aarne Michaël Tallgren (1885 - 1945). Tema rajas ülikooli juurde arheoloogiakabineti ja -muuseumi /1/. A.M. Tallgren oli ainus õppejõud, kes tundis kaasaegse muuseumi põhimõtteid. Neid oma teadmisi ja praktilisi muuseumitöö kogemusi andis ta edasi ka üliõpilastele. Tänu A.M. Tallgreni loengukursusele "Muuseumide korrastamisest ja antikvaariate harrastuste ajaloost Põhjamaades" jõudsid muuseumi põhitõed esmakordselt eesti kuulajateni. Selle 1921. a. kevadsemestri loengusarja kuulajate hulgas olid teiste seas Ferdinand Linnus, Aliise Moora ja Harri Moora. F. Linnus on iseloomustanud kuulatud loengukursust järgmiselt: "Need loengud olid tol ajal, kus meie omad muuseumid olid üldiselt kaunis haletsemisväärnes seisukorras ja muuseumiasjanduse alal teoreetilisi ja praktilisi kogemusi omavaid inimesi peaaegu ühtegi, väga palju andvad ja instruktiivsed. Seda enam, et ettekandja omas suuri isiklikke kogemusi eriti Soome ja Rootsi, aga ka paljude teiste maade muuseumitöös. Neis ettekannetes leidsid esimest korda põhjalikumalt valgustust ka Eesti muuseumid, nende ajalugu ja ülesanded" /2/. A.M. Tallgren osales aktiivselt ka Eesti Rahva Muuseumi tegevuses. Ta taotles muuseumi riigistamist ja kogude teaduslikku läbitöötamist. Muuseum pidi kujunema oma hästikorrastatud kogudega ülikoolile õppebaasiks, kvalifitseeritud muuseumitöötajate väljaõpetamise kohaks. Hästikorrastatud muuseum on kui suur kultuurikapital, mille baasil saab luua uusi väärtusi, edasi viia rahvuskultuuri /3/.

1921. a. lõpul tõstatas filosoofiateaduskond iseseisva etnograafiadotsentuuri asutamise küsimuse. Küllap siin oli oluline osa ka A.M. Tallgrenil. Ülikooli rektoraadile tehtud ettepanekus peetakse otstarbekohaseks rajada uus õppetool tingimusel, et valitav dotsent lisaks õppetööle asuks korrastama Eesti Rahva Muuseumi kogusid ja valmistaks ette eesti etnograafia ülevaatenäituse.

Ülikool oli muuseumile loovutanud Raadi mõisa härrastemaja ja nii saadi vajalikud ruumid kogude eksponeerimiseks. Selle eelduseks oli aga kogude esialgne teaduslik läbitöötamine, vajalike teadmistega spetsialisti ametissepalkamine. Muuseumi juhatuse otsustaski luua direktori ametikoha. A.M. Tallgreni soovitusel tehti 1922. a. aprillikuul vastav ettepanek soome etnograafiainmagistrile Ilmari Manninenile (1894 - 1935) ja 1. juulist asuski ta juba oma uusi ametikohuseid täitma. Kuna ülikoolil ei olnud esialgu raha etnograafiadotsendi ametissepalkamiseks, siis alustas I. Manninen ülikoolis õppetööd õppeülesandetäitjana. 1923. a. ja 1924. a. kevadsemestril oli tema loengukoormus 1 - 2 tundi nädalas. 1924. a. maikuul tegi filosoofiateaduskond taas ettepaneku ellu kutsuda etnograafia- (I. Manninen soovitas küll Soome-Ugri etnograafia) dotsentuuri. Nii sündiski. Ainsaks kandideerijaks oli I. Manninen, kelle senisele tegevusele andsid tunnustava hinnangu Walter Anderson, Matthias Johann Eisen, Kaarle Krohn, Uno Taavi Sirelius ja A.M. Tallgren. Selleks ajaks oli I. Manninen omandanud juba filosoofiadoktori teadusliku kraadi.

1. juulist 1924. a. oli I. Manninen etnograafiadotsendiks õppekoormusega 6 tundi nädalas. Oma esimese loengu dotsendina pidas ta 16. oktoobril 1924. a., andes seai cesti etnograafia edasiseks tööks kindla suunitluse. I. Mannineni arvates tuleb esmalt saada võimalikult terviklik ülevaade eesti etnograafilisest ainekust. Selleks tuleb jälgida nii tähtsamate esemerühmade tüpoloogilist arenemist kui ka nähtuste geograafilist levikut. Siin tuleb silmas pidada etnograafiliste valdkondade piiride seost keelemurrete ja varasemate administratiivpiiridega. Edasi on vaja välja selgitada Eesti ja naaberriikide vastastikused kultuurisuhted ("... tuleb katsuda võimalust mööda kindlaks teha võõrad elemendid eesti vanavaras ja teiselt poolt kõik see, mis on oma. Ka laenudes on võimalik omapära

leida, kui nimelt laen ei ole piinlik koopia, vaid läheb eeskujust lahku"). Tähelepanu juhiti eriti läti, rootsi ja vene mõjudele eesti rahvakultuuris. Õigesti leiab rõhutamist mõte "... et Vene mõju ei ole siin kaugeltki nii suur kui väiksemate Läänemere soome rahvaste seas, kellele see on olnud veel palju rohkem lahti. Võrreldes läänega tähendab ida Eesti ainelises vanavaras seega vähe". I. Manninen pidas vajalikuks, et eesti teadlased tunneksid huvi ka hõimurahvaste vastu ("Usun, et kui väravad Venesse kord avanevad, on ka Eestil innukaid noori jõudusid, kes lähevad tundmata maid vallutama eesti etnograafia teadusele. Jõudu mööda võivad nad ulatada oma tööd ikka kaugemate hõimurahvasteni. See on tulevikupilt, mille teostamine ei ole väljaspool võimaluste piire") /4/.

Aastatel 1923 - 1928 luges I. Manninen viit erinevat loengukursust. Neljal semestril oli loengute temaatika seotud maailma rahvaste etnograafilise ülevaatega. Viiel semestril tutvustati kuulajaid soome-ugri rahvaste rahvateadusega, kuna kahel semestril oli huviobjektiks soome-ugri rahvaste kalapüüdmise ja jahindusega seotud probleemistik. Nendest loengutest kasvaski välja I. Manninenile rohkem tunnustust toonud monograafia "Soome sugu rahvaste etnograafia" /5/. Kolmel semestril peeti ülevaate-loenguid eesti etnograafiast, kuna kahel semestril olid vaatluse all eesti rahvariided. Ka viimasest loengukursusest kasvas välja paljutsiteeritud eesti rahvariide ajajalugu /6/. I. Mannineni algatusel pandi alus õpetooli raamatukogule ja diapositiivide kogule (asuvad tänaseni Eesti Rahva Muuseumis). Tema koostas ka alam-, kesk- ja ülemastme eksamiks nõutava kirjanduse nimekirja. Alamastme eksamil pidi üliõpilane tundma Eesti Rahva Muuseumi ekspositsiooni ja eesti rahvariideid I. Mannineni monograafia alusel. Soome-ugri rahvaste etnograafiat õpiti tundma E. Setälä ("Soomesugu rahvaste esiajalugu" 1927) ja I. Mannineni monograafiatega

alusel. Nõutav oli ka A.O. Heikeli monograafia Baltimaade rahvariistest ("Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und in Setukesien" 1909). Maailma rahvaste etnograafilist kultuuri õpiti tundma K. Weule tööde "Leitfaden der Völkerkunde" (1912) ja "Kulturelemente der Menschheit" (1911) vahendusel. Keskastmes nõuti eesti etnograafia terminoloogia põhjalikku tundmist. Selle omandamise kergendamiseks andis I. Manninen välja "Etnograafilise sõnastiku" (1925). Edasi nõuti orienteerumist eesti muinasajas A.M. Tallgreni töö "Zur Archäologie Estis I - II" (1922, 1925) alusel. Eesti ja teiste soome-ugri rahvaste rahvakultuuri vallas oli vaja tunda I. Mannineni, A.O. Heikeli ja U.T. Sireliuse monograafiaid ning artikleid. Vajalik oli ka vene ja läti ornamentika ning eesti pulmakombestiku tundmine. Keskastme eksamil eelnes proseminaritöö esitamine. Ülemastme eksamiks oli vaja hästi orienteeruda soome rahvakultuuris U.T. Sireliuse monograafia alusel ("Suomen kansanomaista kulttuuria I - II" (1919, 1921), tutvuda mõne kaugemaid hõimurahvaid kirjeldava monograafiaga ja mõne kitsama probleemiga soome-ugri rahvaste või üldetnograafia vallas. Kohustusliku kirjanduse hulgas oli ka H. Schurtzi mahukas "Urgeschichte der Kultur" (1900). Ülemastme eksamil eelnes etnograafilise ainese kogumine välitöödel umbes kuu aja jooksul ja selle alusel vastava kirjelduse koostamine. Tuli esitada ka seminaritöö.

1928. a. lõpul valiti I. Manninen Soome Rahvusmuuseumi etnograafiaosakonna juhatajaks ja peagi Helsingi ülikooli soome-ugri etnograafia dotsendiks. See tõi kaasa ka lahkumise Tartu ülikooli teenistusest. Filosoofiateaduskond avaldas I. Manninenile siirast tänu, et ta oli etnograafia tõstnud "igati väärilisele kohale Ülikooli õppeainete hulgas" /7/. Alates 1. jaanuarist 1929 jäi etnograafia õppetool vakantseks. Kuna ülikoolil oli finantsraskusi, siis otsustati õppetööd jätkata

õppeülesandetäitja abil. Oli ju I. Manninen juba välja õpetanud esimesed eesti kutselised etnograafid, oma töö jätkajad nii Tartu Ülikoolis kui ka Eesti Rahva Muuseumis (F. Linnus, E. Laid ja G. Ränk). Eesti rahvuslik etnograafiateadus jätkas edasiliikumist I. Mannineni alustatud arenguteel nii Eesti Rahva Muuseumis kui ka Tartu Ülikoolis. See ilmneb F. Linnuse programmartiklis "Eesti etnograafia seniseid saavutusi ja tuleviku ülesandeid" (1930), kus autor väidab, et etnograafilise materjali kogumisel tuleb senisest rohkem arvestada keelelist ja folklooristlikku ainet, materjali teaduslikul läbitöötamisel aga anda võimalikult sügavam ajalooline tagapõhi arheoloogilise või arhiiviainese baasil. Edasi juhtis ta uudsena tähelepanu vajadusele silmas pidada seda kultuurivaldkonda, mis paikneb endise külaelu ja moodsa linnakultuuri vahel ("On võrratult huvitav jälgida, kuidas reageerib isaisadelt päritud põline rahvatarkus nõudeile, mis püstitab praegune elu tempo ja kultuuriliste vajaduste tõus ja märkida üleminekuastmeid primitiivselt elatusviisilt ja tehnikalt moodsaile abinõudele"). Materjali hoolikal kogumisel tuleks kasutada nii üliõpilaste-stipendiaatide kui ka kodu-uurijate - muuseumi alaliste korrespondentide kaasabi. Kogumistöös tuleb eriti panna rõhku Eesti ääremaade muurahvusest vähemustele, nagu rootslased, venelased, setud, ingerlased, et selgitada naaberrahvaste mõju meie ainelisele kultuurile. Etnograafia õppetooli loomine Tartu Ülikooli võimaldab teadusliku erihariduse saanud järelepõlve pealekasvu, ilma milleta igasugune edu võib olla vaid ajutine /8/.

Ferdinand Linnus (1895 - 1942) õppis ülikoolis 1921 - 1926, magistrikraadi sai 1927. a. töö eest "Uste ja väravate sulused Eestis". Samal aastal sai temast I. Mannineni ettepanekul teaduslik stipendiaat. F. Linnuse uurimisteenaks määrati "Eestlaste ja liivlaste muistne mesindus",

ühtlasi terve liivlaste-aineline rahvateadus. Materjali kogumiseks tehti Kuramaa liivlaste juurde neli kogumisretke. Seitsme kuu jooksul käidi läbi kogu liivi asuala, pandi kirja 1159 lk. teatmematerjali, tehti 211 fotot, koguti rohkesti erialalist sõnavara, 70 etnograafilist eset ja kunstnik A. Mõtus tegi 250 joonist /9/. 1. oktoobril 1929 asus F. Linnus tööle Eesti Rahva Muuseumi direktori kohusetäitjana. Samal aastal algas ka tema õppetöö ülikoolis, esialgu eesti keele õppijatele muuseumikogude tutvustajana ja etnograafia proseminari läbiviijana (1929 - 1930). Aastatel 1931 - 1939 pidas F. Linnus kuut erisugust loengukursust. 1931. a. sügissemestril luges ta sissejuhatust eesti etnograafiasse koos ulatusliku ülevaatega etnograafia mõistest ja suhetest naaberteadustega. Kahel korral oli loengukursuse sisuks teaduse ja kunsti alged eesti rahvakultuuris, kus peamine rõhk oli pandud eesti rahvakunsti uurimisele. Kuid selle kõrval olid tähelepanu all ka rahvamuusika, rahvatantsu, rahvakalendri, rahvapäraste mõõtude, rahvameditsiini jt. naaberaladega seotud küsimused. Ühel semestril olidki loengud keskendunud ainult eesti rahvakunstile. Eestlaste ainelist kultuuri 13. - 16. sajandil tutvustati ühel loengukursusel. Üld-etnograafia valdkonda kuulus loengukursus valitud küsimustest etnoloogilise majandusuurimise alalt. Kahel semestril olid loengud museoloogia vallast. Siin anti ülevaade muuseumide ajaloost üldse, muuseumide olukorrast naabermaadel ja Eestis, edasi muuseumitehnika põhinõuetest ja selle rakendamisest praktilises muuseumitöös. F. Linnus oli 1930. aastatel ka peamine proseminari- ja seminaritööde juhendaja /10/.

Erik Laid (1904 - 1961) õppis ülikoolis 1922 - 1927 arheoloogiat ja etnograafiat, arheoloogiamagister 1927, siis teaduslik stipendiaat arheoloogias (1927 - 1930) ja etnograafias (1931), etnograafiamagister 1932 (töö "Mordvalaste etnograafiliste sõlgede ajalugu"). Aastatel 1930 -

1937 oli E. Laiu loengukoormus 2 - 4 tundi nädalas. Ta luges osalt loengukursusi, mis olid ette nähtud nii arheoloogia- kui ka etnograafiaüliõpilastele ("Soome-ugri rahvad muinasteaduses ja etnograafias", "Läänemeresoomlaste elukohad ja aine- ning kultuur muinasteaduse ning rahvateaduse valgusel"). E. Laiu loengutes anti ülevaade Siberi rahvaste etnograafiast ja venelaste etnograafiast, ainelise kultuuri algetest ja sissejuhatusest üldetnograafiasse. Omaette teemaks oli mordvalaste ja maride kõnnete (rõivaste) ning ehte ajalugu. Eesti etnograafia vallas tutvustati Eesti Rahva Muuseumi kogusid, eriti rahvariidekollektsiooni, anti ülevaade talupojamajandusest ja rahvapärasest käsitöötehnikast. 4 semestril olid tema juhendada kas proseminari- või seminaritööd /11/.

Gustav Ränk (sünd. 1902) õppis ülikoolis etnograafiat 1925 - 1930, magistrikraadi sai 1931. aastal töö eest "Peipsi kalastusest", oli aastatel 1926 - 1938 tööl Eesti Rahva Muuseumis, viimati rahvateadusliku osakonna juhataja abina. Tema õppetöö ülikoolis algas Eesti Rahva Muuseumi kogude tutvustamisega eesti keele õppijatele 1934. aasta sügissemestril. G. Ränga loenguline töö sai alguse 1936. a. kevadsemestril kursusega "Eesti rahvakultuuri areng 17. sajandist - 19. sajandi alguseni". Edasi pidas ta loenguid üldetnograafiast ja eesti etnograafiast. Rahvapäraste ehituste uurijana oli G. Rängal ka kitsam loengukursus "Etnograafilisi paralleele Kesk- ja Ida-Euroopa taluehitistes, eriti silmas pidades eesti ehitisi" /12/.

1930. aastatel täienes etnograafia eksamiks nõutav kirjandus mõnel määral uute monograafiatega. Eksamikavad avaldati trükist kolmel korral (1932., 1935. ja 1939. aastal), koostajaks oli ilmselt F. Linnus. Alamastme eksamil oli uueks nõudeks tunda Eesti Rahva Muuseumi arheoloogilist ekspositsiooni ja nii orienteeruda Eesti esiajaloo. Eesti etnograafia teadmiste aluseks oli

loengukursus ja F. Linnuse töö "Die materielle Kultur der Esten" või G. Ränga töö "Vana-Eesti rahvakultuur". Nüüd kuulus ka alamastme eksami juurde proseminaritöö esitamine. Keskastme eksamil oli nõutav ka I. Mannineni monograafia "Die Sachkultur Estlands I - II" ja H. Moora "Die Vorzeit Estlands". Vajalik oli orienteerumine läti etnograafilises kirjanduses. Ülemastme eksamil oli nõutav kogu eesti etnograafilise kirjanduse tundmine. Soome-ugri etnograafia üldteadmiste aluseks oli I. Mannineni monograafia "Suomen suku III". Naaberrahvaste etnograafia põhiseisukohtadega tuli tutvuda uuemate tööde alusel (näiteks D. Zelenin "Russische (Ostlavische) Volkskunde", A. Bielenstein "Die Holzgeräte und Holzbauten der Letten", K. Moszyński "Kultura ludowa Slowian I", G. Berg - S. Svensson "Svensk bondekultur". Uudne oli kahenädalase muuseumitööpraktika nõue.

1938. aasta oli eesti etnograafiateadusele helgeks ajaks. Doktoriväitekirja kaitsmiseni jõudsid kaks etnograafiamagistrit. Maikuul oli kaitsmisel F. Linnuse töö "Eesti vanem mesindus. I. Metsamesindus" (oponent Kustaa Vilkuna Soomest), novembrikuul G. Ränga töö "Saaremaa taluehitised I" (oponent Albert Hämäläinen Soomest). Eesti Vabariigi valitsuse otsusega tuli etnograafia õppe- tool täita taas korralise õppejõuga, seda küll alles 1. juulist 1939. a. Vakantsele kohale kandideeris G. Ränk. Tema senisele teadustööle andsid kirjaliku hinnangu kolm teadusdoktorit. A. Hämäläinen rõhutas, et kandideerija on uurijana noor, kes on aga näidanud ilmselt kasvamist ja arenemisvõimet. G. Ränk oli teaduslikult kompetentne ja sobiv kandideerima etnograafiaprofessori kohale. Hendrik Sepa arvates oli G. Ränk vitaalne uurija, omades annet, suurt taipu, asjatundmist, materjalide tundmist, meetoodilist kooli ja suurt indu töö vastu. Tema teaduslik areng oli toimunud pidevalt, aina tõusvas joones, kusjuures tema tähelepanu oli olnud pööratud esijoones eesti etnograafia põhiprobleemidele. H. Sepp tegi ettepa-

neku valida G. Ränk erakorraliseks professoriks. F. Linnus tõstis esile G. Ränga põhjalikke teadmisi eesti etnograafias, rikkalikke kogemusi organiseerimistöös ja häid pedagoogilisi eeldusi. Ta tegi ettepaneku valida G. Ränk etnograafia õpetooli adjunktprofessoriks /13/. Filosoofiateaduskonna nõukogu valiski 26. aprillil 1939. aastal G. Ränga etnograafia adjunktprofessoriks. Sellel ametikohal jätkas ta loengulist tööd kolme erikursusega: esmalt soome-ugri rahvaste võrdlev ülevaade, siis Põhja-Euroopa taluehitiste tüübid ja nende kujunemislugu, ning lõpuks eesti rahvarõivad. Lisaks veel proseminari- ja seminaritööde juhendamine. Pärast nõukogude võimu kehtestamist 1940. aasta suvel etnograafia õpetool kaotati. Etnograafiadotsendi koht viidi eesti arheoloogia kateedri koosseisu.

Etnograafia õpetooli juures andsid eksameid mitme eriala üliõpilased. Kahjuks ei võimalda autori kasutada olnud arhiivimaterjalid täpselt kindlaks teha, kui palju üliõpilasi kuulas loenguid ja sooritas eksameid. Alamastme eksami andjate hulgas oli ikka arheolooge, kunstiajaloolasi, folkloriste, ajaloolasi jt. naaberteaduse esindajaid. Nii kuulas I. Mannineni soome-ugri rahvaste etnograafia kursust 10 - 20 üliõpilast (1923. a. kevadsemester). F. Linnuse eesti etnograafia loenguid külastas keskmiselt 18 üliõpilast (1931. a. sügissemester), museoloogiakursust 8 - 9 kuulajat (1934. ja 1937. a. kevadsemester). E. Laiu loengutel käis tavaliselt 5 - 7 üliõpilast. Ka proseminari- ja seminaritöödest võttis harilikult osa alla 10 üliõpilase.

Etnograafia õpetooli juures tehtud üliõpilaste sadakond proseminari- ja seminaritööd on hoiul Eesti Rahva Muuseumi raamatukogus. Tööde temaatika on põhiliselt ikka seotud mõne väiksema esemerühma monograafilise kirjeldamisega, et kindlaks teha selle geograafiline levik, alarühmad, terminoloogia ja võrdlusaines naabermaadega. Toome näiteks esimese viie töö autorid ja teemad:

helene Mugasto "Kandleed", F. Linnus "Kabi- ja pottmütsid", Harri Moora "Ahingad Eesti Rahva Muuseumis", Otu Liiv "Nöörkuued" ja Richard Indreko "Nöörkampsunid". Tööde autorite hulgas on teisigi meile tuntud teadlasi ja kultuuritegelasi (Helmi Kurrik, Erna Ariste, Veera Fuchs, Eduard Laugaste, Artur Vassar, Helmi Üprus, Richard Viidalepp, Herbert Tampere, August Sang, Ella Koern, Cara Vilberg, Hella Keem, Erik Põld, Helmut Hagar, Amanda Tõnisson, Tuui Koort, Hilja Sild jt.). Mõned tööd avaldati Eesti Rahva Muuseumi aastaraamatutes. Tänu sellele on näiteks Rudolf Põldmäe proseminaritöö eesti rahvapärastest majariistadest üldse säilinud /14/. Mõnel juhul läks proseminaritööna arvesse ka esemete kataloogimine. Nii kataloogis Aliise Moora A. von Middendorffi Kaug-Idast pärit esemekogu.

Eesti Vabariigi Tartu Ülikoolis tehti väga hinnatavat tööd rahvusteaduste rajamisel ja edasiarendamisel. See on täiel määral maksev ka etnograafia ja museoloogia kohta. Need kaks teadusharu olid omavahel väga tihedalt seotud. Oli ju etnograafia õpetamise baasiks Eesti Rahva Muuseum ja selle muuseumi juhttöötajad peamised etnograafia õppejõud. Seetõttu suudeti välja õpetada võimekas eesti etnograafide esimene põlvkond. I. Mannineni ja F. Linnuse teadusala autoriteet leidis juba üldisemat tunnustust, E. Laid ja G. Ränk saavutasid selle ka peagi. Nii võime Eestis rääkida oma rahvuslikust etnograafiakoolkonnast, millele pani aluse Tartu Ülikool. Lätis ja Leedus jõuti nii kaugele alles sõjajärgsetel aastatel. Tartu Ülikooli etnograafiaõppejõududel olid tihedad sidemed naabermaadega - tehti ju pidevalt õppereise Põhja- ja Kesk-Euroopa maadesse. I. Manninen ja E. Laid külastasid ka Nõukogude Liidu teaduskeskusi. Mujal nähtud positiivseid kogemusi, uusi töösuundi rakendati meil kohe teadustöös ja praktilises muuseumitöös. Tartu Ülikooli etnograafiaüliõpilasi õpetati austama fakte, lugu pidama iga rahva etnilisest oma-

pärast, jälgima kultuuri kui terviku arengu pidevust. See oli oma aja kohta heatasemeline, igati kaasaegne koolitus. Ülikool täitis oma teadmiste andmise ja teaduskaadri väljaõpetamise rolli igati tunnustustväärivalt.

A l l i k a d. K i r j a n d u s

1. Trummal, V. Tartu Ülikooli õpetlaste osast eesti arheoloogia rajamisel (1920-ndail aastail) // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1975. I. Lk. 194 - 203.
2. Linnus, F. Museoloogia (Loengukonspekt 1934.a. kevadsemestril). (Käsikiri J. Linnuse valduses.). Lk. 1 - 2.
3. Линнус Ю.Ф. А.М. Талльгрен и эстонские музеи // Скандинавский сборник. Таллинн, 1983. Т. 27. С. 132 - 141; Tallgren, A.M. Eesti muuseum // Postimees. 1921. 8. okt.; Missugune Eesti rahvuslik muuseum peaks olema: Prof. Dr. A.M. Tallgreni kõne Tartu Ülikoolis 16. okt. s.a. E.R.M-i koosolekul // Päevaleht. 1921. 25. okt.
4. Manninen, I. Etnograafia tegevuspiiridest ja sihtidest Eestis // Eesti Kirjandus. 1924. Lk. 527 - 537.
5. Manninen, I. Soome sugu rahvaste etnograafia. Tartu, 1929; Manninen, I. Suomensukuiset kansat. Porvoo, 1929; Manninen, I. Die finnisch-ugrischen Völker. Leipzig, 1932.
6. Manninen, I. Eesti rahvariiete ajalugu // Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat. 3. Tartu, 1927.
7. Vt. 1. Mannineni isiklik toimik Tartu Ülikooli fondis: RAKA. F. 2100. Nim. 2. S. 606; Nim. 2b. S. 45; Linnus, J. Ilmari Manninen ja Eesti Rahva Muuseum // Läänemeresoomlaste rahvakultuurist. Tallinn, 1970. Lk. 247 - 258; Линнус Ю.Ф. Финский ученый Илмари Маннинен и эстонская этнография // Скандинавский сборник. Таллинн, 1985. Т. 19. С. 104 - 114.

8. Leinbock (=Linnus), F. Eesti etnograafia seniseid saavutusi ja tuleviku ülesandeid // Ajalooline Ajakiri. 1930. Lk. 42 - 52.
9. Linnus, J. Liivi etnograafilise materjali kogumine Eestis // Läänemeresoomlaste etnokultuuri küsimusi. Tallinn, 1982. Lk. 85 - 86.
10. Vt. F. Linnuse isiklik toimik Tartu Ülikooli fondis: RAKA. F. 2100. Nim. 2. S. 564; Nim. 2b. S. 41. F. Linnuse loengukonspektid on J. Linnuse valduses.
11. Vt. E. Laiu isiklik toimik Tartu Ülikooli fondis: RAKA. F. 2100. Nim. 2. S. 492; Nim. 2b. S. 40.
12. Vt. G. Ränga isiklik toimik Tartu Ülikooli fondis: RAKA. F. 2100. Nim. 2. S. 1024; Nim. 2b. S. 72.
13. Tartu Ülikooli vakantsele etnograafia õppetoolile kandideeri ja teaduslikkude tööde hinnang // Acta et Comment. Univ. Tartuensis (Dorpatensis). 1939. C. XXIV-8.
14. Põldmäe, R. Eesti rahvaomastest majariistadest // Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat. Tartu, 1929. 5. Lk. 39 - 71.

Peeter Tulviste

Historiograafiast

Aastatest 1919 - 1940 Eesti psühholoogias on üldkäsitus kirjutanud Konstantin Ramul, Enn Koemets, R. Tamm ja siinkirjutaja /1/; on tehtud töid tolle ajastu üksikteadlastest ning institutsioonidest (viited allpool tekstis). 1919 - 1944 ilmunud eestikeelse psühholoogiakirjanduse bibliograafia on koostanud A. Pajula /2/. Hilisema aja kohta peaaegu puuduvad niihästi ülevaatlikud (vt. siiski /3/) kui ka üksikkäsitlused. 1940. a. keskpaigast kuni 1949. a. lõpuni (välja arvatud Saksa okupatsiooni aastatel) ilmunud eestikeelse psühholoogiakirjanduse bibliograafia koostas A. Tõnnisson /4/. Niisiis saab käesolev lühiülevaade psühholoogia käekäigust rahvusülikoolis üksnes osaliselt toetuda asjakohastele uurimustele ja jääb seetõttu osalt impressionistlikuks. Lisaks tingib paratamatult subjektiivsust ka käsitletavate nähtuste ajaline lähedus.

Ühiskondlikust taustast

Psühholoogia käekäik sõltub suuremal määral kui mõne teise teaduse oma ühiskonnas valitsevatest oludest. (Psühhiaatria-alast uurimistööd ja psühhiaatrite ettevalmistamist pole võimalik keelata või lõpetada, psühholoogia ja psühholoogide puhul peetakse seda seni võimalikuks.) Seetõttu on mõistlik võtta psühholoogia ajaloo periodiseerimisel aluseks Eesti ajaloo üldine periodiseering vaadeldaval ajal. Seejuures tuleb siiski arvestada mitut asjaolu. Esiteks on mõnel ajaloodaatumil psühholoogia jaoks suurem, teisel väiksem kaal. Näiteks ei avaldanud a-te 1940-41 sündmused psühholoogiale kaugeltki nii suurt mõju kui sõjajärgsed ideoloogilised olud. Seepärast on enamasti otstarbekas vaadelda aega 1919 - 1944 ühtse perioodina Eesti psühholoogia ajaloos. Teiseks ei pruugi olude muutumine psühholoogia saatuses mitte otsekohe avalduda. Mittestatsionaarse psühholoogiaosakonna avamine TRÜs 1966 ja statsionaari avamine 1968 tulenesid 1950. aastate keskel N. Liidus alanud ühiskondlikust sulajast, mis 1960. aastate teisel poolel oli tegelikult juba hääbumas. Kolmandaks. Kord on põhjuslik seos ühiskonnaolude ja psühholoogia saatuse vahel kergesti taba-

tav, kord mitte. Näiteks tulenes psühholoogiaosakondade (mittestatsionaarse ja statsionaarse) sulgemine vastavalt 1980 ja 1983 süvenevast ükskõiksusest inimese vastu, majanduse allakäigust ja Plaanikomitee omavolist. Niisamuti oli sotsiaalpsühholoogia vägivaldne väljasuretamine ülikoolis 1975 selgesti aja märk (ja vääriks sellena eriuurimust). Raskem on seevastu seletada näiteks psühholoogia jõudsat arengut Saksa okupatsiooni aegses ülikoolis. Oli ju psühholoogia Kolmandas riigis endas kehval järjel ja pealegi ei tegeldud Tartus konjunktuursete teemadega, vaid otsestelt Eesti huvidele vastavate rakenduspsühholoogiliste probleemidega.

Aastad 1919 - 1944

Valdaval osal sest ajajärgust oli ühiskondlikuks taustaks arenev omariiklus, millega kaasnesid muuhulgas rahvuskooli arendamine ja majanduse kiire areng. Perioodi alguses sai psühholoogia, mis enne oli filosoofiakursuse osa, ülikoolis iseseisva distsipliini staatuse. 1922 avati eksperimentaalse psühholoogia ja pedagoogika laboratoorium, kus tulevased õpetajad said korraliku psühholoogia-alase ettevalmistuse (a-st 1939 psühholoogia instituut, a-st 1942 psühholoogia ja psühhotehnika instituut, tegevuse lõpp 1944). Laboratooriumi rajaja K. Ramul oli ühtlasi juhtivalt tegev õpetajate ettevalmistamisel didaktilis-metoodilises seminaris (laboratooriumi ja seminari kohta vt. /5/). Eduard Bakis algatas rakenduspsühholoogia-alase uurimistöö (vt. /6/). Saksa okupatsiooni ajal kasvas oluliselt rakenduspsühholoogiliste uuringute osatähtsus. Uuritud probleemid - töö ratsionaliseerimine psühholoogia vahenditega ja iibe psühholoogilised aspektid - on täpselt need kaks, mida Eesti Teaduste Akadeemia president Karl Schlossmann 1938. a. nimetas oma programmartiklis, rääkides psühholoogia vajalikest rakendustest Eestis /7/.

Senistes üldkäsitlustes on tähelepanu pälvinud eeskätt ülikooli filosoofiateaduskonna raames tehtud uurimused ja seal kaitstud väitekirjad. Kui vaatleme tollal Tartus viljeldud psühholoogiat maailmapsühholoogia taustal, siis tõuseb esile pigem 1919 - 1925 õigusteaduskonnas töötanud rootslasest kriminaalpsühholoog Andreas Bjerre oma monograafiaga mõrva psühholoogia alalt, mis kuulub õiguspsühholoogia maailmaklassikasse ja on silmapaistev katse

rakendada sel alal nn. mõistva psühholoogia meetodeid (vt. /8/). Eksperimentaalpsühholoogia eelajalugu käsitlevad osad K. Ramuli 1939 kaitsstud doktoriväitekirjast jõudsid 1960. aastate algul rahvusvahelisse käibesse ja pälvisid tähelepanu ning tunnustuse (Ramulist psühholoogiaajaloolasena vt. /9/). Lähemalt uurimata ja vääriliselt hindamata on Juhan Torgi (ülikoolis õppeülesandetäitja a-st 1925) monumentaalne uurimus Eesti laste intelligentsist (1940). Puudub ettekujutus sellest, kas ja kuivõrd väärivad rahvusvahelises kontekstis tähelepanu Eduard Tennmanni uurimused usundipsühholoogia alalt (vt. neist /6/). Senisest suuremat huvi on ilmselt väärt Ilmar Tõnissoni magistritöö "Diferentsiaalse rahvuspsühholoogia uurimismeetodid" (1936).

Lühikokkuvõtteks nende aastate kohta: psühholoogiaõpetöö oli viljakas, teaduslikku uurimistööd tehti (tollaseid võimalusi ja teiste saavutusi silmas pidades) suhteliselt vähe.

Aastad 1944 - 1988

Ühiskondlik taust on Eesti kuulumine Nõukogude Liitu ja ülikooli integreerimine üleliidulisse kõrgharidussüsteemi ühes siit tulenevate tingimustega, võimalustega ja piirangutega õppe- ning teadustegevuses. Kuni 1950. aastate keskpaigani oli psühholoogia N. Liidus ja vastavalt ka Eestis põlu all, väheses säilinud psühholoogias tuli sundkorras lähtuda Pavlovi kõrgema närvitalitluse füsioloogiast ja kasutada selle koolkonna terminoloogiat. Tänu K. Ramulile säilis Eesti psühholoogias kõigest hoolimata teatud järjepidevus. Järgnes psühholoogia taassünd 1950. aastate keskpaigast alates. Isolatsioon maailmapsühholoogiast polnud nüüd enam totaalne, kuid ideoloogiline surve püsis kogu vaadeldava perioodi vältel (välja arvatud vahest viimane aasta - 1988). Jõudsalt edenesid kontaktid vene psühholoogidega, läbikäimine muude maade teadlastega oli võimatuseni takistatud. Esimene põlvkond sõjajärgseid psühholooge sai ettevalmistuse K. Ramuli käe all, teine valdavalt Moskva ülikooli psühholoogiateaduskonnas L. Võgotski koolkonda kuuluvate teadlaste juures, kolmas jällegi Tartus - õpetajateks kahe varasema põlvkonna psühholoogid.

Psühholoogia-alase tegevuse keskus ülikoolis oli a-st 1944 kateeder, mis a-st 1947 kannab loogika ja psühholoogia kateedri nime (juhatajad: 1944 - 51 Alfred Koort, 1951 -

72 Andres Pärli, 1972 - 77 Aino Lunge, 1977 - 79 Uno Siimann, 1979 - 88 Mihhail Kotik). Aastatel 1968 - 88 tegutses kateedri juures tööstus- (a-st 1988 rakendus-) psühholoogia laboratoorium (rajaja ja juhendaja a-ni 1987 Uno Siimann). 1970. - 80. aastatel on tehtud lepingulisi uurimistöid peamiselt nägemistaju (Jüri Allik, Aavo Luuk jt.) ja ohutuspsühholoogia (Mihhail Kotik) alal. 1988 avati psühhodiagnostika laboratoorium (juhendaja Kalju Toim).

Mitmekesiste sotsiaalpsühholoogia probleemidega tegeldi 1968 - 1975 Ülo Vooglau rajatud sotsioloogialaboratooriumis. Koolielu sotsiaalpsühholoogiat viljeldi pedagoogika kateedris (Heino Liimets, Jüri Orn jt.).

Aastatel 1947 - 56 eksisteeris emakeele ja kirjanduse ning loogika ja psühholoogia osakond, mille lõpetajad said loetletud ainete õpetaja kutse. 1966 avati psühholoogia kaugõpe kõrgharidusega inimestele; vastuvõtt sellesse osakonda lõpetati 1980 ja taastati 1983. 1968 avati statsionaarne psühholoogiaosakond, millesse vastuvõtt lõpetati 1983. Üldse on aastani 1988 (inql.) välja antud 736 psühholoogidiplomit.

Uus läbimurre rahvusvahelisse psühholoogiateadusse toimus 1970. aastate lõpul teise põlvkonna psühholoogide töödega tunnetusprotsesside alalt (Jüri Allik, Talis Bachmann, Peeter Tulviste). Sunnitud kõrvale- ja mahajäämine maailmapsühholoogiast Teise maailmasõja järgsel ajal annab end tänini tunda psühholoogia-alase uurimusliku, õppe- ja eriti rakendusliku tegevuse mahus, kahe viimase puhul ka kvaliteedis.

K i r j a n d u s

1. Рамуль К. Из истории психологии. Тарту, 1974. С. II4-120; Koemets, E. Ülevaade pedagoogika- ja psühholoogiateadusest kodanlikus Eestis (1918 - 1940). S. 1., s.a. 27 lk. (Käsikiri A. Pärli valduses); Tamm, R. Psühholoogiateaduse institutsionaalsed ja organisatoorsed alused Eestis 1919 - 1940: Diplomitöö. Tartu, 1975. (Mustandkäsikiri H. Mikkini valduses); Тульviste П. Краткий очерк истории эстонской психологии (1632-1940 гг.) // Познавательные процессы. Тарту, 1984. С. 3-16. (Уч. зап. / Тартуский ун-т: вып. 691.).

2. Pajula, A. Eestikeelne psühholoogia-alane kirjandus 1919 - 1944 (Bibliograafia): Diplomitöö. Tartu, 1988. 209 lk. (Käsikiri TRÜ loogika ja psühholoogia kateedris.)
3. Аллик Ю., Тульviste П. Психология в Тартуском университете: История и современное состояние (к 350-летию основания университета) // Вопросы психологии. 1982. № 6. С. 129-133.
4. Tõnisson, A. Psühholoogia. Loogika: Kirjandusnimestik 1940 - 1949. Tallinn, 1981. 88 lk.
5. Mägi, H. Eksperimentaalpsühholoogia laboratoorium Tartu ülikoolis 1922 - 1944: Diplomitöö. Tartu, 1985 (Käsikiri TRÜ loogika ja psühholoogia kateedris); Üprus, S. Tartu ülikooli eksperimentaalpsühholoogia laboratoorium ja selle ainelised tingimused aastail 1922 - 1944 // Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi. Tartu, 1987. XIX. Lk. 159-164; Kotsar, K. K. Ramul ja Tartu Ülikooli didaktilis-metoodiline seminar // Nõukogude Kool. 1979. Nr. 5. Lk. 29 - 32.
6. Saar, J. E. Bakise ja E. Tennmanni elu ja psühholoogia-alane tegevus Tartu ülikoolis: Diplomitöö. Tartu, 1980. 64 lk. (Käsikiri TRÜ loogika ja psühholoogia kateedris.)
7. Schlossmann, K. Jooni nüüdisaja teaduste arengust ja rakendusest // Varamu. 1938. Nr. 8. Lk. 1012, 1014.
8. Tulviste, P., Maruste, R. Õiguspsühholoogia klassik Tartust // Nõukogude Õigus. 1988. Nr. 4. Lk. 280 - 282.
9. Mikkin, H. K. Ramul psühholoogia ajaloolasena // Nõukogude Kool. 1979. Nr. 5. Lk. 26 - 28.

ÜLIÕPILASKONNA ORGANISEERUMISEST 1920. AASTAL

Sirje Tamul

Eesti rahvusliku ülikooli avamisega 1919. aasta lõpul jätkasid tegevust Tartu üliõpilasühendused. Ülikooli ajutise nõukogu otsusega 21. novembrist 1919 olid kõik seni Tartu ülikooli juures olnud üliõpilaste seltsid ja ühisused kindad tahavad edasi töötada, kohustatud endid uuesti kinnitada laskma. Korralduse aluseks oli "Riigi Teatajas" nr. 18, 1919. a. ilmunud ajutise valitsuse seadus 21. märtsist 1919 seltside, ühiste jt. rühmituste ja nende liitude registreerimise korrast /1/. Seega juba varem, enne ülikooli ametlikku avamist asuti reguleerima üliõpilaskonna organiseerumise korda.

Tartu ülikooli üliõpilasühendusi 1920. aastatel on senini käsitletud üksnes väliseestlaste, endiste Tartu ülikooli vilistlaste mälestustes, mis välissuhete avardades on muutunud osaliselt ka meie lugejaile kättesaadavaks /2/. Kuid nimetatud materjale iseloomustab laialipillatus ning killustatus muu aine hulgas. Meie endi kuni 1980. aastate II pooleni valitsenud ajalookäsitluses on tollal tegutsenud üliõpilasorganisatsioonidele jagatud küllaltki ühekülgseid hinnanguid /3/. Käesoleva kirjutise autor otsustaski arhiivimaterjali kasuks saamaks täielikku ülevaadet 1920. aastatel ülikooli juures tegutsenud üliõpilasühendustest, samuti üliõpilaskonna edustuse tegevusjoontest /4/. Toetudes peamiselt allikmaterjalidele, loodab uurija teha täiendusi 1932. aastal ilmunud ülevaatele Tartu üliõpilaskonnast /5/.

Tartu üliõpilasühenduste traditsioonid ula-

tuivad tagasi Academia Gustaviana aegadesse, mil liikmete geograafilise päritolu alusel moodustusid natsioonid - teatud provintsi üliõpilaste ühendused. Tartus õppivad rootslased moodustasid natsioonid kahe ajaloolise maakonna kaupa - Östergötlandi ja Smålandi natsioon, Eesti alalt pärinevad üliõpilased koondusid natio Livonica'sse, tolle ajajärgu tugevaim ühendus oli riigisakslaste natio Germanico /6/.

Esimesed Tartu ülikooli üliõpilasühendused pärast ülikooli taasavamist moodustusid ilmselt vanu traditsioone jätkates ning osalt ka Leipzigi ja Jena ülikooli eeskujul 1807 - 1809. 1808. a. loodi Tartus õppivate Kuramaa üliõpilaste ühendus "Curonia", seejärel tekkisid "Livonia", "Finnonia" ja "Estonia", liikmete päritolu näitaski ühenduse nimi. Kuid liikmete vähesuse tõttu nende ühenduste tegevus peagi soikus. 19. sajandi 20. aastatel taastasid eeltoodud üliõpilasorganisatsioonid oma tegevuse korporatsioonidena. Korporatsioonid, deklareerinud, et nad ei tegele poliitikaga sattusid siiski 1830. aastate alguses, mil toimusid mitmed üliõpilasrahutused Sakamaal, tsaarivalitsuse vaatevälja. 1834. a. kehtestatud reeglid seadsid rangema kontrolli alla kogu üliõpilaselu. 1833. a. likvideeriti ametlikult korporatsioonid, kuid nende tegevus jäi siiski poolametlikuks ja 1855. aastal oli keskvoim sunnitud võimaldama korporatsioonidel avalikult tegutseda. Seoses eesti rahvusliku liikumise laienemisega pannakse 19. sajandi 70. aastate algul alus eesti soost üliõpilaste ühendustele. 1870. a. saab alguse Eesti Üliõpilaste Selts, mille tegevus kinnitatakse seaduslikult alles 1883, juba samal aastal luuakse eesti üliõpilaste teaduslik ühing. 1873. a. oli vastukaaluna saksa korporatsioonidele loodud üliõpilasühing "Vironia" /7/.

1914. aastaks oli Tartu ülikooli juures tegetsemas 14 korporatsiooni, 20 eriala- ja huviühendust ja paarkümmend piirkondliku päritolu

printsiiibil organiseerunud rühmitust. Mitmed eesti üliõpilaste ühendused tegutsesid väljaspool Tartut: Peterburi Eesti Üliõpilaste Selts, Moskva Üliõpilaste Eesti Üliõpilaste Selts, Riia EÜS jt. Enne ülikooli ajutise valitsuse otsust novembris 1919 eksisteeris 13 korporatsiooni (neist 7 eesti), 4 eesti üliõpilasseltsi, üks vene üliõpilaste selts ja paar 1883. a. asutatud juudi üliõpilasorganisatsiooni, ainsa keskorganina 1915. a. loodud Eesti Korporatsioonide Liit (EKL).

Tegevuse taastamiseks registreerus 1919. a. lõpul ülikooli valitsuses neli ühendust: esimesena 1911. a. rajatud Eesti Naisüliõpilaste Selts (ENÜS), seejärel korporatsioonid "Sakala", "Ugala" ja "Fraternitas Livensis". 1919. a. alates jäi kehtima nõue esitada igal aastal ülikooli nõukogule tegutsemisloa saamiseks organisatsiooni põhikiri, avaldus ja liikmete nimekiri /8/. (Siin ja edaspidi vt. lisad lk. 78-89.)

1920. aasta algul oli Tartu ülikoolis organiseerunud ligikaudu 30 % üliõpilastest, kuulus 15 ühendusse. 1920. a. tulevad Tartusse mitmed väljaspool Eestit asunud üliõpilasorganisatsioonid: Riia EÜSist saab korporatsioon "Liivika", Peterburi eesti üliõpilasühendusest moodustuvad ÜS "Põhjala" ja 1924 korporatsioon "Rotalia" /9/. 1921. a. lisandusid registrisse 4 seltsi nimed. 1922. a. laekus ülikooli nõukogule 21 avaldust, esitanuist vaid korporatsioon "Fraternitas Dorpatensis" ja 1911/1912 asutatud Akadeemiline Meeskoor olid vanad ühendused. 1922. aasta kujunes peamiseks teadusseltside asutamise aastaks - 9 akadeemilise seltsi kõrval moodustati veel paar kirjandusühingut ja muusikaseltsi. Samal aastal alustasid paikkondlike organisatsioonidena ühistegevust Pärnumaa üliõpilased, Võru-, Viljandi-, Valga- ja Virumaa üliõpilaskogud. 1923. a. organiseeriti ülikoolis 10 ühendust. Järgnevatel aastatel uute ühenduste loomise hoog veidi raugeb, aastati tuleb juurde keskmiselt 6 - 7 rühmitust.

1925. aastaks oli Tartu ülikooli juures 81 organisatsiooni: 24 korporatsiooni, 12 eesti üliõpilaste seltsi, 10 eesti paikkondlikul printsiibil moodustunud ühendust, 23 akadeemilist seltsi, 7 vähemusrahvustest üliõpilaste seltsi ja 3 huviala-, 2 usuühendust ning keskorganitena Edustus, Eesti Korporatsioonide Liit ja Tartu Saksa Korporatsioonide Liit. 1927. a. oli nimekirjas 59 organisatsiooni, sest kümme eelmistel aastatel registreerunud üliõpilasseltsi sulgus. Näiteks 1922. a. asutatud Akadeemiline Rahvusvahelise Õiguse Selts lõpetas oma eksistentsi 1924. a., sama aasta 5. detsembril aga suleti 1. detsembri sündmustest osavõtu pärast Sotsiaal-Filosoofiline Üliõpilaste Selts /10/.

1920. aastate esimesel poolel lõpetasid oma tegevuse Tartus 2 saksa korporatsiooni: pärast 98 aastast tegevust Tartus läks 1921. a. Riiga üle "Fraternitas Rigensis", veidi hiljem ka korporatsioon "Academica", siirdudes sealt 1935. a. Saksamaale /11/.

1920. aastatel moodustasid Tartu üliõpilaskonna suurima rühmituse ikkagi korporatsioonid: neil aastail tegutses 17 eesti paikkondlikel ja 15 muudel alustel moodustunud korporatsiooni, jätkunud oli teistest rahvustest üliõpilaste korporatsioonide asutamine.

Eesti üliõpilasseltside oli 1920. aastatel registreeritud 18. Peale 1926. a. asutatud Setumaa Üliõpilaste Seltsi töötasid kõik need edasi ka 1930. aastatel. Sama ei saa öelda akadeemiliste seltside kohta: 26 teadaolevast seltsist lõpetas 1920. aastail oma tegevuse 4. Vähemusrahvustest üliõpilaste selts jäi 1920. aastate lõpuks alles 10, näiteks 1927. a. oli lõpetanud oma tegevuse 1925. a. tegevusloa saanud Saksa Üliõpilaste Selts.

Tartu üliõpilaskonna organisatsioonid moodustasid 1920. aastate keskel rea keskorganeid. Lühikest aega 1925 - 26 oli eesti üliõpilasselts-

side keskorganiks Eesti Üliõpilasseltside Liit, mis 1926. a. muudeti Üliõpilasseltside Liiduks. Liitu kuulusid EÜS "Liivika", "Ühendus", "Põhjala" ja korp! "Raimla". 1927. a. loodi Akadeemiline Üliõpilaskoondis "Organiseerimatute Büroo", mille eesmärgiks oli koondada üliõpilasühendustesse mittekuuluvad, nn. metsikud üliõpilased ja esindada nende huve Edustuse valimistel. 1925. a. moodustasid viie maakonna - Pärnumaa, Võrumaa, Viljandimaa, Valgamaa ja Virumaa üliõpilaskogud paikkondlike üliõpilasorganisatsioonide liidu. Tartu saksa korporatsioonide huve esindas ja kaitses Tartu Saksa Korporatsioonide Liit, mille asutamisaeg ulatus tagasi 19. sajandi 30. aastatesse /12/.

Tartu ülikooli üliõpilasorganisatsioonide huvide ja tegevuse kaitseks olid juba 1913. aastal eesti üliõpilasorganisatsioonid valinud Asemikkude Kogu. Selle organi eestvõttel korraldati 1917. a. märtsi lõpul I Eesti üliõpilaste kongress. 1918. a. kutsus kogu kõiki üliõpilasi boikoteerima Saksa okupatsioonivõime. Asemikkude Kogu organiseerimisel võtsid paljud üliõpilased osa Vabadussõjast /13/. Võiks ehk arvatagi, et endise Asemikkude Kogu eeskujul kutsuti 17. mail 1920. a. üliõpilaste üldkoosolekul ellu ajutine kesk-edustus /14/, mis asus kõiki üliõpilasi ühendava organina välja töötama üliõpilasparlamendi e. Edustuse valimisseadust. Esimesed Edustuse valimised korraldati 1920. a. detsembris, valimistel osales üle poole Tartu üliõpilastest, lisaks üliõpilasühendustele hääletasid valimistel organiseerimatute esindajad. Edustusse valitud 30 liikmest läks rohkem kohti korporatsioonidele (1920. a. lõpul oli neid juba 11, sealhulgas 9 eesti üliõpilaste oma), järgnesid eesti üliõpilasseltsid kaheksa kohaga /15/. Esimene valitud Edustus pidi oma ülesandeid täitma konkreetsete tähtaegadeta, sest talle pandud kohustused olid ulatuslikud. Edustus alustas kohe üliõpilaskonna põhiseaduse projekti väljatöötamist, millega ilm-

selt ei tahtud asjatult kiirustada, vaid tegutseda läbimõeldult. Edustus pidi jätkama 1913. a. asutatud üliõpilaste ajalehe väljaandmist. Põhjusteks, miks oli vaja Edustust ehk üliõpilaspärliamenti, oli kindlasti üliõpilaste olme ja majandusprobleemide lahendamise vajadus. Edustuse hooleks jäi ka üliõpilaste-poolne õppetöö sujuv korraldamine, õppevahendite muretsemine, teaduslike õppereiside organiseerimine ja välissuhete loomine. Esimene Edustus suutis 1922. a. sügiseks suurelt jaolt täita talle usaldatud ülesanded, 1922. aastaks koostati üliõpilaste põhiseaduse projekt, mida arutati paaril korral ja mis pärast paranduste sisseviimist kinnitati üliõpilasorganisatsioonide poolt 5. oktoobril 1922 põhiseadusena, otsustades lisada see väljatöötamisel oleva ülikooli põhiseaduse juurde (võistlus üliõpilaskonna põhiseaduse ümber vääriks eraldi käsitlust) /16/. Edustuse initsiatiivil jätkus "Üliõpilaslehe" väljaandmine, see kujunes eesti üliõpilaste üheks ühendajaks. 1922. a. astusid eesti üliõpilased Edustuse vahendusel täieõigusliku liikmena Rahvusvahelise Üliõpilaste Liidu liikmeks (Confederation Internationale des Etudiants - CIE) /17/. Samal ajal hakati osa võtma rahvusvahelise üliõpilaste-korrespondentide büroo tegevusest. Seega suutis I Edustus välja töötada üliõpilaskonna põhiseaduse, sisuliselt demokraatlikul alusel käivituva üliõpilasomavalitsuse põhiprintsiibid, suutis Tartu, s.o. eesti üliõpilaskonna teha teatavaks rahvusvahelisel tasandil. Järgmine Edustus jätkas esimese üritusi - võitlust oma põhiseaduse ja üliõpilaste majandusolukorra parendamise, sh. stipendiumide saamise eest. Laiendati välissidemeid: 1923. a. algul korraldati Balti riikide - Eesti, Läti, Leedu ja Soome ehk SELLi all tuntud I üliõpilaskondade konverents. Korraldavas komisjonis esindasid Tartut professor Peeter Põld, Heinrich Laretei, Sigfried Aaslava ja Villem Ernits /18/. SELLi arutas muuhulgas Edustuselegi lähedasi probleeme, nagu õppevahendite muretsemine, õppereisid, sport, karskus ja

diplomite maksvus Balti riikides. Arutati ka koostöösidemete laiendamist Poola üliõpilastega.

Põhiliselt I Edustus töötas välja Tartu ülikooli üliõpilaste üldmütsi, märgi ja selle kandmise korra. Eeskuju võeti Soomemaa üliõpilasmütsilt - valge tumesinise äärega ümmargune nahast nokamüts, sellel kullakarva märk Apollo templi kujutisega, mida ümbritsevad loorberilehed. Sellise üldmütsi kandmine ei olnud kohustuslik, pealegi olid korporatsioonidel ja mitmetel seltsidel oma mütsid ja embleemid.

Edustuste valimised kujunesid 1920. aastatel tõelisteks valimiskampaaniateks. Valitavad rühmitused esinesid valimistel üliõpilaselu kajastavate programmidega, esitati oma seisukohti üliõpilaselu korraldamiseks. Eeltoodu illustreerimiseks toome siinkohal vaid mõned näited valimiskampaanias osalenud rühmituste programmidest. 28. - 30. novembril 1924 toimunud Edustuse valimistel esitas kandidaatide rühm nr. 7, kuhu kuulusid paikkondlike üliõpilasorganisatsioonide kandidaatidest Theodor Lippmaa, Rudolf Kenkmann, August Keskküla, Eduard Bakis jt., oma programmi. Selles rõhutati, et paikkondlikud üliõpilasühendused kui uut tüüpi ühendused peaksid tulevikus saama üliõpilasorganisatsioonide moodustumise aluseks. Grupi peaülesandeks seati kultuuritahtelise intelligentsi kasvamine, paikkondlikes organisatsioonides aktiivse ja töötahtelise õhkkonna loomine. Paikkondlike kogude maailmavaatelist olemust iseloomustas selles programmis tugev ja sügav usk iseendasse ja enda kaudu eesti riiklusse, rahvuskultuuri ja selle kõige kaudu tulevikku. Eitati agresiiivset rahvuslust: "... meie tahame enese kõrval anda eluõiguse ja võimaluse ka teistele rahvastele ... meie rahva elumõtte on anda osake inimkonna kultuuri, teha seda iseenda ja olnud põlvete parimate püüdluste vääriliselt" /19/. Programmis nõuti 1922. aastal väljatöötatud üliõpilaskonna põhiseaduse jõusse viimist, toetati teiste valimistel osalevate rühmituste programmide välissuhete osa.

1925. a. Edustuse valimistel esitasid eesti üliõpilasseltside kandidaatide ühise nimekirja EÜS, ENÜS, "Raimla", "Ilmatar", "Concordia", "Liivika" ja "Põhjala". Eesti üliõpilasseltsid toetasid rahvuskultuuri edendamist, eesti haritlaskonna tõsist akadeemilist tööd kokkuhoidlike ja karskete noortena /20/.

1929. a. Edustuse valimisprogrammis märkisid eesti seltsid, et üliõpilaste vaimne tase pole vajalikul tasemel, aga ometi tuleb tegelda majanduskriisi aastail majandusraskustest väljapääsu leidmisega. Huvipakkuv on siinkohal märkida, et seltsid tundsid muret üliõpilaselu puudutavate materjalide kogumise ja säilitamise pärast. Nõuti IV Edustuse algatatud Eesti üliõpilaskonna ajaloo väljaandmist, mis peaks ilmuma hiljemalt 1932. aastal /21/. Valimistel moodustasid radikaalsete üliõpilasseltside rühma nr. 8 ENÜS "Ahava", EÜSid "Veljesto" ja "Ühendus", rühm eitas korporatismi, selle rahvavõõrast ja passiivset vaimu, iganenud traditsioone. Tundub, et see grupp nägi kõikides korporatsioonides vaid rituaalidel põhinevat ühendust. Ise pooldasid nad vaba, kohusetundel põhinevat koostööd /22/.

1920. aastatel loodi Tartu ülikoolis ligikaudu 120 üliõpilasühendust, aktiivselt osaleti oma parlamendi - Edustuse valimistel ja võitluses üliõpilasseaduse kaitseks. Tundub, et ühiskonna demokraatia üheks avaldusvormiks on ka erisuguste organisatsioonide paljusus.

A l l i k a d . K i r j a n d u s .

1. RAKA. F. 2100. Nim. 19. S. 409. L. 1 - 2.
2. Kangro, B. Universitas Tartuensis - Tartu Ülikooli üliõpilaskond sõnas ja pildis.
Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1970;
Estonia: Eesti üliõpilaskond Saksamaal.
Ilmumiskoht ja aeg raamatul märkimata;

Eestit tagasivaates: EÜS "Põhjala" 100.
juubelialbum. Stockholm, 1987.

3. Sarapuu, M. Eesti Üliõpilaste Seltsi "Ühendus" tegevus aastail 1906 - 1940. Tartu, 1973. 148 lk. (Käsikiri TRÜ NSV Liidu ajaloo kateedris.)
Mänd, S. Tartu ülikooli üliõpilaskonna organisatsiooniline struktuur ja ideoloogilised suunad 1930-ndail aastail. Tartu, 1970. 117 lk. (Käsikiri TRÜ NSV Liidu ajaloo kateedris.)
4. RAKA. F. 2100. Nim. 19. S. 376, 383, 409, 415.
RAKA. F. 1776. Nim. 1. S. 1.
5. Vasar, J. Tartu üliõpilaskonna ajalugu. Tartu, 1932. Tartu Ülikool 1919 - 1929. Tartu, 1929, jpt.
6. Tartu Ülikooli ajalugu. Tartu, 1982. I. Lk 171 - 172.
7. Tartu Ülikooli ajalugu. Tartu, 1982. II. Lk. 111 - 112.
8. RAKA. F. 2100. Nim. 19. S. 409. L. 14.
9. Estonia. Lk. 11.
10. RAKA. F. 2100. Nim. 19. S. 409. L. 14 - 27.
11. Samas. L. 26.
Heinz von zur Mühlen. Deutsch-Baltische Korporationen und die Studentenschaft der Universität Dorpat 1802 - 1939 // Quellen und Studien zur baltischen Geschichte. 9: Die Universiteten Dorpat /Tartu, Riga und Wilno/ Vilnius 1579 - 1979 / Hrsg. von G. von Pistohlkors. Köln, Wien, 1987. S. 151 - 154.
12. RAKA. F. 2100. Nim. 19. S. 409. L. 16 - 47; S. 415. L. 52.
13. Estonia. Lk. 13.

14. RAKA. F. 2100. Nim. 19. S. 383. L. 20 - 21.
15. Samas. L. 20 - 21. S. 409. L. 14 - 22.
16. Samas. S. 415. L. 44 - 58.
17. Samas. S. 376. L. 9.
18. Samas. L. 20p. S. 415. L. 52.
19. Samas. L. 52 - 58.
20. Samas. L. 54.
21. Samas. L. 47. Ilmus 1932. aastal, vt. viide
5: Vasar J.
22. Samas. L. 58p.

L i s a 1

Korporatsioonid 1920. aastail

	Asutamine	Registreerus	Asukoht	Märkusi	
	2	3	4	5	5
<u>Eesti korporatsioonid</u>					
1. Sakala*	1909	5. dets. 1919	Veski 53 a	kuulus Eesti Korporatsiooni- de Liitu (EKL)	
2. Estica** Ugala	1907	19. mai 1920	Aia 38	EKL	
3. Livensis*	1918	5. dets. 1919	Karlova 28	EKL	
4. Ugala*	1913	5. dets. 1919	Tähe 42	EKL	
5. Vironia asut. Riias	1900	13. okt. 1920	Lai 30	EKL, asut. aastaks märgitud ka 1873	
6. Filiae Patriae**	1920	27. okt. 1920	Tiigi 74 a	EKL	
7. Revelia*	1920	3. dets. 1920	Õnne 7	ÜSL	
8. Raimla*	1922	23. sept. 1922	Lille 16		
9. Indla**	1921	7. märts 1924	Jaani 15-3		
10. Kungla	1924	11. apr. 1924	Rüütli 5	Likvideerus 1. veebr. 1927	

1	2	3	4	5
11. Rajala	1924	2. mai 1924	Tähe 74-5	
12. Rotalia** asut. Peterburis EÜSna	1913	23. mai 1924	Lille 3	EKL taastatud 1988. a.
13. Lembela*	1924	24. okt. 1924	Veski 37-1	
14. Amiticia*	1924	21. nov. 1924	Lodja 19-6	
15. Harjola*	1925	5. apr. 1925	Kalamehe 6-4	
16. Leholensis	1927	11. veebr. 1927		
17. Tartuensis**	1929	27. märts 1929		
<u>Saksa korporatsioonid, muudel alustel moodustatud korporatsioonid</u>				
1. Aademia*	1881	19. mai 1920	Veski 13	
2. Livonia*	20. sept. 1822	27. mai 1920	Veski 7	
3. Fraternitas Rigensis	21. jaan. 1823			1921 vüidi üle Riiga
4. Neobaltica*	15. mai 1879	27. mai 1920	Uus-Kastani 32	
5. Estonia*	7. sept. 1821	27. mai 1920	Riia 71-15	
6. Normannia*	1920	3. nov. 1920	Kalda 23	
7. Fraternitas Dorpatensis*	1857	27. okt. 1922	Tallinna 45-3	
8. Boeteia	1926	30. apr. 1926		
9. Aeterna*	1926	mai 1926		
10. Vigilia	1927	25. veebr. 1927		
11. Sororitas Oriens*	1928	18. mai 1928		
12. Baltonia	1920	3. dets. 1920		
13. Limuvia*	1922	27. okt. 1922		
14. Slavia	1923	2. veebr. 1923		
15. Fraternitas Pharmaceutia	1872	3. dets. 1920	Kalaturg 1/2 Lille 16	Baltonia

Eesti Üliõpilasseltsid 1920. aastail

	1	2		3	Asukoht	Märkusi	
		Asutamine	Registreerus			4	5
1. Eesti Naisüliõpilaste Selts***	1911	14. nov. 1919	Veski 15				
2. Eesti Üliõpilaste Selts***	1883	19. mai 1920	Viljandi 1				Asut. tegelikult 1870
3. Eesti-Soome Üliõpilaste Selts	1920	22. okt. 1920	Ühiselumaja, t. 24				
Akadeemiline Hõimuklubi	1923						
4. EÜS "Põhjala"* asut. Peterburis EÜSna	1884	11. nov. 1920	Jaani 12-5 Riia 35-2				ÜSL ÜSL
5. EÜS "Liivika" asut. Riias EÜSna	1909	21. veebr. 1921	Küütri 8b-3				
6. Eesti Üliõpilaste Karskustühendus	1921	21. apr. 1921	Gildi 8				
7. Eesti Kristlik Üliõpilaste Ühing	1921	19. apr. 1921	Aia 23, Kastani 46				
8. ENÜS "Ahava"	1924	11. apr. 1924	Tööstuse 1-4				
9. Eesti Üliõpilaskoondus "Mehiste"	1924	31. okt. 1924	Vallikraavi 19				
10. EÜS "Huljehiis"	1925	3. apr. 1925					

1	2	3	4	5
11. Üliõpilasühing "Viies"	1925	27. nov. 1925	Vene 20-3	
12. Eesti Akadeemiline Naisklubi	1927	8. apr. 1927		
13. Eesti Akadeemiline kogu "Kaleva"	1927	25. veebr. 1927		
14. "Concordia"*	1924	23. märts 1923	Tähtvere 7	Registr. Harju- maa üliõpilasko- gu all
15. Ilmatar*	1920	19. mai 1920	Tööstuse 1a-2, Suurturg 2	
16. Veljesto*	1920	13. okt. 1920	Tähe 8	1988 loodi taas- tav kogu "Logos" ÜSL
17. Ühendus*	1906	22. okt. 1920	Lille 16, Kloostri 4	
18. Setumaa EÜS	1926	12. veebr. 1926		likv. 18. märts 2

Paikkondlikud üliõpilasühendused

1. Pärnu maakonna üli-
õpilaskogu 1922 10. veebr. 1922 Jakobi 6-1 MÜL
2. Võrumaa üliõpilaskogu 1922 17. märts 1922 Unus-Kastani 6-14 MÜL
3. Viljandimaa üliõpi-
laskogu 1922 7. apr. 1922 Peterburi 9-8 MÜL

1	2	3	4	5
4. Valgamaa üliõpilas- kogu	1922	7. apr. 1922	Pepleri 34	MÜL
5. Vîrumaa üliõpilas- kogu	1922	24. nov. 1922	Raatusse 2-33	MÜL
6. Harjumaale üliõpilas- kogu	1924	24. märts 1924		likv. 13. sept. 25 MÜL
7. Järvamaale üliõpilas- kogu	1923	23. märts 1923		MÜL
8. Läänemaa üliõpilas- kogu	1923	27. apr. 1923		MÜL
9. Petserimaa üliõpilas- abiandmise kassa	1923	27. apr. 1923		
10. Võrumaa Üliõpilaste Selts	1927	27. mai 1927		
11. Socium Studiosum Narvensium	1913	21. nov. 1921	Tiigi 70, Tähe 95	

Akadeemilised seltsid 1920. aastail

	1	2	Asutamine	Registreerus	3	Asukoht	4	Märkusi	5
1.	Akadeemiline Ema-keele Selts***	1920	19. mai 1920	Vabriku 3-5					
2.	Akadeemiline Spordiklubi*	1920	nov. 1920	Ühiselumaja, t. 18					
3.	Akadeemiline Põllumajanduslik Selts*	1920	3. dets. 1920	Tiigi 31-1					
4.	Akadeemiline Metsa Selts*	1922	10. veebr. 1922	Aia 38a					
5.	Akadeemiline Ühistegelaste Selts (ühing)	1922	22. veebr. 1922	Aia 45-2					
6.	Akadeemiline Rahvusvahelise Õiguse Selts	1922	3. märts 1922	Riia 35-2					Likvideerus 1924. a.
7.	Akadeemiline Loomaars-titeaduslik Selts	1922	10. märts 1922	Loomaars-titeadusk.					
8.	Akadeemiline Arstiteaduslik Selts*	1922	7. apr. 1922	Naistekliinik					
9.	Akadeemiline Ajaloo Selts*	1922	19. apr. 1922						

1	2	3	4	5
10. Akadeemiline Filo- soofia Selts*	1922	3. nov. 1922		
11. Akadeemiline Espe- ranto Klubi	1922	29. nov. 1922	Kesk 41	
12. Akadeemiline Skautide Selts	1922	8. dets. 1922		
13. Akadeemiline Keemia Selts*	1923	9. märts 1923		
14. Akadeemiline Grafo- loogiline Selts	1923	9. märts 1923		Likvideerus 1926
15. Akadeemiline Majan- dusteaduste Selts*	1923	14. dets. 1923	Rüütli 2 kaub. kab.	
16. Akadeemiline Kir- jandusühing*	1924	21. märts 1924		
17. Akadeemiline Male- klubi	1924	21. nov. 1924	Hetseli 1	1932 lõpetas tegevuse
18. Akadeemiline Rohu- teaduste Selts*	1924	28. nov. 1924	Rüütli 2	
19. Akadeemiline Rahva- luule Selts*	1925	20. nov. 1925	Ülikoolis	
20. Akadeemiline Mate- maatika Selts***	1926	23. märts 1926	Jakobi 2	

1	2	3	4	5
21. Akadeemiline Selts "Ad scientiam et lucem"	1926	12. märts 1926	Kroonuaia 30	
22. Akadeemiline Õigus- teaduste Selts*	1924	8. veebr. 1924		
23. Akadeemiline Klassi- kalise Kultuuri Ühing	1926	21. märts 1926		
24. Akadeemiline Usu-fi- losoofiline Selts	1925	6. apr. 1925		Likvid. 12. nov. 1926
25. Eesti Akadeemiline Rahvaste Liidu Ühing	1924	14. mai 1924		Likvid. 1926
26. Akadeemiline Usu- teaduse Selts*	1921	19. apr. 1921	Usuteaduse seminar	

Vähemusrahvuste üliõpilasühendused

	Asutamine	Registreerus	Asukoht	Märkusi
	1	2	3	4
				5
1. Juudi Soost Üliõpilaste Kassa	1883	19. mai 1920	Soola 5	
2. Akadeemiline Selts Juudi Kirjanduse Tundmaõppimiseks	1883	24. sept. 1920	Raatus 16	
3. Vene Üliõpilaste Selts* 2. okt. 1885		3. nov. 1920	Jakobi 41, Kloostri 8-8 Lille 3	
4. Juudi Soost Üliõpilaste Muusika ja Kirjanduse ühing	1922	27. okt. 1922		
5. Juudi Üliõpilaste Ühing "Hasmonea"*	1923	5. okt. 1923	Holmi 1	
6. Juudi Naisüliõpilaste Ühing "Hacfiro"	1925	20. veebr. 1925	Karlova 25	
7. Saksa Üliõpilaste Selts	1925	15. mai 1925		Likvideerus 18. märtsil 1927
8. Vene Üliõpilaste Ühing	1926	19. veebr. 1926	Jaani 42	

1	2	3	4	5
9. Saksa Naisüliõpilaste ühing*	1922	20. okt. 1922	Tähe 8-3	
10. Balti-Saksa Naisüliõpilaste ühing	1923	19. veebr. 1923		
11. Läti Üliõpilaste Selts	1927	11. veebr. 1927		
<u>Usuühendused</u>				
1. Usklike Üliõpilaste Selts	1920	27. okt. 1927	Vallikraavi 16	
Usuteaduse Üliõpilaste Selts	1922			
2. Eesti Kristlik Üliõpilaste ühing	1921	19. apr. 1921	Aia 23	
3. Kristlik Vene Üliõpilaste Selts	1922	29. sept. 1922	Kompanii 2	
4. Kristlik Naisüliõpilaste ühing	1925	15. mai 1925		
5. Kristlik Üliõpilaste Liit	1925	15. mai 1825	Riia 38	
<u>Huviala- jm. ühendused</u>				
1. Üliõpilaskonna Muusikasektsioon	1922	17. nov. 1922	Ühiselumaja tuba 22	

1	2	3	4	5
2. Akadeemiline Meeskoor*	1911/12	12. apr. 1922	Üliõpilasmaja	Likvideeriti 5. dets. 1924
3. Akadeemiline Naiskoor		12. märts 1926	Üliõpilasmaja	
4. Sotsiaal-filosoofiline Üliõpilaste Selts	1922	3. nov. 1922		
5. Ühing "Fraternitas Fennica"	1926	22. okt. 1926		
6. Akadeemiline Sotsialistlik Ühing	1927	18. märts 1927		
<u>Keskorganid</u>				
1. Keskedustus	1920			
2. Edustus	1922			
3. Eesti Korporatsiooni-de Liit (EKL)*	1915			
4. Eesti Üliõpilasseltsi-de Liit (EÜL)*	1925-1926			
5. Maa-alaliste Üliõpilasorganisatsioonide Liit (MÜL)	1925-1934/35			
6. Tartu Saksa Korporatsioonide Liit	1832			

1	2	3	4	5
---	---	---	---	---

7. Üliõpilasseltside 1926-1937
Liit (ÜSL)*
8. Akadeemiline Üliõpilaskoondis "Organi-seerimatute Büroo"* 1862, ... 1927

* Tegutsesid 1930. aastatel.

** Taastati 1988/89. aastal (seisuga 20. märts 1989).

TARTU ÜLIKOOLI JA TEMA JUURES ASUVATE TEADUSSELTSIDE OSA EESTI TEADUSTE AKADEEMIA SÜNNILOOS

Kädi Riismaa

Kuni viimase ajani on Eesti Teaduste Akadeemia loomise lugu ülikooli ja kogu Eesti teaduse arengut käsitledes varjul seisnud. Üksikuist artikleist, samuti "Tartu Ülikooli ajaloo" III köitest jääb mulje, nagu oleks akadeemia ellu kutsutud K. Pätsi režiimi poolt püüdega teadust valitsusvõimule allutada ja ülikooli mõjuvõimu vähendada. Et initsiatiiv aga tegelikult altpoolt tuli ja teaduskeskusel oma paarikümneaastane eellugu oli, põhiliselt seda seni ei tunnistanud. Alljärgnevalt on teadusseltside protokollide ja 1920. - 1930. aastate ajakirjanduse materjalide alusel heidetud valgust akadeemia loomise mõtte arengule ja Tartu Ülikooli ning seltside osale sel okkalisel teel.

Juba möödunud sajandi lõpul hakkas jõudsalt kasvama eesti soost haritlaste arv, ühtlasi tekkis vajadus meie teadlasi koondava organisatsiooni loomiseks. Eesti teaduste seltsi loomise mõttest kõneldi augustis 1917 Tartus toimunud matemaatikakongressil ja hiljem seltskonnategelaste sellekohastel nõupidamistel 1/, 2/. Vastavalt koostatud põhikirjale kutsuti doktor Oskar Kalda ja magister Villem Ernitsa algatusel juulis 1918 Tartus ellu Eesti Akadeemiline Ühing (EAÜ). Tegelikult on ühingul kaks asutamisaega. Algust tehti Saksa okupatsiooni tingimustes. Et esimees oma saksameelsuses teiste liikmetega vajalikku üksmeelt ei saavutanud, ei saanud ühing oma tegevust alustada. Pärast Saksa okupatsioonivägede lahkumist ja kodanliku korra kehtestamist Eestis asutati EAÜ 1919. aasta talvel uuesti 3/. Selle sihiks seati eesti teadust ja teaduspüüdeid edendada ning eesti teadlasi erialade järgi koondada 4/, 5/, 6/. Vormiliselt kuulus ühing Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS, asut. 1909) haruseltsi õigustega. Ühingu liikmeks võisid olla kõik Tartu Ülikooli (TÜ) tolleaegsed ja endised eestlastest õppejõud, eesti haritlased, keda selts teadlasteks tunnistanud; muulastest teadusmehed, kelle teaduslikud huvid Eestiga seostusid, samuti eesti kunsti, kirjanduse ning teaduslike ja teadust toetavate asutuste esindajad. EAÜ ülesandeks oli kaitsta eesti teaduse huve kõigis asutustes, eriti ülikoolides; igati kaasa aidata, et Eestist eemal

olevad eestlastest haritlased võiksid kodumaal rakendust leida; ning noori teadusjõude õpinguis toetada.

Ühingu tõstatatud sihtide teostamine sai võimalikuks, kui Saksa okupatsioonivägede lahkumise järel asuti eesti rahvuslikku ülikooli rajama. Viimane pidi kujunema mitte ainult rahvusliku haritlaskonna taimelavaks, vaid ka eesti teaduse edendamise paigaks. Pärast 1919. aastat EAÜ tegevus soikus /7/.

EAÜ aktivistide õhutusel võttis konkreetsema kuju Eesti teadustööd koordineeriva ja juhtiva keskuse loomise mõte. Kui märtsis 1919 sai Harald Alfred Johannes Laksberg haridusministriks, pidas ta vajalikuks luua Eesti kõrgema teaduste asutuse. EAÜ koostaski põhikirja esialgse variandi ja saatis ministriale, kes kavatses selle lähemal ajal valitsusele esitada, et asutust võimalikult ruttu tööle rakendada. Kuid sellest ei tulnud midagi välja. 1920. aasta algul haridusministriks saanud Johannes Juhan Kertau saatis põhikirja variandi Asutava Kogu hariduskomisjoni, seal vaadati see läbi ja esitati Asutavale Kogule kinnitamiseks. Funktsioonidest lähtudes nimetati kavandatud asutust teaduste akadeemiaks /8/. Eesti Teaduste Akadeemia (E.T.A.) põhikirja eelnõu kaitses Asutava Kogu 21. oktoobril 1919 peetud koosolekul innukalt hariduskomisjoni aruandja V. Ernits. Erilist poolehoidu tema üleskutse ei saavutanud. Vastuväitena nenditi ülekoormatust riigi ülesehitustöös ja akadeemia loomise enneaegsust. Asutav Kogu lükkas põhikirja nähtava häälteenamusega tagasi /9/. Hariduskomisjon jättis aga taotlust, leides taolise asutuse loomise järele tungiva tarviduse olevat. Järgmise aasta 18. mail võeti küsimus Asutavas Kogus uuesti päevakorda "Eesti teaduste asutuse seadluse" nime all. Akadeemia loomise ideed kaitses jälle hariduskomisjoni aruandja V. Ernits. Ta peatus loodava asutuse nimevalikul, selgitas teaduslikku uurimistööd koondava keskuse ülesandeid ja selle erinevust ülikoolist. Vastulausega esines A. Veiderman /10/, ent seekord oli vastuseis minimaalne ja 27. mail 1920 võttis Asutav Kogu vastu Eesti Teaduste Asutuse seadluse, mis avaldati "Riigi Teatajas" sama aasta 16. juunil /11/. Vastavalt 28 paragrahvist koosnevale põhikirjale oli Eesti Teaduste Asutuse otstarbeks eesti teaduse ja teaduspüüete edendamine ja koondamine, ülesandeks aga (eriti kohaliku uurimistemaatikaga) teadustöö juhtimine, koordineerimine, toetamine ja kirjas-

tamine. Oma tegevuses ja aruandluses allus asutus Haridusministeeriumile, saades rahalised vahendid riigi abirahadest, toetustest, annetustest ja mujalt.

Teaduste Asutuste liikmeiks võisid olla Eesti kõrgkoolide õppejõud, teadusmehed meilt ja välismaalt, samuti teaduslikud organisatsioonid asemike kaudu. Lisaks neile võidi kutsuda kirjavahetajaliikmeks välismaa teadlasi, kes meie teadusele kasulikud, tunnistada auliikmeks nii omi kui rajataguseid eesti teaduse seisukohast iseäranis silmapaistvaid uurijaid. Liikmeskonna esialgne koosseis jäeti Eesti Akadeemilise Ühingu, Tartu Eesti Arstide Seltsi, Eesti Tehnika Seltsi, Eesti Rahva Muuseumi, Eesti Kirjanduse Seltsi, Tartu Ülikooli ja Haridusministeeriumi otsustada, edaspidi pidi uusi liikmeid valima üldkoosolek. Viimane oli Teaduste Asutuse täieõimuliseks organiks, kogunedes vähemalt kord aastas. Üldkoosolekute vaheaegadel oli asutuse eesotsas 3 aastaks valitav juhatus, kuhu kuulusid: esimees, sekretär, laekur koos abidega, varahoidja, kaks lihtliiget, peale nende veel Haridusministeeriumi ja osakondade asemik. Osakondade moodustamine nähti ette vastavalt vajadusele. Eesti Teaduste Asutus pidi asuma Tartus.

V. Ernits pani Asutavale Kogule ette kinnitada ka Asutava Kogu soovivaaldus Haridusministeeriumile arvata Teaduste Asutuse koosseisu esindajaid Tartu Ülikoolist (15 inimest), Eesti Akadeemilisest Ühingust (5), Eesti Kirjanduse Seltsist (2), Eesti Rahva Muuseumist (2), Tartu Eesti Arstide Seltsist (1), Tallinna Eesti Arstide Seltsist (1), Tartu Meditsiinilisest Seltsist (1), Loodusuurijate Seltsist (1), Liivimaa Üldkasulikust ja Ökonoomilisest Sotsieteedist (1), Eesti Tehnikaseltsist (1), Eesti Agronoomide Seltsist (1), Eesti Loomaarstide Seltsist (1), Eesti Farmatseutide Seltsist (1), Eesti Õigusteadlaste Seltsist (1), Eesti Kirjameeste Seltsist (1). Koosolek aga ei pooldanud seda. Seega leidis seadusandlikku toetust Eesti teadusasutuste ja teadusliku uurimistöö korraldamise juhtimise ja finantseerimise vajadus, samuti mainitud tegevuse reguleerimine erilise asutuse kaudu.

Vastuvõetud seaduse elluviimine pidi aga olude sunnil siiski viibima. Peale muude majandusraskuste oli üheks põhjuseks asjaolu, et rahvusülikooli kujundamine köitis tollal peaaegu kogu haritlaskonna tähelepanu.

Seadus nägi ette, et loodavasse Eesti Teaduste Asu-

tusse kuuluvad need organisatsioonid, kes teenivad teadust. See oli laialivalguv mõiste ega määratud täpselt nende organisatsioonide näitajaid.

1921. aastal pöördus tolleaegne haridusminister Aleksander August Veiderman TÜ valitsuse poole palvega hakata Asutava Kogu antud seadust rakendama. Samuti küsis ta, kas ülikool võiks teatada, millised on need organisatsioonid, kes Eesti Teaduste Asutusse peaksid kuuluma. 31. detsembril 1921 teatas ülikooli valitsus, et parasjagu on käimas eesti rahvusliku ülikooli rajamine ja ümberkorraldamine. Samuti on õppejõud õppetööst liialt hõivatud ning vaevalt leidub neil praeguses olukorras muuks mahti. Eesti Teaduste Asutuse ülesanded paluti esialgu jätta ülikooli juures töötavate teadusorganisatsioonide hoolde /12/.

Sellest lähtudes märkiski haridusminister oma 1922. aasta aruandes, et kuna ülikooli ümberkujundamine jätkub, siis ei ole veel niikaugele jõutud, et Eesti Teaduste Asutust elu kutsuda /13/. Seadus jäi vaid paberile ja tuli pikem vaheaeg, kus Eesti teadust koordineeriva keskasutuse loomise mõtte paigast ei nihkunud. Mitmete põhjuste seas oli arvestatav ka tollal juba enam-vähem väljakujunenud TÜ ja selle rohkearvuliste allasutuste tegevus. Vastavalt 1925. aastal maksmapandud seadusele seati ülikooli ülesandeks muu hulgas edendada üldist ja eriti Eesti elu käsitlevat teadust. See aga tähendab ju sisuliselt teadusliku uurimistöö algatamist, korraldamist ja juhtimist. Seega oli ülikool oma seaduse järgi sunnitud suurema osa kavatsatud Teaduste Asutuse ülesandest enda peale võtma /14/.

Võrreldes tsaarajaga oli Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli juures tegutsevate asutuste arv tunduvalt kasvanud. Peale mõne teaduskonna, seminariraamatukogude ja uute kliinikute tuli juurde terve hulk institute ja kabinette. Nii varem tegutsenud kui ka vastloodud asutuste seas leidis rohkesti neid, mille tegevus väljus ülikooli otseste õppeülesannete raamest. Viimastel oli siis kas puhtteaduslik, ühiskondlik või riigimajanduslik otstarve ning nad avaldasid oma uurimistulemusi erilistes väljaannetes.

Lisaks ülikoolile olid teadustöö kandjaiks ka arvukad teadusseltsid, millede arv 1920. aastail kasvas. Tolle aja tingimustes tähendas teadusseltside asutamine teadustöö tunduvalt avardamist, demokratiseerimist ja potentsiaalsete teadusjõudude aktiveerimist. Eriti oluline oli teaduslikust

uurimistööst huvituvate noorte kaasatõmbamine nende seltside kaudu. Samal ajal peegeldus seltside tekkimises ja kogu nende tegevuses Eesti Vabariigi teaduse organisatsiooniline killustatus ja koordineerimatus /15/. Uurimistöö killustatus asutuste ja organisatsioonide vahel viitas üha selgemalt vajadusele koordineeriva keskuse loomise järele. 1929. aastal arutati küsimust nii Eesti Kultuurkapitali nõukogu kui ülikoolis, kuid riigi majandusolukord Teaduste Akadeemia sündi tollal veel ei võimaldanud /16/.

Aasta-aastalt tihenesid Eesti ja välismaa teadlaste kontaktid, tekkis vajadus Eesti Rahvusliku Vaimse Koostöö Komisjoni (ERVKK) loomiseks 1924. aastal. ERVKK kuulus Rahvasteliidu nõuandva institutsioonina töötava Rahvusvaheline Vaimse Koostöö Komisjoni juurde. Aastail 1929 - 1940 tegutses ta TÜ juures, tegeldes teaduse, kultuuri ja harvatustöö küsimustega nii Eestis kui ka rahvusvahelises ületreel. Oma peamise ülesandena nägi ERVKK vahendajarolli mitmesuguste rahvusvaheliste ja rahvuslike organisatsioonide ning kohtapealsete teadusasutuste ja ettevõtete vahel. Komisjoni koosseisu kuulusid ülikooli nõukogu valitud professorid ning ülikooli raamatukogu juhataja, 1934. aastast ka töötamata kultuuriinstitutsioonide esindajad. 1936. aasta lõpul olid komisjoni liikmeiks ülikooli rektor Juhan Kõpp, haridusministri abi Voldemar Päts, professorid Julius Mark, Ants Rhip, Ludvig Puusepp, Andrus Saareste, Karl Schlossmann, Gustav Suits, Peeter Tarvel, Eesti Rahva Muuseumi direktor Ferdinand Linnus, ülikooli raamatukogu juhataja Friedrich Paksoo, Friedebert Tuglas, Hanno Kompus, Johannes Semper jt. Esimesheks oli komisjoni asutamisest peale ülikooli rektor. Tegevuse käigus hankis komisjon koostöös haridusministriga välismaa teadusasutustele teavet Eesti kohta, korraldas ankeetküsitlust kooliraadio ja avalike raamatukogude kohta, muretses bibliograafilisi andmeid mitmesuguste väljaannete tarvis. Rahvakunsti vallas tegutses eriline rahvuslik komisjon, oli museoloogia, arheoloogia ja kunstiajaloo alakomisjon (juhtis Ferdinand Linnus, a-ni 1935 Leinbock), kooliraamatute revisjoni (juhtis prof. Peeter Tarvel) ja muusika alakomisjon (juhtis Tallinna Konservatooriumi direktor Juhan Aavik). Muu hulgas töstis komisjon üles rahvusvahelise suhtlemiskeele küsimuse, eriti Balti riikide ulatuses /17, 18/. Kasvas ka õpetlaste pere väljaspool TÜd ning kerkisid probleemid, millede lahendamine vajab mitmete tea-

dusalahelisel tihedat koostööd. Selgus, et suhteid rahvusvahelises ulatuses ja koordineeritud uurimistööd ei suudetud vajalikul määral korraldada ülikooli juures, samuti ei suudetud seda ainult erialaseltside kaudu.

Tunnetades neid vajakajäämisi, võttis ERVKK 1931. aastal uuesti üles Eesti Teaduste Asutuse seadluse elluviimise, mis sestpeale oli korduvalt kõneaineks komisjoni koosolekutel. Kuna Eesti Vabariigi valitsus astus 1930. aastate algul Rahvusvahelise Teadusliikude Ühingute Nõukogu liikmeks ning Haridus- ja Sotsiaalministeerium volitas Eesti esindajaks TÜ, otsustas ERVKK oktoobris 1933 pöörduda ülikooli valitsuse poole palvega asutada umbes 15 - 20 liikmest koosnev erikomitee, kes täidaks puuduva E.T.A. aset.

(Akadeemia loomist arutati ka 1934. aasta kevadel Tartus peetud loodusteadlaste päeval. Toonitati, et oleks hädavajalik luua teadustööd juhtiv organ. Ühtlasi avaldati mõtteid, et akadeemia põhjaks võiksid liituda Eesti vanimad teadusseltsid, nagu Loodusuurijate Selts (LUS), Õpetatud Eesti Selts jt. /19/. Hiljem peeti isegi nõupidamisi seltside ühinemiseks. Need aga luhtusid /20/.) Et aasta jooksul ülikooli valitsuselt vastust ei saadud, otsustas ERVKK ise asjaga tegelema asuda ja 1934. aasta detsembris moodustati E.T.A. loomisega tegelev alakomisjon, kuhu kuulusid ülikooli rektor Juhan Kõpp, professorid Paul Kogerman, Ants Piip, Karl Schlossmann, Gustav Suits, Ludvig Puusepp /21/.

Järgmise aasta algul tekitas mitmel ERVKK koosolekul elavaid mõtteavaldusi alakomisjoni koostatud Akadeemia seaduse eelnõu. Lisaks sellele oli Gottlieb Peeter Ney Haridus- ja Sotsiaalministeeriumist saatnud ka omapoolse projekti, mis vaid mõne üksiku punktiga komisjoni kavast erines.

ERVKK liikmeil oli nii poolt- kui vastuarvamusi. Professorid Julius Mark ja Andrus Saareste ei eitanud küll akadeemia vajalikkust, kuid esitatud projekte ei toetanud, sest need loovad vaid Akadeemia varju, kus rahaliste ressursside puudumisel ei soodustata kodumaiste teadusala arengut. Seetõttu okupeerivad eesti ainekude välismaa õpetlased. Vajalikke summasid peaksid andma Kultuurkapital ja toetajate kogu, mida aga projekt ette ei näe. Kõige olulisemaks Akadeemia loomisel pidasid nad materiaalset baasi.

Professorid J. Kõpp, A. Piip ja K. Schlossmann tõstsid esile Akadeemia asutamise vajalikkust ja ka võimalikkust. Nende meelest pidi Akadeemia kujunema esmajoones siidepidajaks välismaa teadusseltside ja akadeemiatega, millest ülesannet ülikool ja selle juures asuvad seltsid täita ei suutnud. Akadeemia kui laiaulatusliku kindlapiirilise suunava asutuse puudumine andvat tunda ka rahvusvahelises koostöös kõigil teadusaladel. Ka kodumaa teaduse arengu seisukohalt olevat teadustööd juhtiv keskus tarvilik, sest ülikoolis nähti peaasjalikult õppeasutust. Kultuurkapitali valitsuski tundvat akadeemiataolise keskusest puudust, mistõttu teaduse otstarbeks määratud summade jaotamine on seal pigem juhuslikku laadi. Komisjon otsustas siiski ühehäälselt tunnistada E.T.A. loomise vajalikuks ja võimalikuks /22/.

ERVKK algatus elavdas haritlaskonna, teadusseltside ning ajakirjanduse huvi probleemi vastu, tuues esile mitu vastakat seisukohta. Professor J. Mark väljendab oma avalikus kirjas (kirjutatud veebruaris 1935) arvamust, et ERVKK on liiga kitsas asutus säärase tähtsa küsimuse arutamiseks nagu Akadeemia asutamine ja tegelikult peaks taolisi asju lahendama TÜ nõukogu /23/. 1935. aasta 19. veebruari "Uues Sõnas" ilmus kirjutis, kus E.T.A. ellukutsumisse suhtutakse üsna hurjutavalt /24/.

Komisjoni liikmete G. Suitsu, J. Kõpu, L. Pausepa, P. Kogermani, A. Piibu, A. Saareste ja F. Leinbocki arvamust mööda on eitav suhtumine akadeemia loomisse mõneti tingitud akadeemiliste teadusseltside liigsest kartusest, et sellega nende eelarved vähenevad. Ometi ei saanud seltsid, samuti Õpetatud Eesti Selts (ÕES), kuigi vanim ja tähtsaim, pretendeerida nende ülesannete täitmisele, mida suudaks E.T.A. Oluline on just teadustöö koordineerimine, mida aga ei suutnud ei teadusseltsid kui ühiskondlikud organisatsioonid ega TÜ nõukogu, ja kui näiteks LUS seadis oma ülesandeks olla juhtiv keskus bioloogia alal, see täielikult ei õnnestunud.

Leiti, et teadus polnud Eestis seni kõrgemalt poolt vajalikku toetust ja kaitset leidnud ning kui üksikuil kunstiharudel oli oma sihtkapital, siis teadusel see puudus. Seetõttu nähti E.T.As ka nõuandvat organiti Kultuurkapitali summade jaotamisel teadusseltside vahel. ERVKK osa akadeemia loomisel ei tohtivat siiski alahinnata, kuna oma

koosseisult baseerus komisjon palju laiemal alusel kui ülikooli nõukogu. Ülikooli nõukogu valis ERVKK ja selle liikmeiks olid lisaks õppejõududele ka tähtsamate teadusorganisatsioonide esindajad. Akadeemia loomise eelnõu läbivaatamisel ei kavatsatud piirduda ainult komisjoni enda arvamusega, vaid ühtaegu taotleti ka TÜ nõukogu, seltside ning Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi seisukohta /25/.

Arutelu tulemusel valmis esitatud projektide alusel, samuti Eesti Teaduste Asutuse seadust arvestades 37 paragrahvist koosnev põhikirja eelnõu, mis esitati TÜ nõukogule läbivaatamiseks. Akadeemia loomise kaks peamotiivi olid: 1) vajadus juhtida ja koordineerida Eestis teaduslikku uurimistööd; 2) hõlbustada suhtlemist välismaa teaduste akadeemiatega ning rahvusvahelise teadusühingute (akadeemiatega) liiduga. Esimese motiivi kohta leiti, et TÜ oli õppeasutus, mille teaduslikuks otstarbeks määratud summad kasutati koordineeriva keskuse puudumisel sageli ühesama küsimuse korduvaks uurimiseks, seega ebaratsionaalselt. Ka oli ülikoolil ühenduse pidamine välismaa akadeemiatega äärmiselt raske, see toimus vaid Eesti Vabariigi valitsuse vahendusel.

E.T.A. tegevuse eesmärgina nähti Eesti teaduse arengu ning teaduspüüete edendamist. Tema ülesandeks pidi olema teaduslike ettevõtmiste ja uurimiste korraldamine, juhtimine, koondamine ja toetamine, eriti Eestisse puutuvatel aladel, samuti teadustegevuse aineiline võimaldamine ning uurimistulemuste kirjastamine. Nähti ette akadeemia kahe osakonna loomine: humanitaar- ja matemaatika-loodusteaduste alal. Esialgse kava kohaselt oli akadeemial 40 liiget. Nende esimene koosseis pidi valitama Eesti Vabariigi valitsuse määruse alusel (algul vaid 20 liiget, ülejäänud tuli hiljem komplekteerida). Eelnõu järgi polnud akadeemia liikmeile tasuta ette nähtud. Erinevalt Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemiast ei kavatsatud E.T.A. liikmeid kõrgkoolis loengute pidamise tööst vabastada. Akadeemia juhatus pidi koosnema presidendist, tema abist, peasekretärist ja mõlema osakonna esimehest. Üldkoosolek valis presidendi ja ta abi kaheks aastaks. Presidendi pidi ametisse kinnitama riigivanem. Akadeemia asukohaks arvati Tartu /26, 27, 28/.

Optimistlikult meelestatud ERVKK lootis operatiivsele koostööle TÜ nõukoguga ja plaanitses juba õige pea pöörduda palvega riigivanema poole, et eelnõu dekreediga korras maksma panna. Mellitati lootust, et E.T.A. saab teoks veel 1935.

aasta kevadel. Ülikooli nõukogu aga ei kiirustanud enda kõrvale uut teaduskeskust asutama, kartes selles vaid ohtlikku konkurenti. Lisaks tugevnes teadusseltside opositsioon. Erilist huvi ei ilmutanud ka Eesti Vabariigi valitsus ja komisjonis endaski polnud diskussioon põhikirja lõpliku kuju üle veel lõppenud. Vaidlusi tekitas isegi loodava asutuse nimi. Kostis hääli, et valitsus ja riigivanemgi üritust siiski pooldavad, kui aga selle all ei kannataks teised, juba olemasolevad teadusasutused. ERVKK koosolekul soovitasid mitmed sõnavõtjad (A. Piip, V. Päts, P. Kogerman, J. Köpp, J. Semper) tihedamat koostööd ülikooli teiste teadusorganisatsioonidega /29/.

13. mail 1936 toimuski ülikooli rektori kabinetis nõupidamine, millest võtsid osa ülikooli nõukogu, ERVKK, ÕESI, Haridusministeeriumi, samuti teiste teadusseltside ja asutuste esindajad. Elavalt vaieldi meie akadeemia väliskuju üle: kas anda talle personaalne koosseis isikute näol nagu Lääne-Euroopas või moodustada see teadusseltside liiduna, nii-öelda Teadusliku Kojana. Esialgu peeti liidu varianti otstarbekamaks, millest aja jooksul järkjärgult personaalsele kujule üle minnakse. Viimase suuna initsiaatoriks oli professor A. Piip, kes lubas ka Teadusliku Koja üksikasjalikumad kavad esitada. Professor Harri Moora täheldas omalt poolt, et juba mitmendat aastat olevat maksev humanitaarteaduslike seltside omavaheoline leping selleks, et ära hoida paralleelleettevõtmisi. Tema arvates olnuks mõõtuandvaks teadusliku keskasutuse osatähtsus kultuurkapitali summade jaotamisel ja sel põhjal saaks teaduslikuks otstarbeks ka suuremaid summasid, kuna avarduks võimalus ulatuslikumate uurimistööde kalle asumiseks /30/.

Teadusseltside surve tõttu saigi suvel 1936 domineerivaks professor A. Piibu plaan seltsidele toetuvat teaduskeskust luua, milleks ka konkreetseid samme kavandati. Eriti tähtsaks peeti rahalisi vahendeid. Räägiti, et riigivanem olevat nõustunud sügisel keskuse aastaeelarveks Kultuurkapitalist 20 000 krooni eraldama, lisaks veel 10 000 krooni loterii summadest. Seda raha otsustati siis ametlikult nõutama hakata.

Professorid K. Schlossmann, L. Puusepp, P. Kogerman, G. Suits ja A. Piip arutlesid, kas mitte luua akadeemia ainuüksi seltside esindajaist, moodustades konföderatsi-

ooni, millesse suuremad seltsid kuulusid akadeemia osakondadena või ka isiklikul alusel. Kerkis uus küsimus, kes valib need inimesed, kas ülikool või lisaks ka ÕES ja LUS. Viimane variant rahuldanduks ka neid, kes seni aktiivselt akadeemia vastu sõdinud. Põhikirja lõpliku variandi välja töötamiseks valiti komisjon koosseisus: rektor professor J. Köpp ning professorid A. Piip ja P. Kogerman. Põhimõtteks võeti, et ERVKK (tarbe korral seltsidega konsulteerides) esitab akadeemia liikmete kandidaadid haridusministeeriumile, kes nad omakorda riigivanemale kinnitamiseks saadab. Lepiti kokku, et akadeemia koosseis peaks jääma 20 piiresse, siia juurde kuulusid ka semipermanentsed liikmed delegeeritud seltside esindajaist (5 liiget). Kui valitsus akadeemia nimetusega päri pole, oldi nõus seda ka mõne sobivama asendama /31/.

Koostati põhikirja uus projekt ja veel samal suvel saadeti Teaduste Akadeemia loomise küsimuses riigivanemale memorandum, kuid nähtavasti ei läinud see käiku. Ei täitunud ka lootused teaduskeskusele planeeritud 20 000 krooni saamiseks /32/.

Ägedaist vaidlustest akadeemia asutamise ümber süvenesid lahkeliid ERVKK liikmete vahel ja komisjoni tegevus läks allamäge.

Akadeemia küsimuse lõplik otsustamine pidi siiski viibima, sest veel polnud lõpule viidud meie kõrgema tehnilise õppetöö ümberkorraldamine. Lisaks pidurdasid akadeemia asutamist mitmesugused sisepoliitilised põhjused. Pärast otsustavaid ümberkorraldusi meie kõrgkoolielus, mille üheks saavutuseks oli TÜ kõrvale Tallinna Tehnikainstituudi loomine, saabus aeg ka kavandatud teaduskeskuse rajamiseks ja erinevate teadusorganisatsioonide vahel killustatud teadusmeeste koondamiseks.

Akadeemia põhikirja asus välja töötama haridusministeerium. Uue seaduse projektil olid mõned ebaolulised erinevused, võrreldes ERVKK 1935. aastal koostatud eelnõu esimese variandiga, põhiliselt olid aluseks võetud G. Ney pakutud seisukohad /33, 34, 35/. 12. jaanuaril 1938 esitati uus eelnõu ministeeriumidevahelisele komisjonile arutamiseks ja Eesti valitsuse koosolekul 28. jaanuaril 1938. a. vaadati läbi ning kehtestati riigihoidja dekreediga Eesti Teaduste Akadeemia seadus kui riiklikult edasilükkamatu vajadus /36/.

Paarkümmend aastat kemplemist teaduse juhtimise küsimuses oli jõudnud lõpule. Tinglikult võiks akadeemia loomisel eristada võitlust kolme erineva suuna vahel: esiteks Tartu Ülikool kindla püüdega säilitada oma autonoomiat (ülikooli vastuseis akadeemia kui konkureeriva firma tekkele on tuntav kogu E.T.A. eelloo vältel); teiseks juhtivad teadusseltsid, kes iseseisvuserioloogil olid teadustöö organiseerimise omapäraseks vormiks (nende algul soosiv suhtumine akadeemia loomisse muutus kolmekümnendail aastail püüdeks luua teadust koordineeriv organ seltside eestvõttel ja äranägemisel); kolmandaks võimuorganite suhtumine (kuni kolmekümnendate aastate keskpaigani erilist huvi teaduskeskuse asutamise vastu ei ilmutatud, tõenäoliselt ärgitas kolmekümnendate aastate teisel poolel valitsust ohje haarama ülikooli ja teadusseltside positsiooni liigne tugevnemine). Akadeemia loomisel domineeris viimati mainitud suund, kuid loodava asutuse põhimõtted erinesid vähe juba kolmekümnendate aastate algul paika pandud E.T.A. kavadest. Teaduste Akadeemia asutamist võiks kokkuvõttes hinnata kui teadusseltside ja Tartu Ülikooli üht lüüasaamist.

A l l i k a d . K i r j a n d u s

1. Elango, O. Teaduse arengu tingimustest ja tema finantseerimisest kodanlikus Eestis (1920 - 1940) // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. Tallinn, 1983. IV. lk. 44-59.
2. Ney, G. Eesti teadus ja teaduslik töö Eestis // Eesti vaimse kultuuri saavutusi. Tallinn, 1934. lk. 7 - 26.
3. Asutava Kogu protokollid: 4. istungjärk 1920. a. lk. 502 - 504.
4. Postimees. 1918. 5. juuli.
5. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919 - 1929. Tartu, 1929. lk. 3, 4.
6. Eesti Akadeemilise Ühingu Põhjuskiri. Tartu, 1918.
7. Ney, G. Eesti teadus ja teaduslik töö Eestis // Eesti vaimse kultuuri saavutusi. Tallinn, 1934.
8. Asutava Kogu protokollid: 4. istungjärk 1920. a. lk. 502 - 504; Postimees. 1918. 5. juuli.
9. Asutava Kogu protokollid: 2. istungjärk 1920. a. lk. 2201, 2202.
10. Asutava Kogu protokollid: 4. istungjärk 1920. a. lk. 502 - 504.

11. Riigi Teataja. 1920. Nr. 87/88. Lk. 689 - 691.
12. Postimees. 1938. 19. okt.
13. Samas. 1938. 19. okt.
14. Ney, G. Eesti teadus ja teaduslik töö Eestis // Eesti vaimse kultuuri saavutusi. Tallinn, 1934. Lk. 7 - 26.
15. Toom, U., Martinson, H. Tartu Ülikooli akadeemiliste seltside tegevusest // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. Tallinn, 1938. IV. Lk. 69 - 81.
16. Elango, Õ. Teaduse arengu tingimustest ja tema finantseerimisest kodanlikus Eestis (1920 - 1940) // Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist. Tallinn, 1983. IV. Lk. 44 - 59.
17. Tartu Riikliku Ülikooli Teadusliku Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (TRÜ TR KHRO). F. 46. Eessõna. Lk. 1.
18. Teiste Balti riikide vaimse koostöö kongressi toimetis 29. ja 30. novembril 1936 Tartus // Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli Toimetised. 1937. C XXII. Lk. 85.
19. Päevaleht. 1935. 15. veebr.
20. Päevaleht. 1935. 15. veebr.
21. TRÜ TR KHRO. F. 46. S. 3. L. 10 - 13.
22. Samas. L. 13, 14.
23. Samas.
24. Uus Sõna. 1935. 19. veebr.
25. TRÜ TR KHRO. F. 46. S. 3. L. 15 - 17.
26. Päevaleht. 1935. 15. veebr.
27. TRÜ TR KHRO. F. 46. S. 3. L. 15 - 17.
28. Päevaleht. 1935. 20. veebr.
29. TRÜ TR KHRO. F. 46. S. 3. L. 19, 20.
30. Samas. L. 21.
31. Samas. L. 23, 24.
32. Samas. L. 25.
33. Postimees. 1938. 19. okt.
34. Schlossmann, K. Avakõne Eesti Teaduste Akadeemia pidulikul avamisel // Eesti Teaduste Akadeemia Aastaraamat. Tallinn, 1940. I. Lk. 491 - 493.
35. Postimees. 1938. 12. jaan.
36. Riigi Teataja. 1938. Nr. 13. Lk. 353 - 359.

KUIDAS ÕPETATUD EESTI SELTSIST SAI EESTI SELTS
(ÕES aastail 1919 - 1928)

Herbert Ligi

Seoses Õpetatud Eesti Seltsi juubeliga ja taasasutamisega ilmus möödunud aastal mitmeid ülevaatekirjutisi ÕESist. Üksikasjalikumalt jälgiti küll vaid üht perioodi seltsi ajaloo - tema likvideerimise eelset aastatosinat /1/.

Seesuguseid terviklikke, tänini väheuuritud perioode on seltsi ajaloos teisigi. Üks olulisemaid ja huvitavamaid on kümmeaastak, mis algas ÕESI äratamisega varjusurmast Vabadussõja ajal ja lõppes eesti keele ja meele võiduga baltisaksa viimseks bastioniks tituleeritud organisatsioonis. Põhiallikeks selle perioodi uurimisel on ÕESI koosolekute protokollid, muud ENSV RAKA ÕESI fondis (f. 2569) leiduvad käsikirjalised materjalid, eeskätt kirjavahetus, ning tolleaegne ajakirjandus.

Sissejuhatuseks tasub meenutada, et üle 60 aasta edukalt töötanud Õpetatud Eesti Seltsis algas uue sajandi saabudes rahvuslikul alusel tõsine, jõudsalt süvenev kriis. Selle algust on seostatud venestamisega, mis vähendas suuresti saksa haritlaste arvu ja osatähtsust Tartus. Kartes juhtiva osa kaotamist ÕESis tõusvale eestlusele, püüdis sakslastest enamus takistada eestlaste vastuvõtmist seltsi liikmeks. ÕESist taheti teha puhtsaksa organisatsiooni. 1912. aasta algul tõstatati ka töösuundade muutmise küsimus. Linnaarhivaar Titus Christiani ning vennad O. ja Z. Ottowid leidsid, et ÕES on juba kolmveerand sajandit tegelnud eesti rahva uurimisega. Varem olnud see eestlaste madala kultuuritaseme tõttu vajalik ja mõistetav. Olu korras, kus "sakslaste poolt kultuuriliselt tõstetud eesti element" kõikjal sakslasi kõrvale tõrjuvat ning oma "rangel rahvuslikes kirjandusseltsides" ise oma rahva uurimisele asuvat, tuleks ÕESil pühenduda Balti provintsiaal- (s.t. saksluse) ajaloo uurimisele. Ettepanek kiideti heaks 52 poolthäälega; vastu oli 7 sakslast ja 6 eestlast /2/. Kuhu võetud kurss paratamatult viima pidi, ilmnes juba uute liikmete vastuvõtmisel järgmisel koosolekul (7.

märtsil 1912): 29 vastuvõetust 27 olid Põhja-Liivimaa aadlikud, samal ajal ei saanud vajalikul hulgal poolthääli dr. Oskar Kallase ja Karl Eduard Söödi poolt ette pandud 6 eestlast, nende hulgas gümnaasiumidirektor, hilisem Tartu Ülikooli kuraator ja pedagoogikaprofessor Peeter Põld /3/.

Kui dr. Wolfgang Schlüter, kes oli ÕESI esimeheks 1899 - 1912, oskas seltsi vahekorda riigivõimu ja ülikooliga siiski enam-vähem talutavana hoida, siis 1913 tema kohale asunud advokaat Adalbert Volck sellega hakkama ei saanud. Traditsiooniline aastakoosolek 18. jaanuaril 1913 jäigi ainsaks, mida uus esimees juhatas. ÕESI tegevus peatati, ruumid suleti ja pitseeriti.

Et Õpetatud Eesti Seltsi letargiline uni vältas üle kuue aasta, seletub suurel määral Esimese maailmasõjaga. Oli alust kahtlustada ÕESIS tollal domineerivaid baltisaksa haritlasi poolehoidus keiserlikule Saksamaale.

Saksa okupatsiooni ajal võeti pitser ÕESI ükselt vanas ülikoolihoones Jaani tänaval küll maha, kuid tegevust alustada ei jõutud. Novembris 1918 lahkusid Tartust okupatsiooniväed, koos nendega ka suur osa saksa haritlastest.

Õpetatud Eesti Seltsi taasäratajaks sai 4. dets. 1918 Tartu Ülikooli ajutiseks kuraatoriks nimetatud P. Põld. 13. augustil 1919 avaldas ta kahes kohalikus ajalehes kuulutuse, milles kutsuti seltsi juhatust kahe nädala jooksul ülikooli valitsusega ühendust võtma.

23. aug. 1919 toimus ülemõpetaja Eduard Halleri korteris ÕESI erakorraline üldkoosolek /4/. Nagu seltsi asutamisel 1838. a. oli ka nüüd kohal 19 isikut. Ainus eestlane nende hulgas oli tollal Tartu linnanõuniku ametit pidav Karl Eduard Sööt. See-eest olid aklamatsiooni teel koosolekul ÕESI liikmeks võetud 6 mehest 5 eestlased: Matthias Johann Eisen, August Kitzberg, Anton Jürgenstein, August Sildnik ja Joh. Weske. Veel samal aastal lisandusid neile Johannes Voldemar Veski, Jakob Muide, Hendrik Sepp ja Albert Saaberk (Andres Saareste). Kuid veel 1920. aasta lõpul moodustasid eestlased ÕESI korraliste liikmete üldarvust (130 inimest) vaid veerandi. 1920. a. said ÕESI liikmeks ka 11 õpetatud naist, teiste hulgas rektor H. Koppeli õde, ülemõpetaja Paula Koppel. 1920. aastale kuulub muide ka liikmeksastumise rekord - ÕES suurenes tervelt 88 uue liikme võrra.

1919. a. 23. augusti erakorralisel koosolekul valiti ÕESI uus juhatuse: Arnold Hasselblatt (esi-

mees), Otto Freymuth, Benno Ottow, Leberecht Greinert, Ernst Frey (kolme viimase asemele said varsti Georg Wiedemann ja Hermann Sturm). Juhatuses polnud ühtki eestlast, samuti ei olnud seal ainsatki ülikooli õppejõudu. Uus esimees, eakas ajalehe-toimetaja A. Hasselblatt, kelle liikmestaaž ÕESis oli juba tervelt 43 aastat (sellest 21 aastat juhatuses) püüdis seltsi tegevust jätkata vanas erudiitlikus laadis ja baltisaksa vaimus. Oma programmilises sõnavõtus ÕESi korralisel koosolekul 5. nov. 1919 väljendas A. Hasselblatt sõnaselgelt oma eitavat suhtumist uute teede suhtes ja kutsus seltsi "pöörduma tagasi vanale alusele" /5/.

Ülikooli kuraatori P. Põllu ilmne soov oli rakendada ÕES eesti rahvusaate teenistusse. Selle eesmärgi nimel pidas ta tarvilikuks siduda seltsi senisest märksa tugevamini ülikooliga. Seda kõigepealt majandusiikult. Juba ammuilma oli ÕESi kimbutanud ruumikitsikus. Seltsi unikaalseid kogusid hoiti halvastikõetavates, aastaid koguni sootuks kütmata ruumides. Talumatule olukorrale pidi lõpu tegema 9. jaan. 1920 ülikooli kuraatori P. Põllu ja Õpetatud Eesti Seltsi presidendi A. Hasselblati allakirjutatud leping /6/. Selle kohaselt võtab ülikooli raamatukogu oma ruumidesse ÕESi raamatukogu, "et selle läbi tema tarvitamist laiemale ringkonnale võimalikuks teha; omanduse õigus nende raamatute kohta jääb, nagu ennegi Õpetatud Eesti Seltsile, kuna raamatute hooldmise ja valitsemise kohustus ülikooli raamatukogu juhatusesse hooleks jääb." Lepingu järgi paigutatakse ÕESi raamatukogu ülikooli kogust eraldi ja raamatuid laenutatakse peale seltsi liikmete ka teistele isikutele (korraga kuni 3 raamatut) "kui viimastel selline lubatäht kas mõne seltsi liikme või ülikooli dotsendi poolt on ette näidata" /7/.

Seltsi töökoosolekud toimusid suuremalt osalt ülikooli raamatukogus. Vastu tulles ÕESi palvele, otsustas ülikooli nõukogu 22. apr. 1921 anda seltsi kogude jaoks 2 suurt ruumi geoloogiainstituudi hoones Aia 38a (praegu Vanemuise 46). Ka ümberkolimise kulud võttis ülikool enda kanda. Otsuses märgitakse, et kolimist ruleb "võimalikult ülikooli hobustega toimetada" /8/. Seltsi koosolekuid lubati pidada geoloogiainstituudi auditooriumis. ÕESi raamatukogu "Estica" osakond otsustati paigutada erakoguna ülikooli raamatukogusse 9. jaan. 1920 sõlmitud lepingu tingimustel.

Tänu ülikooli toetusele (12 000 marka) ilmus 1921. a. pärast 8aastast vaheaega jälle ÕESi aas-

taraamat. See andis võimaluse asuda katkenud sidemete taastamisele teiste riikide analoogiliste seltside ja asutustega. Enne sõda vahetas ÕES väljaandeid 170 taolise organisatsiooniga. Seltsi majandusmuredest aitas ülikool hiljemgi korduvalt üle saada. 19. nov. 1920 palus ÕES ülikoolilt toetust aastaaruannete (sisuliselt aastaraamatu) trükkimiseks. Veel samal päeval otsustas ülikooli ajutine nõukogu anda seltsile 12 000 marka /9/.

ÕESI juhatuse ilmsed püüded keskenduda sajan-dialguse vaimus Balti provintsiaalajaloole ja ka baltisaksa dialektile ei saanud muidugi rahvusliku ülikooli juhtkonnale meeldida. Tema suhtumine neisse plaanidesse nähtub selgesti 21. dets. 1920 ÕESI esimehele saadetud kirjast. Selles märgitakse, et aruande järgi otsustades kavatakse ÕES edaspidi "ehituslisi mälestusmärke meie linnades süstemaatilisel päevapildistada, süstemaatilisel Balti saksa keelt uurida ja kriitilist bibliograafilist aasta aruannet väljaanda. Et seltsi põhjuskirja § 1 äratähendatud seltsi peaülesannetest nimetatud tegevuse kavas midagi ei leidu, palub ülikooli valitsus ligemalt teatada, kas selts eeloleval aastal ainult sarnaste kõrvaliste ülesannetega mõtleb tegemist teha, või on temal oma peaülesannete kohta kavatsus olemas?" /10/.

Ülikooli rahulolematust ÕESI juhatuse kursiga näitab ka fakt, et 9. dets. 1920 pöördusid kõik 16 ajaloo-keeleteaduskonna professorit ÕESI juhatuse poole ettepanekuga: seltsi teadusliku taseme tõstmiseks tuleks edaspidi tema juhatusse valida vähemalt kaks ülikooli professorit /11/. Tõenäoliselt ülikooliringkondadest lähtus ka "Postimehes" avaldatud anonüümne (allkiri: seltsi liige) artikkel "Õpetatud Eesti Seltsi asjus" /12/. Selles kritiseeritakse seltsis valitsevat tava jätta juhatuse liikmeid (peale esimehe) ametisse "aastate pikemaks reaks". Kuid veel rohkem paistab autorit häirivat fakt, et juhatuses ei ole ainsatki ülikooli õppejõudu, ehkki ÕES on "nii ütelda ülikooliga ühes töötav selts, kellele ülikool veel hiljuti abiraha määranud" /13/.

2. veebr. 1921 toimunud ÕESI koosolekul saigi prof. Arne Mikael Tallgren aklamatsiooni teel juhatuse liikmeks.

Tartu haritlaskonna huvi ÕESI tegevuse vastu oli 1920. aastate algul suur. Väljendus see eeskätt liikmete arvu kasvus: 1919. a. võeti ÕESI vastu 31, 1920. a. 88, 1922. a. 21, 1923. a. 11, 1924. a. 14 uut liiget. Kui enne sõda käis seltsi töökoosolekuil

tavaliselt 10 - 15 liiget, siis nüüd ulatus see arv üle 30. Seda olukorras, kus oli asutatud mitu uut organisatsiooni (Akadeemiline Emakeele Selts, Akadeemiline Ajaloo Selts jt.), mis ÕESI tegevussfääri ahendasid. Loodi hästi läbimõeldud riiklike arhiivide ja muuseumide süsteem. Nendele läks rida varem ÕESil lasunud ülesandeid, eeskätt kogumis- ja säilitamistöö. Ülikooli raamatukogule anti üle seltsi rikkalik vanemate eestikeelsete raamatute kollektsioon, tema muinasleidude kogu baasil loodi ülikooli arheoloogiamuuseum, Eesti Rahva Muuseum sai seltsilt tõhusat lisa etnograafilisele ja kultuuriloolisele ainestikule ning rahvaluule arhiivile.

Teema seisukohalt oluline sündmus leidis ÕESis aset 3. märtsil 1920. Kaheksa aastakümnet oli seltsi koosolekutel kõlanud vaid saksa keel. Nüüd aga pidas vaid mõni kuu Tartus professorina töötanud Lauri Kettunen eesti keeles lühiettekande "varrude" etümoloogiast ning tulevane nimekas keelemees, tollal veel üliõpilane A. Saaberk (Saareste) sõna "sarikas" häälikuloost /14/. Kummalisel kombel ei kajastu see harjumatu keelekasutus üldse muidu väga üksikasjalikus koosoleku protokollis.

1922. a. esineti eestikeelsete ettekannetega juba 5 korral 22st (Kettunen, Moora, Eisen, Cederberg, Tallgren), 1923. a. 3 korral 11st (Laid, Grau, Kettunen), 1924. a. samuti 3-1 11st (Manninen, Moora, Eisen); 1925. a. kahel korral Eisen (üldse 12 ettekannet), 1926. a. 3 korral 11st (Kenkmann, Mägiste, Moora), 1927. a. 5 korral 13st (Manninen, Eisen, Ariste, Thomson, Treumut-Loone).

1920. aastate keskel, A. Westrèn-Dolli esimeheks olles huvi ÕESI vastu mõnevõrra langes. Lisandus vaid üksikuid uusi liikmeid. Ent üha sagedamini hakkasid ettekannetega esinema noored eesti soost teadlased (J. Mägiste, O. Loorits, P. Ariste, H. Moora jt.). 1927. a. sai ÕESI esimeheks rahvaluuleprofessor W. Anderson - esimene Tartu ülikooli professor selles ametis. Võimalik, et just see asjaolu ajendas ülikooli rektorit prof. H. Koppelit tõstatama 1928. a. veebruarikuu algul toimunud ÕESI koosolekul ametliku keele küsimust. Et juhatus polnud selleks valmistunud, lükkus arutamine edasi. ÕESI koosolekule 7. märtsil 1928 kogunes nii seltsi liikmeid kui ka külalisi eriti arvukalt. "Postimees" avaldas ülevaateartikli "Kauplemine riigikeele pärast. Huvitav maadlus Õpetatud Eesti Seltsis", milles öeldakse: "Saksa ringkondadest oli mõnigi muidu seltsis mitte sagedasti nähtud härra ja proua

ilmunud Eesti ringkondadest igatahes vähem, nii et ülekaal saksa keelt kõnelejate poole langeb" /15/. Sellele vaatamata toonitas rektor H. Koppel: "... Asjaolud tungivalt nõuavad, et Eesti ülikooli varju all töötavas Õp. Eesti Seltsis Eesti keel ametlikuks keeleks peab olema, kannab selts ju Eesti nimegi ja saab Eesti riigi poolt toetust" /16/. Samas lisas H. Koppel, et saksa keelele ei taheta sellega küll hundipassi anda: kes keelt paremini valdab, võib seda seltsis vabalt kasutada. Prof. W. Anderson esitas ÕESI juhatuses seisukoha: eesti ja saksa keelel olgu seltsis ühesugused õigused, millises keeles küsitakse, selles keeles antagu ka vastus; protokollid tuleks kirjutada kahes keeles, kusjuures ametlikuks loetakse eestikeelne protokoll.

H. Koppel vaidles kakskeelsele protokollimisele kui tarbetule vastu ja pani ette koostada protokollid ainult eesti keeles. ÕES muide saatvat ülikooli valitsusele siiani protokolle kahes keeles - jääb mulje, nagu kaheldaks ÕESis ülikooli valitsuse eesti keele oskuses. Pärast õige ägedat sõnalahingut pandi küsimus salajasele hääletusele. Juhatuses ettepanek võeti tervenisti vastu: selle poolt anti 30, H. Koppeli poolt 15 häält. Järgnevalt tõstatas H. Koppel ÕESI väljaannete keele küsimuse. Ta leidis, et ülikooli juurde kuuluva asutuseks peaks selts toimima samuti nagu ülikool. "Acta et commentationes" avaldab kirjutisi mitte ainult saksa, prantsuse ja inglise, vaid ka eesti ja vene keeles. Tõsi, eesti- ja venekeelsetel kirjutistel peab olema saksa-, prantsus- või ladinakeelne resümee.

ÕESI juhatus asus seisukohale, et väljaannete keele küsimuses tuleb järgida otstarbekohasuse printsiipi. Eesti keelt välismaal ei osata, võõrkeelsed resümee aga teeksid trükkimise vaid kallimaks. Seepärast tuleb seltsi trükised endiselt avaldada saksa keeles. Prof. H. Koppel vaidles sellele otsustavalt vastu ja juhtis tähelepanu sellele, et oma alguaastail, kui ülikool oli veel saksakeelne, avaldas ÕES ka eestikeelseid trükiseid, nende hulgas "Kalevipoja". ÕES ei ole mingi büroo Euroopa jaoks, kõigepealt tuleb tal Eesti kasuks kodumaal tööd teha. Prof. H. Koppel palus kinni naelutada ÕESI esimehe W. Andersoni väite, et eesti keel ei kõlbavat readuslikuks keeleks. W. Andersonil tuligi hiljem see väide tagasi võtta. Hilise aja tõttu (koosolek kestis 6 tundi) vaidlused katkestati.

Taas arutati väljaannete keele küsimust ÕESI erakorralisel koosolekul 21 märtsil /17/. Esma-

kordselt loeti eelmise koosoleku protokoll ette esmalt eesti, siis saksa keeles. Ka tõlgiti kõik ettepanekud kohe teise keelde. Prof. H. Koppel tegi ettepaneku tunnistada ÕESI väljaannete ametlikuks keeleks eesti keel. Kasutada võib aga ka saksa, juhatuse ettepanekul ja seltsi loaga veel mõnda teist keelt. Ajalehe "Dorpater Zeitung" toimetaja H. v. Berg pani ette jätta ametlik keel mainimata. Kinnisel hääletamisel läks tema ettepanek läbi. Otsuse lõplik tekst: "Õpetatud Eesti Seltsi väljaanded ilmuvad eesti või saksa keeles. Publikatsioonide avaldamiseks teistes keeltes on vaja juhatuse nõusolekut. Arvamuste lahkumineku korral teeb otsuse selts" /18/. Keeleküsimuses 1928. a. toimunud võitlus ei toonud lõplikku lahendust, kuid näitas, et jõudude vahekord on muutumas. Järgmisel aastal lähebki ÕESI juhtimine eestlaste kätte. Seltsi esimeheks saab nimekas keeleteadlane prof. Julius Mark. Mitmed kõige veendunud uue suuna vastased lahkuvad seltsist. Domineerima hakkab puhteesti temaatika. Pearõhk kaldub rahvusteadusliku kirjanduse publitseerimisele. Algab uus, kõige tulemuslikum periood Õpetatud Eesti Seltsi tegevuses.

A l l i k a d. K i r j a n d u s.

1. Ligi, H. Õpetatud Eesti Selts 1938-1950 // Keel ja Kirjandus. 1988. Nr. 8. Lk. 449-459.
2. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912-1920. Dorpat, 1921. S. 9.
3. Samas. Lk. 12.
4. Postimees. 1919. 13. aug.
5. Sitzungsberichte 1912-1920... Lk. 27.
6. RAKA. F. 2569. Nim. 1. S. 131. L. 1.
7. Samas.
8. RAKA. F. 2569. Nim. 1. S. 132. L. 17.
9. Samas. S. 131. L. 41.
10. Samas. L. 45.
11. Samas. L. 43.
12. Postimees. 1921. 12. jaan.
13. Samas.
14. Sitzungsberichte 1912-1920... Lk. 113.
15. Postimees. 1920. 9. märts.
16. Samas.
17. Postimees. 1928. 24. märts.
18. Dorpater Zeitung. 1928. 28. märts.

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU 1919 - 1940

Malle Ermel

Tartu ülikooli raamatukogu ligi 190aastase ajaloo lühikest, kuid viljakat perioodi - 1920. - 30. aastaid - pole veel vajaliku põhjalikkusega uuritud. Ilmumu hulgas nimetagem raamatukogu tollase juhataja Friedrich Puksoo (1890 - 1969) faktirohket ülevaadet eestikeelse ülikooli kümnendale aastapäevale pühendatud teoses "Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919 - 1929" /1/ ning memuaarilaadset kirjutist kogumikus "Teadusliku Raamatukogu töid I" /2/. Raamatukogutöö eri valdkondi (publikatsioonide vahetus; eestikeelse, Estica ja nõukogude kirjanduse komplekteerimine; lugejateenindus, teatmebibliograafiline töö; raamatunäitused) käsitleti TRÜ Teadusliku Raamatukogu 11. teaduskonverentsi ettekannetes 1987. a. /3/.

*

1919. a. suvel, kui ülikooli ajutine valitsus asus valima õppejõude ning teadus- ja õppetööks vajalikku abipersonali, tuli leida ka isikud, kes oleksid võimelised rajama uue raamatukogu. Pärast raamatukogu evakueerimist (1916. - 17. a.) Venemaale olid endistest töötajatest jäänud ametisse vaid kaks teenijat (B. Tammelaas ja J. Uus), sisuliste raamatukogutöö küsimustega tegeles ajutine hooldaja Edgar Eisenschmidt (dets. 1918 - 1. aug. 1919) /4/. 1. augustist kinnitati raamatukoguhoidja kohale Karl Duhmberg, septembris-oktoobris asusid assistentidena tööle Oskar Luts ja Otto Freymuth /5/.

Raamatukogu juhataja ametikohale kandideeris kooliõpetajaid, kohata jäänud kantseleiametnikke ning mõisavalitsejaid. Raamatukogutöötajatele esitati kõrgeid nõudmisi. Nad pidid omama kõrghariduse, valdama peale kohalike keelte (eesti, saksa, vene) veel prantsuse, inglise ja ladina keelt ning oskama lugeda käsikirju. Sobivaima isikuna raamatukogu juhataja kohale valis ülikooli ajutine valitsus välja gümnaasiumi kreeka ja ladina keele õpetaja.

F. Puksoo (a-ni 1935 Puksov) /6/. Oktoobris-novembris 1919 komandeeriti F. Puksoo Soome, kus ta stažeeris pikemalt Helsingi Ülikooli raamatukogus. 1. jaanuarist 1920 kinnitas Ülikooli valitsus F. Puksoo raamatukogu juhataja kohale.

1920. - 21. a. lisandusid veel raamatukoguhoidja, assistendi ja kahe ametniku kohad. 1940. aastal oli ametis 12 töötajat. Raamatukoguhoidjatena töötasid Karl Weltmann (al. 1920.a.) ja Eduard Vigel (1923). Lühemat aega olid selles ametis tuntud bibliograaf ja eksliibriste uurija Udo Ivask (1920 - 22) ja Villem Grünthal (1922 - 23). Teenekamatest töötajatest olgu nimetatud veel assistendid Viktoria Aavakivi (1920) ja Marta Liblik (1920) ning ametnikud Linda Metslang-Lao (1921) ja Edith Rosenthal (1920).

Ülikooli avamise ajaks 1919. a. oli raamatukogus umbes 26 000-27 000 kd., põhiliselt annetustena saadud keskkooliõpikud ning ajaviitekirjandus. Väärtuslikuks erandiks oli 1918. a. üle antud ajaloo professor Richard Hausmanni 4288köiteline erakogu. Lõuna-Eesti Kunstikaitse Toimkonna korraldusel olid raamatukogu ruumes Toomel varjul mitmed erakogud. Hiljem need tagastati omanikele, kuid ülikoolil oli võimalik neist huvipekkuv endale saada.

Vajaliku raamatuvara soetamiseks kasutati annetuste ja ostude kõrval muidki võimalusi. Nii paluti Tallinna Linna Haridusosakonna vahendusel sealseid gümnaasiume üle anda neile mittevajalikud 16.-19. saj. raamatud ja käsikirjad. Eriti hinnaliseks osutusid endise Nikolai I Gümnaasiumi raamatukogust saadud trükised /7/.

Märkimisväärselt abistas E.V. Riigiraamatukogu, kust 1919. a. saadi 2109 meditsiinidissertatsiooni /8/, 1920. a. veel 1000 eks. seal mitteprofiilseid trükiseid, 1921. a. 55 nimetust 16. - 19. saj. geograafilisi kaarte /9/.

1920. a. jaanuaris kavatses F. Puksoo luua raamatukogu juurde Eesti Rahva Muuseumi (ERM) eeskujul nn. usaldusmeeste instituudi, mille ülesandeks olnuks teatada müügil olevatest raamatutest ja kohalike elanike virgutamine raamatuannetustele /10/. Vajadus selle järele kadus peatselt, sest Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel 2. veebruaril 1920 sõlmitud rahulepinguga kuulus Eestile oluliste kultuurivarade seas tagastamisele ka ülikooli raamatukogu. Juba novembris oli see Tartus tagasi ning 1921. a. märtsist lugejatele kättesaadav. Tartu ülikooli raamatuko-

gu oma 480,6 tuhandelise eks. fondiga oli taas Eesti suurim ja rikkaima koostisega.

Pärast reevakueeritud kogude kohalepaigutamist kerkis raamatukogu ette tõsiselt ruumiprobleem. 1922. a. tegi raamatukogukomisjon ülikooli valitsusele ettepaneku rahalise fondi moodustamiseks, et kümne aasta pärast võiks alustada uue hoone ehitamist. See ei leidnud toetust. 1927. a. otsustas ülikooli valitsus rajada erisummade arvel juurdeehituse, sest rohkemaks ei jätkunud raha ning riigilt polnud toetust loota. Arhitekt P. Mielbergi kavandite järgi ehitati 1927. - 29. a. Toomkiriku varemeisse täiendavad hoidlad. Teise korruse saali ümberehitamisega saadi 90kohaline lugemissaal, ajakirjade saal, abonemendi- ja kataloogiruum ning personali tööruumid. Hoone esimesel korral sisustati tulekindel käsikirjade hoidla.

Arvestades ülikoolis viljeldavate teadusalade ning õpetatavate ainete rohkest, tuli raamatukogul muretseda kirjandust kõigilt teadusaladelt. Komplekteerimistöös olid kriteeriumiks informatsiooni uudsus ja mitmekesisus, mis saavutatav vaid välismaise teaduskirjanduse - ajakirjade, kõrgkoolide ja teadusasutuste väljaannete ning dissertatsioonide - võimalikult ronke esindatusega. Palju muretseti püsiväärtust omavaid teatmeteoseid ja bibliograafiaväljandeid.

Raamatuostusummade otstarbekamaks kulutamiseks püüti vältida dubleerimist instituutide ja kabinettide raamatukogudega (nende täiendamine toimus peاراamatukogu kaudu), hoiduti tellimast ajakirju, mis olemas Tartu teistes raamatukogudes. Vajalike teoste saamiseks pidid teaduskonnad esitama kaks korda aastas nimekirjad raamatukogu juhatajale. Lugemisruumis Toomel oli desideraatide vihk, kus lugejad võisid registreerida oma soovid.

Juba 1919. a. detsembris pöördus F. Fuksoo K.F. Koehleri Antikvariaadi ja G. Focki raamatukaupluste poole Leipzgis müügil olevate raamatute kataloogide saamiseks /11/. Kasutati ka Eesti välisesinduste ning eraisikute abi firmade leidmisel, kust kõige soodsamatel tingimustel saaks kirjandust tellida /12/. Soomes ja Inglismaal oli vahendajaks dr. Oskar Kallas, Prantsusmaal stipendiaat Ruudolf Vallner, Ameerika Ühendriikides sealse Kongressi Raamatukogu töötaja Peeter Speek, Rootsis prof. A. R. Cederberg.

1921. aastast oli raamatukogul oma eelarve - esialgu 500 000 marka - väliskirjanduse ostmiseks /13/. Sellest summast ei piisanud, sest raha kurss muutus kiiresti ning sõja-aastatega olid tekkinud lüngad, eriti ajakirjade osas, mis andsid tunda veel 1930. aastate alguses. Tunduvalt oli vähenenud tellitavate ajakirjanimetuste arv. Näiteks saabus enne Esimest maailmasõda 100 nimetust saksa- ja prantsuskeelseid ajakirju, 1920. a. vaid 40 nimetust /14/. 1922. a. taotles raamatukogukomisjon kahe miljoni margast eelarvet, mis kavatseti kulutada põhiliselt perioodikaväljaannete järeldokumente ostmiseks /15/. Raamatukogu taotlustesse suhtus ülikooli juhtkond mõistvalt. Lisaks assigneeringutele riigieelarvest sai raamatukogu summaksid ülikooli erivahenditest kirjanduse ostmiseks, kirjastus- ja majanduskulude katteks jm. Sõltuvalt riigi ja ülikooli võimalustest oli raamatukogu eelarve 1,5 - 2,5 miljonit marka, pärast rahareformi 44 000 - 49 000 krooni. Riigieelarvest saadi 40 000 krooni, ülejäänu tuli ülikooli erivahenditest. Raamatuostussummad moodustasid sellest 25 - 32 tuh. krooni.

1930. aastate majanduskriis tabas raskesti ka raamatukogu. 1932/33. aasta 46 789 kr. eelarvest saadi kätte ainult 24 052 kr. Kuna raamatukogu polnud maksuvõimeline, katkes 130 ajakirja saamine. Päevakorda tõusis isegi loobumine monograafiate ostmisest ajakirjade kasuks. Sellises keerulises olukorras taotles F. Puksoo ülikooli valitsuselt, et raamatukogu valuutaaarved saaks tasutud eelisjärjekorras /16/. Tegelikult need hoopis külmutati /17/, mistõttu tekkis 13 tuh. kr. suurune välisvõlg /18/. Pärast võlgade tasumist tuli 1935. aastaks loobuda monograafiate tellimisest /19/. Rahamured leevendusid mõnevõrra alles 1935. aastal, mil nn. pikendatud krediidi arvelt saadi 500 kr. ning instituutidele ja kabinettidele mõeldud 12 tuh. kr. otsustati anda raamatukogule /20/. Kriisiaastatel tekkinud lüngad välismaise monograafilise kirjanduse osas puudutasid peamiselt humanitaarteadusi.

Suurem osa väliskirjandusest osteti Saksamaalt. Tõsiselt huvituti Tartus ka ingliskeelsetest teadusväljaannetest. Näiteks telliti 1930. a. 192 nimetust saksa- ja 40 nimetust ingliskeelseid ajakirju, umbes 60 nimetust saabus Prantsusmaalt, Itaaliast, Rootsist, Soomest, Nõukogude Liidust jm. /2/.

Põhiliseks varustajaks Saksa maal oli K. F. Koehleri Antikvariaat, mille kaudu telliti kõik saksa keelsed ajakirjad, sinna anti müügile ka ülikooli "Toimetusi", majanduskriisi aastatel ka dublette. Saksa maalt osteti raamatuid ka G. Focki, O. Harrasowitzi, K. Hiersemanni jt. firmadelt. Nimetagem veel N. Kymmeli raamatukauplust Riias, "Akateeminen Kirjakauppa" Helsingis, "King and Sohn" Londonis, "P. A. Nordstedt och Söner" Stockholmis. 1922. - 23. a. lisandusid veel mitmed kauplused Amsterdamis, Berliinis, Kopenhagenis, Pariisis, Roomas, Varsavas, Viinis jm. 1930. a. ostis TÜ raamatukogu raamatuid 30 välismaa raamatukauplusest, sh. ka Nõukogude Liidust.

1921. a. uuesti ilmuma hakanud "Tartu Ülikooli Toimetused" löid soodsa pinnase taasülitumiseks rahvusvahelisse publikatsioonidevahetusse. Sel eesmärgil pöördus raamatukogu 1921. a. 330 välismaa kõrgkooli ja teadusasutuse poole, neist 166ga puudusid varasemad kontaktid /22/. Mitmed välisasutused pöördusid ise TÜ raamatukogu poole vahetussuhete sisseseadmiseks (Carnegie Instituut USAs, Göttingeni ja Leipzigi ülikool Saksa maal, Kubanimaa Uurimise ja Tundmaõppimise Instituut Nõukogude Liidus). 300 ringis püsis vahetuspartnerite arv 1933. aastani, tõustes siis 420ni. Põhjuseks oli ülikooli majanduskomisjoni soovitus laiendada vahetussuhteid, et vähendada "Toimetuste" laos seis. Raamatukogu, pöördunud 710 välisasutuse poole, leidis 82 uut partnerit. 1938. a. oli vahetuspartnerite arv kasvanud 630ni, eelkõige Nõukogude Liidu ja Poola teadusasutuste arvel /23/. Mitte kõik, kellele saadeti TÜ väljaandeid, ei vastanud samaga ning 1938/39. a. kustutati vahetuspartnerite hulgast sadakond asutust /24/. 1939. a. puhkenud Teine maailmasõda vähendas vahetuspartnerite arvu veelgi.

"Toimetuste" kõrval vahetati dissertatsioonid, dublette, loengukavu, separaate. Vahetuseks vajaliku hulga "Toimetuste" saamisega polnud probleeme, sest nende levitamine oli tehtud ülesandeks raamatukogule. Probleeme tekkis dissertatsioonidega. Olukord lahenes 1929. a., kui ülikooli valitsus kohustas F. Puksoo ettepanekul doktorante andma raamatukogule 350 eks. trükkis avaldatud väite- ja habilitatsioonikirjadest või nende võõrkeelsetest sisukokkuvõtetest /25/.

Publikatsioonide vahetamise geograafia oli avar.

Euroopa ja Põhja-Ameerika teaduskeskuste kõrval olid esindatud ka Aafrika, Austraalia, Jaapani ja Lõuna-Ameerika kõrgkoolid ja teadusasutused. Kõige tihedamad sidemed kujunesid Ameerika Ühendriikide, Saksamaa ja Inglismaa raamatukogude ja teadusasutustega. Publikatsioonide vahetuse kaudu oli Tartu teadlastel võimalik kursis olla maailma teaduse saavutustega ning tutvustada oma uurimistulemusi raja taga. "Toimetustel" oli kõrge rahvusvaheline maine. Näiteks kuulus selle A-seeria (mathematica, physica, medica) rahvusvaheliselt tunnustatud referaatajakirjade "Quarterly Cumulative Index Medicus" ja "Chemisches Zentralblatt" poolt refereeritavate ajakirjade hulka /26/.

Eesti trükitoodangu saamise pidi kindlustama 1919. a. trükiseadusega omandatud tasuta sundekseplari õigus. (Sundekseplari said ka Riigiraamatukogu ja ERM arhiivraamatukogu.) Enne iseseisvusaega ilmunud eestikeelse kirjasõna aktiivse järelkomplekteerimise vajadus aga taandus Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogu deponeerimisega.

Sundekseplari alla kuulusid raamatute kõrval ka ajalehed-ajakirjad ning pisitrükised. Nende laialisaatmist raamatukogudele korraldas Siseministeeriumi Trükitööde osakond. Selles töös puudus regulaarsus (trükised (1 - 3 eks.) saabusid suurte partiidena üsnagi pikkade ajavahega), mis mõistagi ei rahuldanud adressaate. Nii tegidki Riigiraamatukogu ja ERM arhiivraamatukogu F. Puksoole ülesandeks taotleda raamatukogude esindaja osavõttu uue trükiseaduse eelnõu väljatöötamisest /27/. 1923. a. aprillis jõustunud seadusega sai ülikooli raamatukogu kaks tasuta sundekseplari, mille kohaletoimetamine politseiprefektide vahendusel tunduvalt korrektsemaks kujunes. Seadus ei laienenud konfiskeeritud ja arestitud ning väikesetiraažilistele väljaannetele (koolialmanahhid, õpilas- ja noorte-ajakirjad), mille saamiseks tuli raamatukogul vaeva näha. Kuigi ülikooli raamatukogu ei seadnud endale rahvusraamatukogu ülesandeid, püüti eestikeelseid ja Eesti käsitlevaid teoseid õppe- ja teadustöö huvides muretseda olenemata nende ilmumiskohast võimalikult täielikult. 1924. aastast, kui siin hakati koostama rahvusbibliograafiat "Eesti raamatute üldnimestik", omandas see erilise tähenduse.

Kuna ülikooli õppe- ja teadustöös oli tähtis koht Eesti-ainelisel temaatikal, loodi ka raamatukogus 1920. a. eesti osakond, mis jagunes eestikeelseteks trükisteks ja

Baltica'ks (edaspidi Estica). Viimasesse koondati Eestit jt. endisi Balti kubermange käsitlevad ning siit pärinevate autorite muukeelsed teosed.

Ülejäänud trükised moodustasid välismaise kirjanduse e. üldosakonna. Hoidlapinna otstarbekamaks kasutamiseks ning uute teoste käepärasemaks paigutamiseks jagati üldosakond arhiiv- ja käsikoguks. Käsikogusse eraldati esialgu väljaanded, mis ilmunud pärast 1895. aastat /28/. Ruumi kokkuhoidmiseks kavatses F. Puksoo paigutada käsikogu formaadi järgi, loobudes kohmakast sisulisest liigitusest (säilitati arhiivkogus). Selle uuenduse vastu oli raamatukogukomisjon - süstemaatilise paigutuse korral oli neil hoidlutes mugavam uudiskirjandust valida /29/. Käsikogu I osakond - "Bibliograafiad" (st. teatme- e. üldteosed) pandi lugemisruumi, kus need olid lugejatele kergemini kättesaadavad. 1930. a. eraldati üldosakonnast omaette koguks ajakirjad ja jätkväljaanded, kõige nõutavam osa fondidest.

Uutele kogudele (eestikeelne kirjandus, Estica, käsikogu) otsustati Helsingi ülikooli raamatukogu eeskujul luua iseseisvad kataloogid. Seejuures hoidus F. Puksoo mehhaaniliselt rakendamast sealseid kogemusi. Kataloogide otstarbest lähtudes jagati need sisetöö- ja lugejakataloogideks. Kirjareeglid töötati välja kohapeal 1920. a. F. Puksoo juhendamisel - toeks olid Rootsi Kuninglikus Raamatukogus kehtivad reeglid /30/. Ülikooli raamatukogu kataloogimisreeglid said aluseks ka Eesti rahvaraamatukogudes kasutatavatele. Kaasajastamisele kuulus ka kataloogide vorm, kasutusele võeti rahvusvaheliselt tunnustatud formaadiga (125 x 75 mm) kaardid /31/.

Lugejate tarvis peeti otstarbekaks ühendada tähestik- ja märksõnakataloogid sõnastikkataloogiks /32/. 1923. aastaks valmisid korrektsed eestikeelse kirjanduse ja lugemisruumi kogude sõnastikkataloogid. Nende märksõnastik sai "Eesti raamatute üldnimestiku" aineregistri aluseks. Oma kataloogisüsteemi tarvis lootis sellest eeskuju saada Riigiraamatukogu, kellele märksõnastik 1938. a. saadeti /33/.

1922. a. anti lugejate käsutusse redigeeritud ja šapirograafil paljundatud ülikooli raamatukogude ajakirjade ja jätkväljaannete koondkataloog (aluseks võeti 1907. a. ilmunud trükikataloog /34/. See oli esimeseks sammuks

F. Puksoo kavandatud ülikooli raamatukogude koondkataloogidele. 1924. a. märtsis teatas ta raamatukogukomisjonile perioodikaväljaannete uue trükikataloogi koostamisest, sest eelmine oli lünklik. Komisjoni liikmed soovitasid selles näidata ka ülikooli juures tegutsevate teadusseltside raamatukogudes olevad ajakirjad /35/. F. Puksoo lootis kataloogi juba järgmisel aastal trükki anda, rahagi oli selleks olemas. Tööjõu puudusel ning juurdeehitusega kaasnenud ümberkorralduste tõttu valmis lõplik käsikiri alles 1937. a. (koostaja E. Vigel), trükist ilmus 1940. a. /36/.

Plaanis oli ka allasutuste raamatukogude koondkataloogi koostamine, kuid tööjõu puudusel lükkus seegi aasta-aastalt edasi. 1927. a. esines prof. Konstantin Ramul ülikooli valitsuse ees koondkataloogi eelnõuga /37/, koostamiseni jõuti alles nelja aasta pärast. Allasutuste raamatukogudes olevate raamatute kirjeldamine kataloogi jaoks tehti ülesandeks laborantidele. Taoline töökorraldus end ei õigustanud. 1933. a. aprillis õnnestus palgata riigi hädabiblotööde summadega abilisi (kuni 17 inimest) ning aasta pärast olid kataloogimistööd lõpetatud /38/.

Vanadest kataloogidest jätkati mõeldunud sajal aastal alustatud tähestikulisi sedelkatalooge (eraldi ladina ja vene alfabeet), dissertatsioonide ning akadeemiliste kirjade katalooge. Kasutusele jäid ka juurdekasvupäevikud e. aktsessioonikataloogid, mis said inventariraamatu funktsioonid. 1925. a. tegi raamatukogukomisjon ettepaneku hakata neid trükis avaldama, kuid ülikooli valitsus keeldus finantseerimast /39/. Helsingis toimunud Balti ja Põhjariikide vaimse koostöö komisjonide kongressi (1937. a.) mõjul tõusis 1938. a. päevakorrale Eesti suuremate raamatukogude ühise aktsessioonikataloogi (uudiskirjanduse nimestike) väljaandmine, hõlbustamaks vastastikust laenutamist. Sellest aga loobuti, otstarbekamaks peeti perioodikaväljaannete koondkataloogi /40/.

Oma rikkalike fondidega teenindas raamatukogu õppejõudude ja üliõpilaste kõrval ka ülikooli koosseisu mittekuuluvaid Tartu haritlasi (eraisikuid, nagu neid raamatukogus tol ajal kutsuti). 1933. a. võisid Riigikohtu liikmed siit kirjandust saada õppejõududega võrdsel tingimustel. Sugugi haruldased polnud need juhud, kui vajalik raamat saadeti soovijale postiga koju /41/.

Lugejate õigused ja kohustused ning laenutamiskord olid kindlaks määratud 1919., 1921. ja 1932. a. eeskirjadega. Teavet raamatukogu kasutamise korra kohta võis saada loengukavadeist ning "Üliõpilase käsiraamatust" /42/.

Kirjandust laenutati nii koju kui kohallugemiseks. Kogu võis saada ainult teaduskirjandust. Teatmeteosed, sõnaraamatud, luksusväljaanded ning käsikirjad olid kohallugemiseks. Brandeid võis teha õppejõududele. Üliõpilastele (v.a. filoloogialiõpilased) ei antud koju ka ilukirjandust. See kutsus esile tudengite meelepaha, mida nad väljendasid isegi "Postimehe" veergudel /43/. Vastuses ajalehekriitikale rõhutas F. Puksõo, et ülikooli raamatukogusse tulda teaduslikel (õppetöö) eesmärkidel, kirjandushuvide rahuldamiseks kasutatagu linnaraamatukogu /44/.

Üliõpilastele ja eraisikutele laenutati korraga 5 köidet üheks kuuks. Laenutustähtaaja ületamise korral nõuti neilt viivist. Eraisikutele oli raamatukogu kasutamine tasuta.

Tavaks oli teenindada õppejõude eelisjärjekorras. Nad võisid vabalt käia hoidlates kirjandust valimas ja tagasi panemas. See tekitas segadust ning raamatukogus tuldi mõttele korraldada professoritele õppus raamatute õigesti tagasipanemiseks /45/. Õppejõud võisid saada semestris 50 köidet. Tegelikuses sellest kinni ei peetud. Nii oli neist mitmelgi käes korraga üle paarisaja raamatu ja ajakirja. Kui raamatukogus hakati tagasi nõudma üle kahe aasta eest laenatud teoseid, solvusid nii mõnedki õppejõud. Asi lõppes tavaliselt laenutustähtaegade pikendamise ja uute raamatute saamisega.

Raamatukogu kasutamine kujunes juba esimesest õppeaastast elavaks. Üliõpilased moodustasid kuni 2/3 lugejate arvust. Lugejateeninduse kõrgpunktiks oli 1935/36. õppeaasta, mil registreeriti 14 053 kasutajat ning 38 103 laenutust /46/. Siitpeale algas tagasimine - põhjuseks üliõpilaste arvu vähenemine, uute allasutuste raamatukogude loomine.

Tartu raamatukogudes puuduvaid teoseid laenutati Tallinna ja välismaa raamatukogudest. Esimesed vastastikuse laenutamise suhted välismaal sõlmiti Soome, Rootsi, Saksa, edaspidi veel Taani, Norra, Inglismaa, Prantsusmaa, Itaalia, Austria, Ungari, USA, Nõukogude Liidu jt. raamatukogudega. Saksa, eriti Leipzigi ülikooli ja Saksa

Riigiraamatukoguga kujunesidki kõige tihedamad vastastikuse laenutamise suhted.

Välismaalt laekusid soovid põhiliselt Baltica ja venekeelsele ning Venemaa kohta käivale kirjandusele. Tartu teadlased huvitusid rohkem ajaloo-, majandus-, õigus-, meditsiini-, matemaatika- ning loodusteadusalasest kirjandusest /47/. Tol ajal oli tavaks saata välja isegi rariteete, käsikirju ja fotosid Arvestades TÜ raamatukogu fondide suurust ja universaalsust, kujunes ta raamatukogudevahelise laenutuse rahvuslikuks keskuseks Eestis /48/.

Raamatukogu väliskontaktid sel perioodil ei piirdunud kaugeltki ainult publikatsioonide vahetuse ning trükiste laenutamise-laenamisega. Need hõlmasid ka informatsiooni- list koostööd. See realiseerus nii üksikisikute kui asutuste ja organisatsioonide konkreetsetele päringutele vastamises ning kaastöös rahvusvahelistele väljaannetele. Nii pöördusid raamatukogu poole leidumuspäringutega Helsingi, Turu, Uppsala, Kieli jt. ülikoolide raamatukogud, Rootsi ja Taani Riigiarhiiv, Taani Geograafia Selts jmt. asutused. Hiina Eesti saatkonna tellimusel koostati nimestik TÜ raamatukogus leiduvast sinoloogiakirjandusest (1933. a.), Tokio Rahvusvahelise Kultuurisuhete Ühingu palvel valmis Jaapani-ainelise eestikeelse kirjanduse nimestik (1934. a.), Veneetsia Teaduse, Kirjanduse ja Kunsti Instituudile anti nõusolek (1938. a.) osaleda Veneetsia bibliograafia koostamisel. Kaastööd tehti sellistele väljaannetele nagu "Index Bibliographicus", "Ouvrages Remarquables", "Ost-Europäische Bibliographie", "European Year Book", "The Libraries" jmt. /49/.

1929. a., kui tegevust alustas Rahvusvahelise Vaimse Koostöötamise Komisjoni Eesti Rahvuslik Vaimse Koostöötamise Komisjon (F. Puksoo oli 1931. a. selle kirjatoimetaja asetäitja), sai ülikooli raamatukogust viimase infokeskus /50/.

Eesti Raamatukoguhoidjate Ühingu (loodud 1923. a.) kaudu lülitis TÜ raamatukogu Balti- ja Põhjamaade raamatukoguhoidjate kutseühingute tegevusse.

Besti lülitamisega Nõukogude Liidu koosseisu 1940. a. lõppes ka üks periood TÜ raamatukogu ajaloos. Oluliseks tunnuseks sellele ajajärgule oli avatus rahvusvaheliseks suhtlemiseks, mis võimaldas raamatukogul vabalt täita oma missiooni - olla kultuurivahendajaks nii ajas kui ruumis.

Kuigi vahendeid oli tagasihoidlikult, suudeti rajada teaduse maailmataset peegeldav raamatufond. Raamatukogu sise- mist korraldust - fondide ja kataloogistüsteemi iseloomus- tasid otstarbe- ja ajakohasus ning lugejasõbralikkus.

Raamatukogu arvudes

	1919/1920	1924/1925	1929/1930	1934/1935	1939/1940
Fond	480 616	527 642	570 211	631 412	722 280
Kasutajaid	1 810	13 512	13 259	14 980	9 714
Laenutusi	3 897	32 282	32 316	41 733	26 768

A l l i k a d. K i r j a n d u s

1. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919 - 1929. Tartu, 1929. Lk. 301 - 332.
2. Puksoo, F. Tartu ülikooli raamatukogu 1920. aastail // TRÜ toimetised. 1968. Vihik 224. Lk. 26 - 47.
3. Raamatukogu ajaloo küsimusi: TRÜ Teadusliku Raamatu- kogu 11. teaduskonverents 21. - 22. mai 1987: Ettekannete teesid. Tartu, 1987.
4. Eesti Vabariigi Tartu Ülikool 1919 - 1929. Tartu, 1929. Lk. 7.
5. Samas. Lk. 319 - 320.
6. TR KHO. F. 59. S. 71. L. 1.
7. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 1. L. 42; TR KHO. F. 4. Nim. 2. S. 2. L. 15.
8. Sade, T. Dissertatsioonide komplekteerimine // Raamatu- kogu ajaloo küsimusi: TRÜ Teadusliku Raa- matukogu 11. teaduskonverents 21. - 22. mai 1987: Ettekannete teesid. Tartu, 1987. Lk. 41.
9. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 119. L. 74.
10. TR KHO. F. 4. Nim. 2. S. 52. L. 1 jj.
11. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 1. L. 24.

12. TR KHO. F. 4. Nim. 2. S. 3. L. 127 jj.
13. TR KHO. F. 4. Nim. 2. S. 220. L. 20.
14. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 9. L. 64.
15. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 2. L. 104.
16. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 92. L. 187.
17. Samas. L. 373.
18. Samas. L. 176.
19. Samas. L. 176.
20. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 119. L. 533-535, 596.
21. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 60. L. 460.
22. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 2. L. 191.
23. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 111. L. 435.
24. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 140. L. 239-256.
25. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 60. L. 358.
26. Alver, L. Tartu Ülikooli väljaannete vahetamine välismaa teadusasutustega // Raamatukogu ajaloo küsimusi: TRÜ Teadusliku Raamatukogu 11. teaduskonverents 21. - 22. mai 1987: Ettekannete teesid. Tartu, 1987. Lk. 37.
27. TR KHO. F. 4. Nim. 2. S. 3. L. 92.
28. TR KHO. F. 4. Nim. 2. S. 2. L. 106.
29. TR KHO. F. 4. Nim. 2. S. 220. L. 33.
30. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 2. L. 191.
31. Liblik, M. Tartu Ülikooli raamatukogu kataloogid // Raamatukogu. 1932. Nr. 2 (4). Lk. 57.
32. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 60. L. 607.
33. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 130. L. 12.
34. Список журналов и других периодических изданий, выписываемых или получаемых в обмен или даром Университетской библиотекой и всеми другими учебно-воспитательными учреждениями Университета. /Юрьев, 1907/.
35. TR KHO. F. 4. Nim. 2. S. 220. L. 35.
36. Tartu Ülikooli raamatukogude ajakirjade nimestik. Tartu, 1940.
37. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 113. L. 220.
38. TR KHO. F. 4. Nim. 2. S. 215. L. 61 jj.
39. TR KHO. F. 4. Nim. 2. S. 220. L. 39.
40. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 130. L. 308 p.
41. Kahu, K. Raamatukogudevaheline laenutus // Raamatukogu ajaloo küsimusi: TRÜ Teadusliku Raamatukogu 11. teaduskonverents 21. - 22. mai

- 1987: Ettekannete teesid. Tartu, 1987. Lk. 52.
42. TR KHO. F. 4. Nim. 2. S. 25; Üliõpilase käsiraamat. Tartu, 1931. Lk. 169-181.
 43. Mõnda ülikooli raamatukogust: [Ilukirjanduse laenutamisest] // Postimees. 1922. 5. nov.
 44. Puksov, F. Ülikooli raamatukogu asjus: [Ilukirjanduse laenutamisest] // Postimees. 1922. 11. nov.
 45. B. Tammelaasi mälestusi-/ Üles kirjutanud K. Noodla 14. 04. 1967. (Käsikiri TRÜ Teaduslikus Raamatukogus.)
 46. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 119. L. 570.
 47. Kahu, K. Raamatukogudevaheline laenutus // Raamatukogu ajaloo küsimusi: TRÜ Teadusliku Raamatukogu 11. teaduskonverents 21. - 22. mai 1987: Ettekannete teesid. Tartu, 1987. Lk. 51-52.
 48. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 130. L. 308 9p.
 49. Ööpik, I. Teatmebibliograafiatöö // Raamatukogu ajaloo küsimusi: TRÜ Teadusliku Raamatukogu 11. teaduskonverents 21. - 22. mai 1987: Ettekannete teesid. Tartu, 1987. Lk. 53 - 54.
 50. Puksov, F. Rahvusvahelise Vaimse Koostöötamise Instituutid ja nende tegevus 1932 - 1933. Tartu, 1935. Lk. 5.

Inge Kukk

Esimese maailmasõja rinde lähenemisel Tartule tuli ülikoolil asuda Rahvahariduse Ministeeriumi korraldusel oma väärtuslikumate varade evakueerimisele. Esimene eselon, mis koosnes 13 vagunist 756 kastiga, sõitis Tartust välja 1915. a. septembris ning suundus Nižni Novgorodi. Teale saadeti kõik raamatukogu käsikirjad, haruldased raamatud, de la Gardie arhiiv, gravüürid ja maalid, kunstimuuseumist kõik mündid-medalid, antiikvaasid ja -anumad, egiptuse muistised, maalid ning originaalskulptuurid /1/.

1916. a. veebruaris-märtsis evakueeriti Permi 40 vagunit varasid 2851 kastiga. Permi viidi raamatukogu põhi-osa, zooloogiamuuseumi kogud, arheoloogiakabineti hinnalised mündi- ja relvakollektsioonid, ülikooli teadusaparatuur, mille hulgas ka tähetorni Zeissi refraktor ja mõõteriistad /2/. 1917. a. septembris saadeti Voroneži 6 vagunit meie instituutide, kliinikute ja kabinetide sissesaadetud. Sinna lahkus Saksa okupatsioonivõimude loal 1918. a. juulis-augustis ka ülikooli isikkoosseis /3/. Neljal korral evakueeritud Tartu ülikooli vara oli kokku 4035 kasti /4/.

1918. a. mais toimetati Tartu ülikooli varandus Nižni Novgorodist Permi, sealt septembris edasi Voroneži koos varem Permi evakueeritud varaga. Kastid paigutati Petitsëvi vabriku ladudesse ning anti laohoidja Mihkel Fischeri hoole alla /5/. Kontrollimisel oli kõik alles, välja arvatud Tähetorni varad, mis olid Permis kasutusele võetud.

Pärast Tartu rahulepingu allakirjutamist Nõukogude Venemaa ja Eesti Vabariigi vahel kuulusid kõik Eestist evakueeritud varad tagastamisele. Rahulepingu artikkel XII nägi ette, et Venemaa valitsus toimetab tagasi Eestisse ja annab üle arhiivid, raamatukogud, õppeabinõud ja muud asjad, mis on Tartu ülikooli või Eesti piirides olevate asutuste päralt. Nõukogude Venemaa kohustus andma teateid ja olema abiks varade ülesotsimisel /6/.

Reevakueerimise hõlbustamiseks nägi rahuleping ette segakomisjoni moodustamise mõlema poole esindajatest. Õppeasutuste tagasitoomiseks nähti ette eraldada kummastki

komisjonist kaks liiget. Eestit esindasid reevakueerimiskomisjonis esimehena Tõnis Vares, liikmetena Märt Raud, Rudolf Paabo, Nikolai Maim ja Ferdinand Ende. Nõukogude Venemaalt kuulusid sinna esimehena A. Sabanin, liikmetena G. Iaškevitš, V. Ter-Oganessov, M. Bezrukov, M. Skurhovitš ja B. Pistohlkors /7/. Kuigi Tartu ülikool oli üks suurimaid evakueeritud asutusi, esindas teda segakomisjonis vaid üks liige - õigusteadlane N. Maim.

Veel enne, kui reevakueerimiskomisjon tööle asus, sõitis valitsuse otsuse põhjal 2. märtsil 1920 Tartust välja ülikooli erikomisjon koosseisus N. Maim, raamatukogu juhataja Friedrich Puksoo ja eksekuutor Eduard Meltsar. Komisjoni sõidusihiks oli Moskva, kuid sissesõiduluba saadi vaid Petrogradi. Kohtumisel Nõukogude valitsuse esindajatega selgus, et Tartu ülikooli komisjoni ei lubata Voroneži evakueeritud varasid otsima. Nõuti täielikke nimestikke, et tuua varad piirile /8/.

Et ülikoolil olid evakueeritud esemete nimestikud lünklikud või puudusid kohati täielikult, oli tarvilik nimekirjade kokkuseadmine ning evakueerimisega seotud isikutelt andmete kogumine. Puudus täpne ülevaade ülikooli varade asukohast, levis kuuldusi, et need asuvad üheksas linnas.

Samal ajal algas aktiivne tegevus ka Voronežis. Kuni Tartu rahuni olid ülikooli varad seisnud põhiliselt lahti pakkimata, kuid nüüd algas kastide avamine. Osa teadusaparatuurist viidi parandamise ettekäändel linna remonditöökodadesse /9/. Kunstikogud, mis seni olid olnud muinasteaduste muuseumi direktori Ernst Felsbergi hoole all, jäid viimase lahkumise järel Riiga 1920. a. suvel peremeheta. Formaalsetelt sai kunstiesemete hoidjaks Tartu ülikooli endine arhitekt ja üliõpilassõukla juhataja Pavel Nikitin, kes oli aga Voronežis üks aktiivsemaid ülikooli varade kõrvaletoi-metajaid /10/. 1948. a. oli Tartu ülikooli baasil asutatud Voroneži ülikool, mille juurde kuulus Klassikalise Muinasteaduse Muuseum Tartu kunstikogudega. Voroneži õppejõud eesotsas rektor Vassili Regeliga nägid Tartu ülikooli varade reevakueerimises ohtu Voroneži ülikooli saatusele. Regel, kes hariduselt oli bütsantoloog, mõistis suurepäraselt hinnata ka ülikooli kunstikogude tegelikku väärtust. Nii levitatigi Voronežis kuuldust, et Tartu ülikooli varadest oli sinna sattunud vaid tühine osa, mis ole-

vat Petitsëvi vabriku ladudes hukka saanud valgete rünnaku ajal linnale /11/. Tartu ülikooli endised õppejõud jagunesid Voronežis kahte leeri. Ühed, kes olid oma saatuse juba sidunud uue ülikooliga, olid reevakueerimise vastu. Teised, sealhulgas eestlastest õppejõud-teenistujad, lootsid Eestisse tagasi pöörduda ning pidasid vajalikuks ülikooli tagasitoomist Tartusse. Paraku olid viimased vähemuses. Et Voronežis asuvatest ülikooli väärtustest teadsid kõige rohkem prof. Karl Schlossmann, kelle käes olid evakueerimismestikud, ja laohoidja M. Fischer, siis leiti kohapeal ettekääne nende lühiajaliseks vangistamiseks, varade kõrvaletoimetamise kavatsusega /12/. N. Maim, saanud sellest teada, tegi ülikoolile ettepaneku mõjutada Eesti valitsust terava noodiga välja astuma, kuna oli ilmsiks tulnud lepingu ühepoolne rikkumine /13/.

1920. a. mais-juunis toimus mitu ülikooli esindajate kohtumist A. Sabaniniga, mille tagajärjel lubati vagunid üles otsida ja Moskvasse toimetada. Need leiti Anna jaamast ning juulis jõudsid 49 vagunit Tartu ülikooli varaga Moskvasse.

Kuna oli tööle hakanud Eestist Evakueeritud Varanduste Tagasitoomise Komisjon, kaotas ülikooli erikomisjon oma volitused. Täieõigusliku liikmena osales seal vaid N. Maim, teised ülikooli esindajad võisid tegutseda ekspertide õigustes. Vabariigi reevakueerimiskomisjon pidas ülikooli varade tagasitoomist oma esmaseks ülesandeks. Selleks ajaks oli Eesti komisjonile üle antud ka Voronežis koostatud Tartu ülikoolist evakueeritud varade nimekiri, mis sisaldas küllaltki pika loetelu esemetest ja aparaatidest, kuid kunstikogude osas oli äärmiselt napp. Rektor V. Regeli poolt alla kirjutatud nimestik tõi ära vaid kuus õlimaali ja ühe skulptuuri. Maalidest väideti Voronežis olevat Vene tsaaride portreed ja G. von Kugelgeni maalitud G. F. Parroti portree /14/. Ülikooli komisjoni kahtlused, et Voronežis püütakse varasid varjata, leidsid veel kord kinnitust.

Vagunite Moskvasse jõudes kiirustas sinna ka V. Regel, kes esitas nõudmise tagastada Voroneži professorite vara, mis eksikombel olevat vagunitesse sattunud /15/. Tegelikult oli see ettekäändeks rongi kinnipidamisel ning valitsuse mõjutamisel mitte kõiki varasid ära anda. Ülikooli poolt viibisid sorteerimise juures N. Maim ja E. Puksoo, kuna õppejõud Max Vasmer saadeti Saraatovisse Veterinaaria

Instituudi asjus läbi rääkima. Varad sorteeriti kolme ossa: esimeses olid kastid, mis tuli tingimusteta Eestisse saata, teise ossa eraldatud vara tahtis Voroneži ülikool endale ja kolmandas pidi olema Voroneži professorite omand /16/. Nõukogude valitsus avaldas lootust, et Eesti loovutab kahe maa vaheliste kultuurikontaktide arengu huvides osa Tartu ülikooli kabinettide sisseseadeid. Taheti saada keemia-, füüsika-, astronoomia-, meteoroloogia- ning farmaatsiakabinettide ja mitmete kliinikute varasid - umbes 300 kasti /17/.

Sorteerimine läks väga aeglaselt, sest Tartu ülikool ega Eesti valitsus ei leidnud rahalisi võimalusi abiväe saatmiseks Moskvasse. Nii pidi prof. Maim värbama kohapeal odavat tööjõudu, kes aga sorteerimistööks eriti kõlblik ei olnud. Õnnetuseks haigestus F. Puksoo düsenteeriasse ning tema järel ka N. Maim. Augustis määrati Maimi asemele Aleksander Luksepp, kuid mitte enam täievolilise esindajana, vaid eksperdi õigustes, lisaks sõitsid Moskvasse prof. Johannes Narbutt ning dots. Karl Saral, veidi hiljem ka dots. Pärtel Bauman (Haliste). Liikmed vahetusid ka Eesti reevakueerimiskomisjonis. T. Varese määramise järel rahandusministriks sai komisjoni esimeheks tööstustegelane M. Raud, kes aga ei respektueerinud vajalikul määral Tartu õppejõude. Halvenesid ülikooli esindajate suhted ülejäänud komisjoniliikmetega.

Augustis jõudis vagunite sorteerimine lõpule. Esimese ossa kuuluvast varast võttis sorteerimiskomisjon välja 12 kasti raamatukogu haruldasi raamatuid, käsikirju ja gravüüre. Kolmandasse ossa eraldatud kastide avamisel selgus, et sinna oli sattunud ka Tartu ülikooli kollektsioon: zooloogiamuuseumi ja mineraloogiakabineti varad. Need viidi üle teise kategooriasse (kokku 179 kasti) /18/. 14. ja 16. augustil asusid Moskvast teele esimesed saadetised. Kuu lõpul jõudis 26 vagunist koosnev rong Tartusse ning saabunud varad anti 11. novembril lõplikult ülikoolile üle /19/.

Seejärel tekkis reevakueerimises pikem seisak, sest Voroneži ülikoolile taheti jätta nii laborite sisseseadeid, raamatuid, käsikirju kui Veterinaaria Instituudi varasid. Eriti tulised olid pooltevahelised vaidlused viimase suhtes. Saraatovis eksperdina viibinud dots. K. Saral tegi Eesti reevakueerimiskomisjonile ettepaneku tulla Nõukogude Ve-

nemaale vastu niivõrd, kui lubab ülikooli teadustöö edukas jätkamine /20/. Läbirääkimised segakomisjonis aga nurjusid. M. Raud kui diplomaatias kogenematu saatis komisjonist ära Veterinaaria Instituudi varade alal asjatundja M. Vasmeri ega arvestanud K. Sarali ettepanekutega. Ülikooli loomaarstiteaduskond hindas eriti kõrgelt oma raamatukogu, mida pidas üheks parimaks erialaraamatukoguks Euroopas, 500 000 kuldrubla väärtuses /21/. Samuti oli Tartu ülikooli valitsus kindlal seisukohal, et enne, kui Voronežist ei ole tagasi toodud seal mitmel pool varjul hoitavad ülikooli varad, eelkõige väärtuslikud kunstikogud ja instituutide raamatukogud, ei saa Voroneži ülikoolile teadusaparatuuri jm. loovutada. Ülikool nõudis, et sealsed varad, mille hulka hinnati 10 vagunile, toodaks avalikult välja ning lubataks neid kohapeal üle vaadata /22/.

Reevakueerimiskomisjon oli ette näinud A. Luksepa ja N. Maimi komandeerimise Voroneži, kuid mõlemad ootasid Moskvast asjatult sõiduluba. Sellega jäi nii Eesti reevakueerimiskomisjonile kui Voroneži eesti õppejõududele mulje, et ülikooli komisjoni liikmed tegutsevad loult. Albert Valdes kirjutas Voronežist: "Lõpmata raske on selle peale mõelda, et ülikooli reevakueerimise asi on nii lohakile jäetud. See on kuritegu meie kodumaa vastu! Venelased ei maga, vaid on vahetpidamata varandust peitnud ja hävitanud ..." /23/. Sügisel sõitsid Voronežist kodumaale kõik eesti õppejõud-teenistujad ning Maim ja Luksepp Moskvast.

Läbirääkimised ülikooli varade reevakueerimise üle kipusid venima ning kahandasid tunduvalt ülikooli esindajate usku sündmuste soodsasse kulgu. 26. okt. 1920 andis Vene segakomisjoni esindaja V. Ter-Oganessov korralduse tagastada Tartu ülikoolile need Veterinaaria Instituudi varad, mida Saraatovis vaja ei ole - umbes kaks vagunit /24/. Ülejäänute tagastamata jätmist põhjendati vajadusega valmistada Venemaal ette loomaarste ning Lõuna-Venemaal puhkenud taudidega.

5. oktoobril võttis Eesti Vabariigi valitsus vastu otsuse, mis avaldas põhimõttelist nõusolekut loovutada Voronežile teatud tasu eest väärtusi, mida Tartu ülikool ei vaja. Tingimuseks seati, et kõik Moskvast, Voronežis ja mujal asuv Tartu ülikooli vara viibimata Eestisse saadetakse,

kus eraldatakse, mida Tartu ülikool peab võimalikuks Voroneži müüa /25/. Novembris moodustati uus komisjon Voroneži saatmiseks. Täieõiguslikuks reevakueerimiskomisjoni liikmeks määrati P. Bauman, ekspertideks Oskar Kuriks, Gustav Vilberg, Hans Sossi ja Ilmar Reimann /26/.

Novembris-detsembris jõuti Moskvast kokkuleppele Voroneži ülikoolile müüdavate raamatukogu esemete suhtes: 304 vene autograafi, venekeelseid käsikirju 18. sajandist, kaks Puškini surimaski, venekeelseid raamatuid, gravüüre ja joonistusi - kokku 15 165 kuldrubla väärtuses /27/. Vastutulelikkust ilmutades otsustati üks Puškini surimask 5000 rubla väärtuses Venemaale kinkida ning makstavaks summaks jäi 10 165 kuldrubla. Voroneži esindajad tahtsid veel Pirogovi atlast, Napoleoni vapiga raamatut ja Neustrojevi kogu tervikuna, kuid neid ei peetud võimalikuks loovutada. Kompromiss leiti Rastorgujevi kogu ja mõnekümne Neustrojevi kogu raamatu üleandmisel /28/.

Tartu ülikooli vastutulelikkus pidi looma soodsa pinnase kõikide ülikooli varade tagasitoomiseks, ent ometi ei nihkunud asi paigast. Eesti reevakueerimiskomisjoni esimees säilitas aga optimismi ning lootis võimude lubadusele peatselt varad ära saata. 1921. a. veebruari lõpus sõitis Moskvasse T. Vares, et kohtuda segakomisjoni esimehe A. Sabaniniga.

Pidi tehtama vormiline otsus Moskvasse jäänud ülikooli varade Tartu saatmiseks. Kohtumine jäi aga ära ning pikka aega ei võimaldatud Eesti esindajal segakomisjoni teiste liikmetega kokku saada. Alles 30. märtsil toimus segakomisjoni koosolek, kus otsustati ülikooli varad Tartusse saata. Ühtlasi taheti saada kompensatsiooniks Veterinaaria Instituudi raamatukogu ja esemeid /29/. Segakomisjoni soovil edastas ülikooli valitsus talle evakueeritud esemete hinnakirjad, et Voroneži ülikool saaks välja valida ja hinnata soovitud vara. Mitu Tartu ülikooli instituuti ja kateedrit olid aga põhimõtteliselt vastu igasugusele varade müügile.

24. aprillil saadeti Moskvast teele 17 vagunit ülikooli varadega, mis jõudsid maikuu algul Tartusse /30/. Need sisaldasid instituutide ja kateedrite varasid, kuid oli ka 12 kasti raamatukogu haruldusi, käsikirju ja gravüüre, mis olid 1920. a. sorteerimisel kõrvale tõstetud. Maikuu keskel sõitis Moskvasse ülikooli reevakueerimiskomisjon P. Baumani juhtimisel, et saada volitused Voroneži sõiduks. Kuid

ka sellele komisjonile tegid Vene võimud takistusi. Et samal ajal pidi Tartusse läbirääkimistele sõitma Voroneži ülikooli rektor V. Regel, siis ei pidanud Välisasjade Rahvakomissariaat võimalikuks viimase kohalolekuta lubada Tartu komisjoni liikmeid Voroneži /31/.

8. juulil 1921 saabusid Tartusse Välisasjade Rahvakomissariaadi esindaja Vladimir Miniks ja Voroneži ülikooli rektor V. Regel ning professor David Lavrov. 14. juulist kuni 24. septembrini kestsid rektoraadis läbirääkimised Voroneži ülikoolile müüdavate esemete suhtes. Ülikooli esindasid prof. J. Narbut, dots. P. Bauman, kuraator prof. P. Põld ja Haridusministeeriumi kuraator Olev Sild /32/. Tunnistati, et kohalejõudnud 1084 kasti on Tartu ülikooli omand, millest Voroneži ülikoolile taheti osta 468 kasti. Kuna segakomisjoni Eesti esindaja T. Vares oli Moskvast andnud suusõnaliselt lubadusi ülikoolipoolse järeleandmise kohta, siis olid Voroneži esindajate pretensioonid küllaltki suured. V. Regel pidas Voroneži ülikoolile hädavajalikuks kliinikute ja laborite sisseseadeid ning õppeasutuste raamatukogusid. Taas kerkis teravalt päevakorda vene bibliofiili Neustrojevi annetatud raamatukogu ja Napoleoni raamatukogusse kuulunud Plutarchose teos, kuna Neustrojevi annetus 1904. aastast olevat mõeldud Jurjevi, s.t. vene ülikoolile ning Napoleoni vapiga raamat kuuluvat armee trofeede hulka. Taheti saada ka Tartu vene üliõpilasorganisatsioonide esemeid ja Voroneži lahkunud professorite Kondakovi, Saint-Hilaire'i, Burdenko jt. Tartusse jäänud vara (37 kasti) /33/.

24. septembril jõudsid mõlema ülikooli esindajad reevakueeritud varanduse läbivaatuse ja Voronežile müüdavate esemete määramisega lõpule. Tartu ülikool oli põhimõtteliselt nõus tagastama Voroneži õppejõudude vara, kui saadetakse tagasi eesti õppejõudude vara Voronežist /34/. Lõplikult anti Tartu ülikoolile üle juba kevadel reevakueeritud varad. Raamatukogu 1921. a. aruandes kirjutab F. Puksoo: "Tähtsaks sündmuseks tuleb lugeda käsikirjade, de la Gardie arhiivi, inkunaablite, haruldaste raamatute, gravüüride, autograafide kogu, Goethe, Herderi ja Wielandi portreede tagasisaamist Venemaalt ..." /35/. Nagu kinnitab 1923. aastal kunstnik Aleksander Tassa poolt ülikoolile restaureeritud õlimaalide hulk, saadi tagasi ainult 14 maali. Ülejäänud raamatukogu ja Klassikalise Muinasteaduse

umi kogudest evakueeritud maale ei tagastatud. Lõplihendamata jäi ka Voronežile müüdavate aparaatide ja siluseseadete küsimus, sest Voroneži esindajatel puudusid volitused hinna suhtes kokkuleppimiseks.

1921. aasta lõpul moodustas ülikooli valitsus uue komisjoni Voroneži saatmiseks. Komisjoni kuulusid Hugo Kaho, Otto Freimuth ja August Pobol ning Juhan Janusson, kuid nad ei jõudnud tegevusse astuda /36/.

1922. a. veebruaris likvideeriti Eesti valitsuse otsuse põhjal reevakueerimiskomisjoni erikoosseis ning moodustati komisjon Eesti saatkonna juurde Moskvast /37/. Sellega püüti reevakueerimisega seotud kulutusi kärpida. Komisjoni kuulusid esimehe ktna Julius Vender, liikmetena Aleksander Tammann, Aleksander Narusk ja Ivan (Juhan) Veltmann, hiljem Johannes Kana /38/. Suurimaks tagasilöögiks reevakueerimisel oli 1922. a. Nõukogude Venemaal kehtestatud kõrged raudteeveotariifid. Seni oli Eesti varanduste vedu toimunud vastavalt rahulepingule maksuta. Vedude kulu kasvas nüüd niivõrd suureks, et paljude esemete tagasitoomine muutus mõttetuks. Läbirääkimised selle üle kestsid 1922. ja 1923. aasta, kuid lõppesid tulemusteta /39/.

Välisministeeriumi nõudel tehti ülikoolis kokkuvõtteid reevakueeritud väärtustest ning koostati nimestikud veel saamata varade kohta. Tagasi toomata olid mitmete instituutide ja kliinikute aparaadid ja raamatud, Tähetorni Zeissi refraktor ja osa mõõteriistu. Täielikult olid reevakueerimata Patoloogia Instituudi, sisehaiguste kliiniku, lastekliiniku ja matemaatikakabineti varad ning Klassikalise Muinasteaduse Muuseumi hinnalised kollektsioonid - kokku 67 750 908 Eesti marga väärtuses /40/. Veterinaaria Instituudi raamatukogu ning esemed oli Eesti valitsus otsustanud 1921. a. ära müüa 590 950 kuldrubla eest /41/, kuigi loomaarstiteaduskond nõudis raamatukogu tagasi. 1923. aastast alates vähendati Moskva saatkonna juures asuvate ekspertide arvu ning välisministeerium otsustas piirduda ainult nende asutuste varade ülesotsimisega, kes võtavad enda peale kõik reevakueerimisega ning ekspertide väljasaatmisega seotud kulud /42/. Ülikooli valitsus ei leidnud aga selleks rahalisi võimalusi.

Ekspertide osa varade asupaiga kindlakstegemisel olis siinjuures määrav, sest Vene pool ei ilmutanud mingit in-

siatiivi varade ülesleidmisel ega tagasitoomisel. Kujuka pildi olukorrast annab Eesti saatkonna nõunik Moskvast Victor Ditmar: "Kui jätame asja praegust seisukorda edasi kestma, võime kindlad olla, et ühtegi enam-vähem väärilist asja meie Venemaalt enam tagasi ei saa, paremal juhul tulevad veel aastate veerel vast mõned arhiivid kätte, mis venelastel enestel tähtsusetu ..." /43/.

1921. ja 1922. aastal esitas Eesti Vabariigi valitsus korduvalt nõudmise raamatukogust müüdud esemete ning Veterinaaria Instituudi varade müügisumma kättesaamiseks. Eesti valitsus oli huvitatud Veterinaaria Instituudi müügist, sest vahetuskaubana loodeti kätte saada mõnda Nõukogude Venemaale jäänud Eesti laevadest /44/.

1924. aastal teeb Eesti valitsus taas kokkuvõtteid reevakueerimise käigust. Ülikooli esindanud kuraator P. Põld märgib, et ülikoolil on tagasi saamata kolmandik evakueeritud varandusest, peamiselt instituutide ja kabinettide aparaadid ja raamatud ning kõik kunstimuuseumi kollektsioonid ja kunstiteosed /45/. Otsustati selgitada Voroneži poolt soovitud 468 kastis sisalduvate esemete müüki ja taas nõuda müüdud varade eest tasu.

Vastuseks teatas Välisasjade Rahvakomissariaat, et Veterinaaria Instituudi väärtus koos raamatukoguga on kõigest 183 000 kuldrubla. Et osa varasid oli Eestile juba tagastatud (5 kasti raamatuid ja raamatukapid), siis nõustuti maksma 40 000 kuldrubla. Eriarvamust hinnas põhjendati sellega, et läbirääkimistel 1920. a. arvestas Eesti summat kuldrublades, kuid Vene esindajad tsaarirublades /46/.

1925. aastal algasid Moskvast taas läbirääkimised Veterinaaria Instituudi varade hinna suhtes. Ülikooli esindas seal dots. K. Saral, kes oli juba varasemast ajast reevakueerimisega seotud /47/.

Keeruliseks oli muutunud ka raha kättesaamine raamatukogu varadest 1920. a. lõpul Moskvast eraldatud käsikirjade, raamatute, kunstiesemete ja autograafide eest. Vastuseks Eesti valitsuse noodile 20. veebruaril 1925 saatis Välisasjade Rahvakomissariaat enda ja Voroneži ülikooli ühise seisukoha, mis vaidlustab nõutud 10 165 kuldrubla. Voroneži ülikoolile üle antud esemeid hinnati kõige rohkem 300 rublale. Leiti, et käsikirjad, mõned raamatud ja kunstiesemed on väheväärtuslikud. Vene bibliofiili Neustrojevi

kogust saadud raamatuid peeti aga enda omandiks ning nende eest ei kavatsatud maksta. Ja sellegi 300 rubl-ni kahanenud summa oli Voroneži ülikool nõus tasuma Tartu ülikoolile vaid siis, kui neile antakse tasuta üle kõik Neustrojevi memoriaalkogu raamatud /48/.

Tartu ülikooli seisukoht jäi endiseks - nõuda varade eest 10 165 rubla. Varade eraldamise juures viibinud P. Bauman selgitas hindade õigsust, sest ta oli omal ajal kasutanud katalooge ning konsulteerinud Moskva professoritega. Pretensioone Neustrojevi kogule peeti põhjendamatuteks, sest 1904. a. oli see kingitud ülikooli raamatukogule /49/.

1928. a. saadi lõpuks kokkuleppele Veterinaaria Instituudi varade müügisummas. Pakutud 70 000 rubla oli Eesti valitsusele ja Tartu ülikoolile vastuvõetav /50/. 1929. a. reevakueeriti ülejäänud osa Veterinaaria Instituudi preparaatidest ja arhiiv ning 1930. aasta jaanuaris saadi kätte 70 000 rubla, mis kanti riigikassasse /51/.

Nagu nähtub, hakkas Tartu ülikooli varade reevakueerimine 1922. a. alates pikkamisi vaibuma. Et varade ülesotsimine Venemaal ülikooli ekspertide abil oli raskendatud, siis kandus 20. aastate teisel poolel reevakueerimise raskuspunkt Veterinaaria Instituudi varadele. Nõuti selle raamatukogu tagasitoomist või väärilise tasu maksmist. Ülikooli hinnalised kunstikogud olid aga vaateväljast kõrvale jäetud, sest pikka aega valitses arvamus, et Voroneži ülikool tagastab kõik, mille omandamiseks ta soovi pole avaldanud. 1918. a. oli Voronežis asutatud ülikool, mille juurde loodi Tartu ülikooli kunstikogude baasil Klassikalise Muinasteaduse Muuseum. 1933. a. avati Voroneži oblasti Kujutava Kunsti Muuseum, mille koosseisu läksid ka Tartu ülikoolile kingitud või ostetud kunstivarad.

Nii on tänasesse päeva pärandunud olukord, kus Tartu ülikool nõutab tagasi algul temale kuulunud 128 maali, 50 guaššmaali ja akvarelli, ligi 6000 münti-medalit ja muid tagasisaamata kunstikollektsioone. Seni teadaolevalt on Hõukogude Venemaale müüdnud raamatud, autograafid, käsikirjad ja gravüürialbumid tänaseni tasumata.

1. Эрингсон Л.К. Из истории эвакуации Тартуского университета 1915-1918 гг. // TRÜ toimetised. 1970. Vihik 458. Lk. 293.
2. Samas. Lk. 298.
3. Samas. Lk. 311.
4. RAKA. F. 2100. Nim. 6. S. 317. Lk. 224.
5. RAKA. F. 2100. Nim. 4. S. 459. Lk. 45, 46.
6. Matiisen, E. Tartu rahu. Tallinn, 1988. Lk. 458.
7. ORKA. F. 1025. Nim. 1. S. 1. Lk. 1, 2.
8. RAKA. F. 2100. Nim. 4. S. 459. Lk. 3 - 5.
9. Samas. Lk. 22, 23.
10. Samas. Lk. 88.
11. Samas. Lk. 23.
12. Samas. Lk. 22.
13. Samas. Lk. 32.
14. ORKA. F. 1025. Nim. 1. S. 109. Lk. 12 - 22.
15. RAKA. F. 2100. Nim. 4. S. 459. Lk. 45, 46.
16. Samas. Lk. 46.
17. RAKA. F. 2100. Nim. 6. S. 317. Lk. 35.
18. ORKA. F. 1108. Nim. 5. S. 157. Lk. 38.
19. RAKA. F. 2100. Nim. 6. S. 317. Lk. 46.
20. Samas. Lk. 150.
21. Samas. Lk. 185.
22. ORKA. F. 1025. Nim. 1. S. 109. Lk. 110.
23. RAKA. F. 2100. Nim. 4. S. 459. Lk. 92, 93.
24. RAKA. F. 2100. Nim. 6. S. 317. Lk. 82.
25. ORKA. F. 1025. Nim. 1. S. 109. Lk. 107.
26. RAKA. F. 2100. Nim. 6. S. 317. Lk. 91.
27. ORKA. F. 1108. Nim. 5. S. 157. Lk. 68.
28. TRÜ TR KHO. F. 4. Nim. 1. S. 993. Lk. 49, 50.
29. RAKA. F. 2100. Nim. 4. S. 459. Lk. 116.
30. RAKA. F. 2100. Nim. 6. S. 317. Lk. 223.
31. Samas. Lk. 264.
32. ORKA. F. 1108. Nim. 5. S. 157. Lk. 21.
33. Samas. Lk. 23, 24.
34. RAKA. F. 2100. Nim. 6. S. 317. Lk. 343.
35. RAKA. F. 2100. Nim. 9. S. 2. Lk. 193.
36. ORKA. F. 1025. Nim. 1. S. 19. Lk. 4.
37. ORKA. F. 1108. Nim. 5. S. 157. Lk. 92.
38. ORKA. F. 1584. Nim. 1. S. 189. Lk. 23.

- 39. RAKA. F. 2100. Nim. 6. S. 402. Lk. 7.
- 40. RAKA. F. 2100. Nim. 6. S. 317. Lk. 523-524.
- 41. ORKA. F. 1584. Nim. 1. S. 334. Lk. 73.
- 42. Samas. Lk. 65.
- 43. Samas. Lk. 66.
- 44. Samas. Lk. 73.
- 45. Samas. Lk. 104.
- 46. Samas. Lk. 118.
- 47. RAKA. F. 2100. Nim. 6. S. 317. Lk. 568.
- 48. RAKA. F. 2100. Nim. 6. S. 402. Lk. 23 - 25
- 49. Samas. Lk. 31.
- 50. RAKA. F. 2100. Nim. 6. S. 317. Lk. 588.
- 51. Samas. Lk. 634.

TARTU ÜLIKOOLI TEADUSLIKUST UURIMISINSTITUUDIST

Kädi Riisma

Käesolev artikkel heidab valgust teadustöö 1940. - 1941. a. nõukogulike ümberkorralduste ühele aspektile. Seni on neist probleemidest kirjutatud põhiliselt meie kahe suurema kõrgkooli (TRÜ ja TPI) õppetegevusest lähtudes. Teadustöö kõrgkoolides, eriti aga teadusasutused on jäänud tagaplaanile.

1940. a. suvel likvideeriti Eesti Teaduste Akadeemia. Igas Nõukogude Liidu liiduvabariigis oli teadust juhtivaks keskuseks üleliidulisse süsteemi kuuluv nõukogulik akadeemia. Selle keskuse ja tema allasutuste struktuur pidi ka Eesti tarvis mudeliks kujunema. Sinnani jõudmise teel olid aga eri rahvuspiirkondades kohalikud iseärasused. Bestis oli üheks etapiks Teadusliku Uurimise Instituudi (TUI) loomine TRÜ juures. TUI enda tegevust seni otseselt uuritud pole. Allpooltoodu tugineb ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (fondides R-355 ja 2100) säilitatavale algallikale teadusliku uurimistöö korralduse kohta. Lisaks on kasutatud TRÜ Teadusliku Raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonna (f. 40) ja ENSV Teaduste Akadeemia Teadusliku Keskarhiivi (f. 13) materjale.

Akadeemia kaotamise akti õigsuses kahtlesid 1940. a. suvel tõenäoliselt ka laialisaatjad ise. Selge oli see, et teaduskeskust Eesti vajas ja et Nõukogude Liidu malli järgi teadusasutuste võrk meie oludele kohane polnud. Seetõttu otsustati üleminekuvariandina luua 1941. aastal Tartu Riikliku Ülikooli juures Teadusliku Uurimise Instituut, mida üheski tolleaegses dokumendis ENSV Teaduste Akadeemia eelkäijaks ei nimetatud. Prof. Alfred Koort tähendab oma märkmetes, et Eesti Teaduste Akadeemia ellukutsumist kiire korras takistas kõige olulisemalt teaduskaadri nappus. Kuigi meil oli üldiselt vajalikul määral (siiski mõningate oluliste lünkadega) õppejõude ja teadustöötajaid kõrgkoolide tarvis, siiski ei piisanud neid spetsiaalse teadusliku uurimisasutuse komplekteerimiseks. Paremate teadlaste eraldamine eeskätt teaduslikule uurimistööle oleks paratamatult tekitanud suuri lünki ja häireid meie kõrgkoolide koosseisudes ja tegevuses. Eraldi teadusasutust ei saadud

luua ka sobivate ruumide puudusel. Linnarahvastiku arvu suurenemine ja muud erakorralised tingimused ei võimaldanud eriuurimisasutustele sobivate ruumide soetamist. Puudus ka vajalik sisseseade. Lisaks sellele oleks konkreetse uurimistöö organiseerimine kujunenud lahusasutustes märksa raskemaks ja tülikamaks. A. Koorti arvates valitses meie uurijate seas veel väga tugevasti ülepingutatud individualistlik vaimsus, tööharjumused, mis vajasid tugevat raputamist, et tekitada ja kasvatada koöperatsioonitahet teiste lähemate naaberalade töötajatega. Teadusliku Uurimise Instituudis olnuks võimalik arendada ulatuslikku koostööd spetsiaalselt teaduslikule uurimistööle pühendatud üksuste ja ülikooli kateedrite vahel. See võimaldanuks saavutada jõudude kokkuhoidu ja koordineerida tööd.

Ülikooli 1941. a. kehtinud põhikirja järgi oli teadustöö eesmärgiks kõrgkoolis kaasaja teaduse aktuaalseimate probleemide lahendamine soodustamaks sotsialistliku ülesehitustöö ja maa kaitse tähtsaimate ülesannete plaanikindlat teostamist /1/. Iseseisvusajal eksisteerinud allüksused kohandati nõukogude mallile vastavaks. Teaduslikku uurimistööd arendavaks põhikeskuseks sai kateeder, naaberkateedrite teadustööd ühendava organisatsiooni põhivormiks teadusliku uurimistöö instituut. Viimatinimetatut juhtis direktor, kes alus otseselt dekaanile, olles oma instituudi piires dekaani asendajaks teadustöö alal. Direktori nimetas ametisse ja vabastas sellest rektor dekaani esitusel. Ülikooliteadus pidi kindlustatama riigieelarve summadega ning lepingu alusel asutustelt ja majandusorganisatsioonidelt, samuti ülikooli uurimis- ja õppeasutuste tuludest ning õppe- ja praktikumimaksudest saadavate erisummadega. Teadusliku uurimistöö instituudid olid omaette lõiguna fikseeritud ka ülikooli 1941. a. mais kehtinud struktuuris, juunis kehtinud struktuuris neid enam polnud. Teaduskondi, osakondi, spetsiaalsusi, teadusinstituute ja -asutusi ning kateedreid asutati, täiendati, muudeti ja likvideeriti üksnes NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu juures asuva Kõrgema Kooli Asjade Üleliidulise Komitee otsusel. Õppeasutusi organiseeriti-likvideeriti Eesti NSV hariduse rahvakomissari käskkirja alusel /2/. Seega olid nõukogulike ümberkorralduste käigus TRÜ juures tegutsenud allasutuste reorganiseerimise tulemusena moodustatud rida teadusliku uurimistöö instituute, mille ülesandeks seati teadusprobleemide lahendamine nii omal algatusel kui ka riikli-

ettevõtete ja asutuste ülesandel ning kõrge kvalifikatsiooniga spetsialistide-teadustöötajate kaadri ettevalmistamine. Uurimisinstituudid pidid olema TRÜ eriasutused ja töötama oma finantsplaani alusel (mis moodustas TRÜ finantsplaani eriosa).

1941. aastaks nähti ette 10 uurimisinstituudi moodustamine: 1) Eesti Keele ja Sugukeelte Instituut, 2) Eesti Kirjanduse ja Rahvaluule Instituut, 3) Eesti Ajaloo ja Materiaalse Kultuuri Ajaloo Instituut, 4) Filosoofia ja Pedagoogika Instituut, 5) Geoloogia Instituut, 6) Bioloogia Instituut, 7) Põllumajandusteaduste Instituut, 8) Arstiteaduste Instituut, 9) Matemaatilis-füüsikaliste Teaduste Instituut ja 10) Kodu-uurimise Instituut /3/. Neis asutustes pidi võetama kindlapalgalistena tööle vanem- ja nonremteadureid, laborante, preparaatoreid (10 asutuse juhatajat, 57 teadurit, 16 laboranti-preparaatorit ja kaks teenijat - kokku 85 ametikohta) ning materjali kogumise ja läbitöötamise otstarbel, eriti suvevaheaegadel ajutise tööjõuna ka stipendiaate /4/. Instituudid võisid uurimistööks kasutada ülikooli sisseseadet, kabinette ja laboratooriume, juurde tulnuks muretseda mõningaid uurimisinstrumente-aparaate ja mööblit.

Uurimisülesandena nähti 1941. aastal ette seni kogutud ainese läbitöötamist (rahvaluule, eesti keele ja lähimate sugulaskeelte alal), uue materjali kogumist ja töötlemist, laiaulatuslike kaartide koostamist (kodu-uurimustlikud, taimestiku, pinnastiku jm. kaardid), sotsialistliku ülesehitustöö seisukohalt oluliste probleemide teoreetilist käsitlemist. Tegelikult olid instituutide uurimisplaanid loogiliseks jätkuks Eesti Teaduste Akadeemia ja 1937. aastal loodud Loodusvarade Instituudi töökavadele, millele olude sunnil lisandusid mõned markantsemad uued teemad.

Eesti Keele ja Sugukeelte Instituudis tuli süstemaatiliselt korraldada seniseid keelekogusid, jätkata murrete ja kohanime uurimist. Kavas oli murdetekstide esimese vihiku käsikirja viimistlemine, kirjakeele kartoteegi täiendamine, eesti keeleteaduse bibliograafia jätkamine, setu murdekogu kopeerimine, Koiva murde seoste uurimine Lõuna-Eesti murretega. Lähimate suguluskeelte alal kavandati vajakeelsetest trükistest sõnavara sedeldamine, stipendiaatide abil vajaja keele materjali kogumine Leningradi oblastis ja ingeri murde ainese töötlemine.

Eesti Kirjanduse ja Rahvaluule Instituudi tööplaanis seisis eesti kirjandusloost kirjandusteadusliku oskussõnastiku (üldmahuga 10 trükipoognat) koostamise lõpetamine, põhjaliku spetsiaalse Fr. R. Kreutzwaldi bibliograafia koostamine, tekstoloogilised abitööd Kreutzwaldi kogutud teoste ajaloolis-kriitilise väljaande toimetamiseks, kirjandusloo süstemaatiline arhiiviuurimine, suulise kirjandusloolise ainese kogumine, mitmekõitelise eesti kirjandusloo põhivalimiku koostamine. Rahvaluule vallas kavandati rohkearvuliste käsikirjaliste kogude süstemaatilist töötlemist, pöörates põhitähelepanu Eesti töörahva kannatustele ja vabadusvõitlusele rahvapärimeste valgusel, kollektiivtöödele ja ajaviidetele rahvatraditsioonis, abielumisainestikule, Eesti-Vene kultuurisuhetele folkloori valgusel, vanasõnadele ja mõistatustele Eesti ühiskondliku elu kajastajatena, Eesti proletariaadi võitluslauludele, Eesti talupoja kalendriks jne.

Eesti Ajaloo ja Materiaalse Kultuuri Ajaloo Instituudis arvati eriti vajalikuks Eesti ajaloo uurimist uutelt marksistlikelt positsioonidelt, pidades esijoones silmas majandus- ja sotsiaalamajaloo süstemaatilist läbitöötamist, töörahva loova osa selgitamist ja nende sotsiaalsete käitumiste ning poliitiliste aktsioonide valgustamist. Plaanitseti ka ajaloo oskussõnastiku käsikirja täiendamist, eriti Nõukogude Liidu ajaloo alalt, samuti käsikirja trükkisettevalmistamist. Lisaks sellele sisaldas tööplaan allikapublikatsioonide kava koostamist, ajalooatlase ettevalmistamist, "Bibliotheca Estoniae historica" II köite koostamist, arheoloogilisi kaevamisi, etnograafilise materjali kogumist jm.

Filosoofia ja Pedagoogika Instituudis tuli tegelda marksismi-leninismi aluste eri probleemide uurimisega õpetajate teadmiste süvendamiseks, filosoofia ja pedagoogika oskussõnastike käsikirjade koostamisega, kasvatus- ja õpetuse küsimuste uurimisega, pedagoogilise psühholoogia alase uurimistööga.

Geoloogia Instituut jätkanuks puursüdamega uurimist, mida seni tehti Tööstusliku Uurimise Instituudis (kuni reorganiseerimiseni 1940. a. Loodusvarade Instituut). Kavas oli ka selgroogsete paleontoloogia uurimine.

Bioloogia Instituudi ülesandeks sai Eesti vegetatsioonikaardi koostamine (selle esimene leht oli trükkis-

misel) ja kaardistuse välitööde jätkamine. Instituudi tähtsaim töö oli kohaliku taimkatte uurimine, milleks vajati fütotsoonoloogilise laboratooriumi loomist. Uuriti ka Emajõe luhti vaatluspunktidest Võrtsjärve läheduses Pedja jõe suubumisel Emajõe.

Põllumajandusteaduste Instituut tegelnuks mürgi- ja söögiseente floora, kartulikasvatuse, soode parandamise ja mullastiku lubjasisalduse, hollandi-friisi tõukarja, puidu tehniliste omaduste, metsade juurdekasvu, sinetismädanike jm. uurimisega.

Arstiteaduste Instituudi töökava sisaldas farmakoloogiliste, bioloogiliste, bakteriaalsete ja selgrooliste preparaatide valmistamist; endokrinoloogia, vitamiinide, rästikumürgi bioloogiliste-toksikoloogiliste omaduste, samuti akuutsete nakkushaiguste epidemioloogia ja töötervishoiu uurimist.

Matemaatilis-Füüsikaliste Teaduste Instituudis nähti ette lendtähtede üheaegseid vaatlusi ning teoreetilisi uurimisi tähtede füüsikas.

Kodu-uurimise Instituudi ulatuslikust programmist olgu mainitud maakonnakirjelduste "Viljandimaa" ja "Läänemaa" üldosade väljaandmine; nende kirjelduste eriosade lõpuleviimine ja väljaandmine, samuti järgmise osa "Harjumaa" materjali kogumine-töötlemine ühes kaartide valmistamisega. Veel tuli jätkata "Eesti kaardistiku" koostamist, kogudes andmeid geoloogiliste tingimuste, taimestiku, metsade, suhtelise rahvastikutiheduse jm. kohta.

Sellise süsteemi iga oli aga üürrike. Reorganiseerimine jätkus teadustöö järkjärgulise eraldamise näol. 6. mail 1941 andis Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu välja määruse nr. 829 Teadusliku Uurimise Instituudi (TUI) asutamise kohta TRÜ juures. TUI töö alused ja korra määras hariduse rahvakomissar /5/.

Loodud asutuse ülesandeks oli teha teaduslikku uurimistööd looduslike-tootlike jõudude ja rahva kultuuri ning loomingu tundmaõppimiseks, et kasutada nende uurimuste tulemusi sotsialistliku ülesehitustöö praktikas ja kultuuri edasiseks töstmiseks, eeskätt Eesti NSV elulisi probleeme ja vajadusi silmas pidades. Instituut pidi võimalikult ulatuslikult organiseerima ja arendama kollektiivtööd eri teaduskondades ja kooperatsiooni teaduse eri distsipliinide vahel,

samuti arendama kõrge kvalifikatsiooniga kaadrit teadusliku uurimistöö tarvis /6/.

Vastavalt erialadele jagunes TUI kaheksaks sektsiooniks ja need omakorda sektoriteks:

1) eesti keele ja lähemate sugulaskeelte sektsiooni kuuluvad eesti keele, lähemate sugulaskeelte ja õigekeelsuse ning sõnastikkude sektorid;

2) eesti kirjanduse ja rahvaluule sektsioon koosnes eesti kirjanduse ja rahvaluule sektorist;

3) Eesti ajaloo ja materiaalse kultuuri ajaloo sektsioon jagunes esialgu Eesti ajaloo ja materiaalse kultuuri ajaloo sektoriks;

4) pedagoogika ja metoodika sektsioon koosnes pedagoogika ja metoodika sektorist;

5) geoloogia ja geograafia sektsioon koosnes geoloogia ja geograafia sektorist;

6) bioloogia sektsiooni kuulusid bioloogia ja botaanika sektor;

7) põllumajanduse sektsioonis olid agraarökonomika, plaanimajanduse, sooparanduse ja mullastiku uurimise sektor;

8) matemaatika ja füüsika sektsioon.*

Teadusliku Uurimise Instituudi tegevust juhtis ainu-juhtimise põhimõttel direktorina TRÜ rektor (prof. H. Kruus). Tema abilisena ja asetäitjaks oli abidirektor. Sektsiooni tegevuse ainujuhtijaks oli sektsioonijuhataja. Abidirektori, sektsiooni- ja sektorijuhatajad kinnitas ametisse ja vabastas hariduse rahvakomissar (N. Andresen) TUI direktori esitusel. Instituudi isikkoosseisus ette nähtud tööjõududest kinnitas vanemteadurid ametisse hariduse rahvakomissar direktori esitusel; nooremteadurid, laborandid, preparaato-

* Nagu näeme, puuduvad loetelust varasemas nimekirjas esinenud Arstiteaduste Instituut ja Kodu-uurimise Instituut. Vahepeal ülaltpoolt saabunud suunised ei pidanud kodu-uurimistööd pakiliseks, mistõttu ülikoolil tuli rektori käskkirjaga 20. juunist 1941 likvideerida Eesti Kodu-uurimise Selts, selleks määratud komisjon (prof. A. Õpik, dr. K. Orviku ja sm. A. Maaros) pidi vastava töö lõpetama 1. juuliks /7/. Arstiteadus oma aktuaalsust siiski ei minetanud. Siin oli tegemist teistlaadi ümberkorraldustega. Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu oli andnud määruse meditsiinkaadri ettevalmistamise kohta Eesti NSVs. Vastavalt sellele pidi alates 1. juulist 1941 TRÜ arstiteaduskond reorganiseeritama ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadile alluvaks Tartu Riiklikuks Arstiteaduse Instituudiks /8/.

rid jt. teenistujad direktor seksioonijuhataja ettepanekul. Teadurid võisid endale eriti põhjendatud juhtudel võtta lisaülesandeid ainult hariduse rahvakomissari nõusolekul. TUI direktori juures oli nõuandva organina instituudi nõukogu, mille moodustasid direktor (juhataja), abidirektor, seksioonijuhatajad ning vajaduse korral rektori poolt kutsutud sektorijuhatajad ja teadustöötajad. Nõukogu ülesandeks oli TUI ja selle seksioonide uurimistöö temaatiliste plaanide, eelarve ja aruannete ning direktori tõstatatud küsimuste arutelu. Plaanid-eelarved-aruanded esitas direktor hiljem hariduse rahvakomissarile kinnitamiseks. TUIl pidi olema oma sekretariaat abidirektori otsesel juhtimisel. Uurimistööks kasutas instituut TRÜ allasutusi ja laboreid. TUI töötas oma finantsplaani alusel, mis moodustas ülikooli finantsplaani eriosa. Asutusel oli oma tiitel ja pitsat /9/.

Vastavalt hariduse rahvakomissari üldjuhendile 19. maist 1941 kehtestas TUI direktor instituudi kodukorra. Peale üldjuhendis nimetatud nõukogu teotsesid seksioonijuhatajate juures nõuandvate organitena teadustöötajate koosolekud (kolleegiumid). Neid kutsus kokku ja määras päevakorra seksioonijuhataja. Koosolekuil võisid juhataja nõusolekul osaleda ka teised seksioonitöötajad, samuti tarbe korral teiste seksioonide, teadusseltside ja ülikooli erialakateedrite esindajad. Seksioonide ja sektorite koosolekute ülesandeks oli temaatiliste plaanide, eelarve, töökorralduste, aruannete jm. arutamine. Plaanid-aruanded esitati direktorile iga kalendripoolaasta lõpul ja lisaks veel iga üksikülesande lõpuleviimisel. TUI teenistujad kuulusid ülikooli töötajatega ühisesse ametiühinguorganisatsiooni. Teadustöötajate tööplaanid koos töötaja jaotuse ja töökorralduse kavadega tuli esitada seksioonijuhatajate poolt direktorile kinnitamiseks iga töötaja kohta eraldi. Igal teaduril tuli pidada tööplaaniga kooskõlastatud tööpäevikut direktori kinnitatud üldise vormi järgi. Seksioonijuhatajate (või nende ülesandel sektorijuhatajate) kohustuste hulka kuulus pidev järelevalve tööplaanide täitmise ja tööpäevikute korrapärase pidamise üle.

Ülikooli juures registreeritud teadusseltside töö pidi toimuma tihedais sidemeis TUI vastavate seksioonidega, kelle kaudu nimetatud seltsid pidid esitama oma tööplaanid, eelarved ja aruanded ülikooli rektorile.

Marksismi-leninismi põhjalikuks omandamiseks rakendamaks selle põhialuseid viljakalt uurimistöös, tuli TUI juhatusel ja seksioonijuhatajail instituudi töötajale korraldada koosolekuid, seminare jne. ning anda asjakohaseid eriülesandeid. Ühtlasi oli iga teadur kohustatud püsivalt hoolitsema oma erialase teadusliku kvalifikatsiooni tõstmise eest. Töö marksismi-leninismi omandamisel ja teadusliku kvalifikatsiooni tõstmisel pidi toimuma väljaspool normitud tööaega.

TUI varad arvestati eriosana TRÜ bilansis ja nende kohta peeti igas seksioonis eriraamatuid. Tööks vajalikud kantseleitarbed, kemikaalid jm. materjalid saadi otse ostmise teel või ülekandega ülikooli laost.

Instituudi teadureil ja abipersonalil oli õigus uurimisotstarbel kasutada kõiki TRÜ asutusi ja laboratooriume, kaasa arvatud nende raamatukogud, ja TRÜ juures registreeritud teadusseltside raamatukogusid ning kollekttsioone. TUI seksioonid võisid hankida raamatuid ja ajakirju ka oma käsiraamatukogude tarvis ülikooli Pearaamatukogu Raamatute Hankimise Büroo kaudu või otsetellimise teel /10/.

Kirjeldatud asutuse ülesehitus ühes põhjendamatult peal-
sutatud administratiivse osaga ja kodukord on üldjoontes lähedane ka meie praegusele teadusasutuste omale, mis viitab nõukoguliku teadussüsteemi puuduste eostumisele Eestis. TUI organiseerimine aga jätkus.

Mai lõpul, juuni algul määrati ametisse seksioonijuhatajad ja seejärel järgemööda kogu muu personal. Eesti keele ja lähedaste sugulaskeelte seksiooni asus juhatama and. phil. prof. Kristjan Kure (TRÜ õppeprorektor ja marksismi-leninismi aluste kateedri juhataja); eesti kirjanduse ja rahvaluule seksiooni dots. kt. Karl Taev (TRÜ kirjanduse kateedri juhataja); Eesti ajaloo ja materiaalse kultuuri ajaloo seksiooni mag. phil. Richard Kleis (TRÜ NSV Liidu rahvaste ajaloo kateedri dotsendi kt.); pedagoogika ja metoodika seksiooni dr. phil., prof. Alfred Koort (TRÜ õppeprorektori abi teadustöö alal); geoloogia ja geograafia seksiooni dr. phil. nat., prof. Armin Õpik (TRÜ geoloogia kateedri juhataja ja geograafia kateedri juhataja aset.); bioloogia seksiooni and. rer. nat., prof. Heinrich Riikojä (TRÜ zooloogia kateedri juhataja ja matemaatika-loodusteaduskonna dekaan); põllumajanduse seksiooni mag. agr., dots. Peeter Rubel (TRÜ agraarökonomika ja plaanimajanduse ka-

teedri juhataja aset., kateedri dotsent); matemaatika ja füüsika sektsiooni dr. phil. nat., dots. Ernst Õpik (TRÜ astronoomia kateedri dotsent).

Sektsioonijuhatajateks määrati: dr. phil. Andrus Saareste, dr. phil. h.c. Johannes Voldemar Veski, dr. phil. Julius Mägiste, mag. phil. Rudolf Põldmäe, mag. phil. Edward Laugaste, mag. phil. Richard Kleis, dr. phil. Alfred Koort, dr. phil. nat. Armin Õpik, dr. phil. nat. Edgar Kant, dr. phil. nat. Teodor Lippmaa, dr. phil. nat. Juhan Aul, mag. agr. Peeter Rubel, dr. agr. Leo Rinne, dr. rer. for. Kaarel Veermets, M. Sc. Anton Nõmmik ja dr. phil. nat. Ernst Õpik /11/.

4. juunil 1941 leidis ülikooli peahoones aset TRÜ Teadusliku Uurimise Instituudi nõukogu esimene ametlik koosolek, kus pikema sõnavõtuga esines uue asutuse direktor, TRÜ rektor prof. Hans Kruus. Selleks ajaks juba koostatud TUI eelarve nägi ette 653 850 rubla töötajate palkadeks ja 125 800 rubla muudeks kuludeks /12/. Vastloodud instituut pidi oma tegelikku tööd alustama alates 1. juulist 1941, ent alanud sõda ei võimaldanud püstitatud eesmärkide tekestegemist. 1941. a. juulis likvideeris ülikooli okupatsioonlaegne juhtkond TUI /13/.

Ent üht-teist jõuti siiski ära teha. Sellest annavad tunnistust sektsioonijuhatajate ja uurijate avaldused TUI likvideerimise komisjonile, milles nõutakse töötasude väljamaksmist. Selle järgi otsustades alustati ettevalmistusi teadustööks peaaegu kõigis sektsioonides /14/: ekspeditsioonil käisid murdekogujad, kes tegid eeltööd A. Saareste murdeatlasele; E. Õpiku juhendamisel jätkati arvutustöid astronoomiliste uurimiste tarvis; bioloogid koostasid värvuliste määramistabelit; kirjandusloolased tegid eeltöid J. Veitzenbergi tööde tekstikriitilise väljaande koostamiseks, ajaloolased kogusid andmeid Eesti tööstuse ajaloo kohta. Lisaks sellele nõuti tasu veel põllumajanduskirjanduse bibliografeerimise, õpetatud Eesti Seltsi raamatukogu ja arhiivi korraldamise eest /14/.

Sõjapäevil tehti tagalaski katset Teaduslikku Instituuti luua, kuid olude sunnil oli teaduskeskuse asutamine neis tingimustes siiski võimatu. 1944. a. kevadel õnnestus luua vaid tulevase akadeemia tehniliste teaduste osakonna tuumik - Eesti NSV Tööstuse Teadusliku Uurimise Instituudi juhtgrupp (mis pärast lahingutegevuse lõppu Eestis Tallin-

nassee tooduna ja Tallinnas juba alates 1937. aastast te-
gutsenud Loodusvarade Instituudi jäänustega ühendatult sai
aluseks esimesele sõjajärgsele akadeemilisele uurimisasu-
tusele - praegusele ENSV TA Termofüüsika ja Elektrofüüsi-
ka Instituudile /15/.

Pärast sõda jätkati 1941. aastal katkenud teadusasus-
tuste nõukogulikku ümberkorraldamist. Hoolimata haritlas-
konna olulisest hõrenemisest, sõjapurustustest ja ülikooli
majandusraskustest normaalse õppetöö taastamisel andis Ees-
ti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 19. mail 1945 välja määrus-
se nr. 450 Tartu Riikliku Ülikooli teaduskondade juurde uu-
rimisinstituutide asutamise kohta. Samas tühistati ENSV RKN
määrus 6. maist 1941 Teadusliku Uurimise Instituudi asuta-
mise kohta TRÜ juures /16/.

Kirjeldatud TRÜ Teadusliku Uurimise Instituudi moo-
dustamist tuleb vaadelda ühe vaheastmena nõukogude tüüpi
teaduste akadeemia loomisel Eestis. Kogu selle protsessi
sisuks oli tegelikult Eesti teaduse iseseisvuse kaotamine
ja tema muutumine suurriigi teadussüsteemi lahutamatuks
osaks. Eesmärgi saavutamine kulges teadustegevuse kõrgkoo-
list järkjärgulise eraldamise näol. Sellest lähtudes oli
TUI midagi uue ja vana vahepealset: ta kandis ühtaegu möö-
daniku traditsioone kui tuleviku eeldusi. Kui lähtuda sel-
lest, et oma elu korraldamisel meil 1940. a. suvest ala-
tes valikut polnud, pean TUI-d ühes tema puudustega Eesti
oludele paremini vastavaks kui ENSV Teaduste Akadeemiat.

A l l i k a d . K i r j a n d u s

1. RAKA. F. R-355. Nim. 1. S. 19. L. 106, 107.
2. RAKA. F. R-355. Nim. 1. S. 19. L. 48 - 65 ja 72 - 93.
3. RAKA. F. R-355. Nim. 1. S. 9. L. 54 - 56.
4. RAKA. F. R-355. Nim. 1. S. 19. L. 32; S. 9. L. 51 - 53.
5. Eesti NSV Teataja. 1941. Nr. 49, art. 744.
6. RAKA. F. 2100. Nim. 11. S. 3. L. 68, 69.
7. RAKA. F. R-355. Nim. 1. S. 7. L. 74, 76.
8. Tartu Kommunist. 1941. 8. juuni.
9. RAKA. F. R-355. Nim. 1. S. 9. L. 1, 2.
10. RAKA. F. R-355. Nim. 1. S. 19. L. 43 - 45.
11. RAKA. F. R-355. Nim. 1. S. 46. L. 1 - 5.
12. Tartu Kommunist. 1941. 6. juuni.
13. Tartu Ülikooli ajalugu. Tallinn, 1982. III. Lk. 164, 172.

14. RAKA. F. 2100. Nim. 13. S. 70. L. 11 - 28.
15. ENSV Teaduste Akadeemia Teaduslik Keskarchiiv (TATKA).
F. 13. Nim. 1. S. 2. L. 8.
16. Eesti NSV Teataja. 1945. Nr. 22, art. 328.

TARTU ÜLIKOOLI VARADE REEVAKUEERIMISEST 1944 - 1945

Aleksei Paukson

Käesoleva kirjutise eesmärgiks on valgustada seni uurimata ajalõiku Tartu Riikliku Ülikooli ajaloos aastail 1944 - 1945, mil eeskätt majandusbaasist olenes töö alustamine ülikoolis. Oli tekkinud võimalus ja vajadus tagastada ülikoolile eelnevalt evakueeritud varad.

Dokumentaalsed allikad ülikooli varade reevakueerimise kohta asuvad TRÜ arhiivi rektoradi fondis (nim. 1) kirjade, ettekannete ja aruannete näol muude majandustegevust käsitlevate materjalide seas. Neid täiendavad tolleaegse haldusprorektori abi Anatoli Miti meenutused, mis on avaldatud ajalehes "Tartu Riiklik Ülikool" 1971 - 1973 ning lühendatult eraldi raamatuna (A. Mitt. Meenutusi. Tallinn, 1977). Põgusalt on reevakueerimise küsimustel peatunud Hillar Palamets koguteoses "Tartu ülikooli ajalugu" (Tallinn, 1982. III. Lk. 180, 181.).

Saksa väejuhatuse 1943. a. evakuatsiooniplaani kohaselt tuli Baltikumi tähtsamad kultuurivara välja vedada Saksamaale. Teravalt tõusis küsimus päevakorda 1944. aasta alguses, mil Nõukogude armee alustas Eesti NSV vabastamist. Algul taheti Tartu ülikool viia Poolasse, hiljem otsustati Königsbergi ja selle ümbruse kasuks. Sundkorras evakueerimist ei tahtnud võimud ette võtta, et mitte näidata Eestist lahkumise plaane. Kollektiivi vastuseisu tõttu ülikooli vabatahtlik evakuatsioon ei õnnestunud /1/. 1944. aasta märtsis algas ülikooli varade evakueerimine Ees-

ti mitmetesse paikadesse, mis lõppkokkuvõttes võimaldaski nende säilitamise /2/. Ülikooli sõjajärgne majandusjuht Anatoli Mitt iseloomustas seda kui ülikooli varade hajutamist üle Eesti ülikooli patriootide poolt /3/. Siiski viidi osa varadest ka sakslaste osutatud kohta Eestis, osa jõudis Saksamaalegi. Augustis toimus mitu suuremahulist evakuatsiooniaktsiooni. 15. augustil saadeti Palivere raudteejaama ja sealt Suure-Lähtu algkooli ešelon raamatukogu ja filosoofiateaduskonna varadega /4/. 18. augustil käsutati arstiteaduskonna õppejõud koos kliinilise varustusega Haapsallu, kus asusid suured sõjaväehospidaliid /5/. 23. ja 24. augustil siirdus rektoraat Jõgevale, ning jättes kantselei maha, sõideti Tallinna, kus asuti Haridusministeeriumi ruumidesse Tõnismäel /6/. Sama kuu lõpul evakueeriti ülikooli professorid sundkorras Haapsallu ja Tallinna /7/.

Pärast Tartu vabastamist tõusis päevakorda ülikooli varade reevakueerimine, mida lahendamata ei olnud võimalik alustada ei õppe- ega teadustööd. 19. septembril kinnitas vastava töö juhendid fašistlike röövvalutajate poolt tekitatud sõjakahjude hindamise ENSV vabariiklik komisjon. Rektor Hans Kruusi algatusel moodustati ülikoolis kaks erikomisjoni: 1) ülikooli hoonekahjude osas, 2) inventarikahjude osas. Viimane erikomisjon sai ülesandeks tegelda varade reevakueerimisega koos osalise evakuatsiooni- ja reevakuatsioonikulude määramisega. Komisjoni liikmeteks määrati kaks esindajat igast ülikooli allasutusest /8/. Kahjude komisjoni esimeheks sai Tartu koonduslaagri üleelanud õigusteaduskonna dotsent Johannes Mäll /9/. 14. oktoobril toimus rektoraadis reevakueerimiskomisjoni esimene koosolek. Päevakorras olid ettepanekud reevakueerimise asjus, ülikooli varade asukohtade selgitamine ja valmistumine varade tagasitoomiseks /10/. 12. jaanuaril 1945 sai ülikool telegrammi Nõukogude teadlaste antifašistliku komitee esimehelt

professor Deržavinilt, kus viimane palus kirjutada välispressi jaoks artikli Tartu ülikooli taastamisest ja sõjakahjustest /11/. Selleks koostati üks nimekiri sõja ajal Saksamaale viidud ja tagastamisele kuuluvatest esemetest ning teine röövitud või hävinud esemetest. Nimekirjad esitati ka Liitlastevahelisele Reparatsioonikomisjonile. Esimesse nimekirja kanti:

1. Kunstnik Neffi kaks Johann Carl Simon Morgensterni portreed

2. 3 vaipa

3. OESi numismaatiline kollektsioon

4. Prantsuse Teadusliku Instituudi raamatukogu

5. Veterinaaria Instituudi raamatukogu

6. Matemaatika Instituudi raamatukogu

7. Geofüüsika Observatooriumi varustus

8. Astronoomia Observatooriumi varustus

9. Kino- ja heliaparatuur

10. Orkestri muusikainstrumendid ja klaver

11. Zooloogia muuseumi kollektsioon

12. Geoloogia muuseumi kollektsioon

Esemete koguväärtuseks hinnati 17 977 320 rubla.

Teise nimekirja kanti:

1. Seitsme labori plaattinaesemed

2. 181 mikroskoopi

3. 37 kirjutusmasinat

4. Seitsme labori fotosisustus

5. Mehhaanikatöökoja sisseseade

6. Pesumaja masinapark

7. Raadi mehhaaniline inventar

8. Keemialabori sisseseade

9. Füüsikalabori sisseseade

10. Piima- ja piimasaaduste labori sisseseade

11. Patoloogialabori sisseseade

12. Geodeesialabori sisseseade

13. Agrokeemialabori sisseseade

14. Rakendusmatemaatikalabori sisseseade

Selle nimekirja esemete koguväärtuseks hinnati 14 408 246 rubla, kõik kokku 32 385 566 rubla /12/. Teadmata kadunuks jäi ka Johann Vilipi seismograaf /13/.

Kadunuks on jäänud ülikooli seifist võetud väärisesemed. 18. septembril 1944 sai Tallinnas teatavaks, et Punaarmee on sakslaste kindlustatud positsioonid Emajõeel purustanud ja tungib Tallinna poole. Samal päeval ilmus rektor Edgar Kant kahe relvastatud saatjaga Tallinna, Tõnismägi 11, kus asusid mõningad ülikooli varad, sealhulgas seif väärisesemetega. Rektori nõudmise peale andis laekur R. Kõva raamatupidaja E. Asmuse juuresolekul esimesele üle kaks kasti laborite plaattinaesemeid ja vanaaegsete medalite ning müntide kollektsiooni. Plaattina kaal oli ca 1,6 kg väärtusega 408 000 rubla, müntide ja medalite väärtuseks hinnati 84 000 rubla, kuid sisuliselt on see kollektsioon rahas hindamatu. Kollektsiooni kuulusid:

I. Vene ülikooli pärand:

1. Arheoloogilistel kaevamistel leitud 25 hõbemünti
2. Üliõpilastele teadustööde eest antavad medalid: 1 kuld-, 3 hõbemedalit

II. OESi kogu:

1. 10tukatine Võnnu kuldraha a. 1525 (W.v. Plettenberg)
2. 2tukatine Riia raha a. 1667 (Karl XI)
3. 4 Luzandi kuldraha (Theodor Nikeast, Justinianus, Heraklius, Konstantinus IV)
4. 1 Poola raha a. 1822 (50 zl)
5. 1 Vene-Poola raha a. 1837 (3 rubla 20zlott)
6. Vene kuldrahad (tk.):
 - 5rbl. (1829, 1848, 1851, 1860, 1897) 5
 - 10rbl. (1894, 1898) 2
 - 15rbl. (1897) 2
 - 7.50rbl. (1897) 1
 - 3rbl. (1869) 1
 - 2rbl. (1756, 1786) 2
 - 1rbl. (1756, 1779) 2
 - 50kop. (1777, 1757) 2
 - 3rbl. plaattinaraha (1843) 1

III. Isamaa vanaraua muuseum Tartu ülikooli juures:

1. 1 Inglise kuldmünt
2. 1 Hispaania kuldmünt
3. 1 Saksa kuldmünt (Maini ülempiiskop)
4. 1 Saksa kuldmünt (Heroldius Gel. r. Jub.)
5. 1 Saksa kuldmünt (Ferdinandus II, 1636)
6. 1 Hollandi kuldmünt a. 1646
7. 1 Liivi kuldmünt a. 1599 (Magister Gott-hard Kettler)
8. 1 Kura kuldmünt a. 1780 (Hertsog Feeter)

Hiljem on E. Kant kiinnitanud, et andis need varad veel Tallinnas üle Eesti valitsuse peaministri asetäitjale /14/.

Koos hävinud ja kadumaläinud varade arvestusega algatati ka Eestimaal asuvate ülikoolivarade asukoha, seisukorra ja tagasitoomise küsimus. "Postimehele" ja "Rahva Häälele" edastati teadaanne: "Tartu Riiklik Ülikool palub eraisikuid ja asutusi, kelle kätte on okupatsiooni ajal ja sõjaperioodil sattunud ülikooli vara, teatada või ära tuua" /15/. Ülikooli varasid hakkasid tagastama ka ülikooli töötajad, kes rasketel aegadel olid väärtuslikumat oma kodudes hoidnud. Nii tõi radioloogiasinstituudi ja -kliiniku arst Laos Koskvee 145 mg raadiumi, mida ta oli hoidnud /16/. Vastavasisulised kirjad saadeti ka ülikooli varade asukoha valdade täitevkomiteedele, koolijuhatajatele jt. /17/.

Suur osa ülikooli varasid asus Haapsalus. Seal olid haavakliinik, närvikliinik, ortopeediakliinik, I sisehaiguste kliinik koos polikliinikuga, hambapolikliinik, patoloogiasinstituut, radioloogiasinstituut, bakterioloogiasinstituut, ülikooli apteek. Hiljem olid sinna viidud ka II haavakliinik, silmakliinik, kõrvakliinik, farmakoloogiasinstituut, rakendusfarmaatsiasinstituut, hügieenisinstituut, II sisehaiguste kliinik. Varad olid paigutatud nii linna kui ka Uuemõisa, osa viidi siit hiljem ka Tallinna. Tallinna sat-

tus vaimuhaigla kliinik (Paldiski mnt 52) ja II haavakliinik (Tartu mnt. kunsttööstuskoolis, Keskhaiгла keldris ja Nõmme sanatooriumis). Kuigi ülikooli personal oli ametlikult vallandatud, olid allasutuste juhatajad koos endiste alluvatega jäänud oma asutuse varade juurde ning tegid kõik nende säilitamiseks. Võlgname tänu professoritele Elmar Karule, Artur Linkbergile, Valter Hiiele, Albert Valdesele, V. Haldrele, Herbert Normannile, Alma Tomingasele, Henn Partsile ja Nikolai Veiderpassile koos paljude nende kaastöötajatega /18/.

Tuli ette ka sekeldusi varade kuuluvuse kindlaksmääramisel. Näiteks oli majandusosakond evakueeritud Jõgeva mõisa, kuid üks neljatonnine opel oli käänud Tartusse end. Kuresoo autoremonditöökotta mootoriremonti. Selle omastasid SaRK'i võimud ega lasknud ülikooli esindajaid ligigi, et auto kuuluvust kindlaks teha /19/.

Pearaamatukogu varad tuli kokku koguda Tartu-, Viljandi- ja Läänemaalt. Nende hooldajaks oli määratud Eduard Vigel. Suurem osa varadest oli paigutatud Suure-Lähetru algkooli hoonesse Martna vallas 13 km kaugusel Palivere jaamast. Peale raamatukogu olid sinna toodud veel kaheksa maali rektoraadist ning veel mitmeid teisi maale, kirjandusmuuseumi varasid ja nimelisi kaste ilma sisunimestikuta: 5 Kanti kasti, 2 Uluotsa kasti, 2 Kauri kasti, 2 Sultsoni kasti, 3 Blumfeldi kasti, 8 Hannibali kasti, 2 Kuvasto kasti. Samas asus veel botaanikainstituut, botaanikaaed ja -muuseum, psühholoogiainstituut, Eesti rahvaluule instituut, arheoloogiamuuseum, ERM, OES, õigusteaduste instituut ja eesti keele arhiiv. Kõigi loetletud varade valvuriks oli H. Mauer. Nende varade reevakueerimisest kõneleb Eduard Vigeli aruanne:

"25. sept. 1961 tulid Nõukogude väed. Osa paigutati samasse kooli. Pearaamatukogu juhataja Friedrich Puksoo läks Tallinna, et korraldada raamatukogu asju. Sain teada, et Palivere jaamas

seisavad veel 2 vagunit ülikooli varadega ja pa-
nin sinna valve. Vagunid olid lahti ja mõned kas-
tid avatud. Hariduse RK korraldusel saadeti need
vagunid Tallinna ja sealt toimetasin nad hiljem
Tartu. Peale seda siirdus raamatukogu küttemon-
töör Jaan Zirk Tartu ja tuli sealt projektor Karl
Taevi paberitega, mis võimaldas alustada raama-
tukogu reevakueerimist. Valla TK esimees ei and-
nud hobuseid ja J. Zirk läks Haapsallu, kus Lää-
nema TK esimees korraldas käsu hobuste jaoks.
Zirk korraldas ka Liivil olevate varade reeva-
kueerimise küüdi. Liivil asuvaid varasid hooldas
R. Viidalepp. 5 päeva (19. - 23. okt.) kestis va-
rade vedu küüdiga. Ülemiste jaamas toimus ümber-
laadimine oma jõududega (prof. H. Moora, Ajaloo-
muuseum, sm. Palm ja sm. Schmidehelm). 30. okt.
saabusime Tartu. 31. okt. laaditi raamatukogu
välja. Siis algas vedu kohtadele. Kõik varad tu-
lid tagasi samas koosseisus nagu nad olid ära-
viimisel" /20/.

Üldse aga hinnati pearaamatukogu kadusid sõ-
jas 693 000 rublaga, neist augustis 1944 olid vii-
dud 2000 kd. sakslaste poolt kaasa. Tegemist oli
haruldaste raamatutega /21/. Rektor Alfred Koor-
ti initsiatiivil päästeti palju keelatud kirjan-
dust, mille jaoks loodi erifond määratud makula-
tuuri saatmise asemel /22/. Säilinud kogu hinna-
ti oma suuruselt üheks esimeseks nõukogude üli-
koolide kogudest. Selle peamiseks sisuliseks eri-
päraks oli paljude vanade ja väärtuslike välja-
annete olemasolu koos teadusajakirjade katkemata-
tute seeriatega paljudelt teadusaladelt. Raama-
tukogu rikkuste päästmise eest autasustati meda-
liga "Vapra töö eest Suure Isamaasõja aastail
1941 - 1945" kolme TRÜ raamatukogu töötajat: Lin-
da Laod, Marta Liblikut ja Karl Weltmanni /23/.

Vastavalt ENSV RK Nõukogu ja EK(b)P KK 1945.
a. 9. veebruari määrusele tuli kõik ülikooli va-
rad reevakueerida kahe kuu jooksul /24/, kuid veel
aprilli algul tõdeti, et kaugemalt ja kõrvalis-
test kohtadest olid varad veel tagasi toomata,

kuna tuisuse talve tõttu muutusid kõrvalteed autodele läbipääsmatuks. Ülikooli parteibüroo otsus kohustas haldusprorektorit reevakueerima veel tagasitoomata ülikooli vara hiljemalt kolme nädala jooksul pärast kevadist teedelagunemist /25/. Kuid määruses ettenähtud bensiinist ei saadud liitritki ja nii lükkus seegi tähtaeg edasi/26/.

Raskusi ülikooli varade säilitamisega oli ka pärast 1945. aastat. Suures osas laialitassituks osutus Puurmani lossis asunud vara. Lahtimurtud kastid ootasid ka Lahmuse mittetäieliku keskkooli keldris, kuhu läbi akna oli sisse tungitud. Juba sõja ajal olid kastidest välja lõhutud ja laiali pillutud ning laiali kantud Põdrala vallamajja peidetud ERMi varad. Kõik need tuli kokku koguda juba miilitsa abil /27/. Ühena viimastest nõuti tagasi 1944. aastal Emajõe Kärevere alla sakslaste poolt uputatud mootorpaat "Tempo", mis oli läinud Peipsi Sõjaväe Taasülesehitamise Valitsuse kätte /28/.

Ülikooli varade reevakueerimine lõpetati 15. augustiks 1945 /29/.

A l l i k a d . K i r j a n d u s

1. Tartu Ülikooli ajalugu. Tallinn, 1982. III. Lk. 176, 177.
2. Mitt, A. Meenutusi // Tartu Riiklik Ülikool. 1971. 11. juuni.
3. Samas. 1971. 10. detsember.
4. Tartu Ülikooli ajalugu. Tallinn, 1982. III. Lk. 178.
5. Mitt, A. Meenutusi // Tartu Riiklik Ülikool. 1971. 18. juuni.
6. Tartu Ülikooli ajalugu. Tallinn, 1982. III. Lk. 178.
7. Mitt, A. Meenutusi // Tartu Riiklik Ülikool. 1971. 11. juuni.
8. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 4. L. 2.
9. Samas. L. 9.

10. Samas. L. 1.
11. Samas. L. 18.
12. Samas. L. 33, 34.
13. Mitt, A. Meenutusi // Tartu Riiklik Ülikool.
1971. 10. dets.
14. Samas. 1971. 18. juuni, 22. oktoober; TRÜ
arhiiv. Nim. 1. S. 4. L. 10 - 12.
15. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 4. L. 34.
16. Tartu Ülikooli ajalugu. Tallinn, 1982. III.
Lk. 181.
17. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 4. L. 3.
18. Samas. L. 4 - 6.
19. Samas. L. 19.
20. Samas. L. 7, 8.
21. Samas. L. 30.
22. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 22. L. 4.
23. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 22. L. 69.
24. Mitt, A. Meenutusi // Tartu Riiklik Ülikool.
1971. 1. dets.
25. Samas. 1973. 9. veebr.
26. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 10. L. 71.
27. TRÜ arhiiv. Nim. 1, S. 4. L. 3.; S. 6. L. 26;
S. 26. L. 59.
28. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 26. L. 62.
29. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 10. L. 71.

POLIITILISTE ÜMBERKORRALDUSTE MÕJUST
TARTU ÜLIKOOI TEADUSTÖÖ OLUKORRALE
AASTAIL 1944 - 1950

Milvi Hirvlaane

Mineviku mõistmine sõltub meie teadmiste hulgast ja tasemest käsitletava perioodi kohta, aga ka võimalustest adekvaatselt neid sündmusi kajastada. Tartu Ülikooli nõukogude perioodi ajalugu on seni olnud võimalik käsitleda põhiliselt positivistlikult, tuues esile vaid saavutusi. Analüüsist on kõrvale jäänud ülikooli õppe-teaduskaadri ideoloogilise ümberkujundamise repressaalid, teaduse politiseerimisega esile kerkinud negatiivsed nähtused ja poliitiliste ümberkorralduste pärssiv mõju ülikooli teadustööle aastail 1944 - 1950. Ülevaade on koostatud TRÜ arhiivi materjalide põhjal, illustreerimiseks on kasutatud perioodikat.

Aastaid 1944 - 1950 tuleb pidada üheks keerulisemaks perioodiks kogu ülikooli ajaloos. Katkes Tartu Ülikooli ajalooline missioon Lääne ja Ida teaduse vahendajana, lõhuti ajalooteadvus ja väärtusorientatsioonid, nivelleeriti kogu haritus üleliiduliste mõõdupuudega ühtlaseks, eelnevale ajaloolisele kogemusele anti negatiivne hinnang, muutusid eetilised kriteeriumid vana õppe-teaduskaadri kaasamisel õppe-teadustegevusse.

Enakeelne Tartu Ülikool oli oma tegevuse esimese kahekümne aasta jooksul saavutanud olulise koha Eesti rahvusliku vaimuelu keskusena: oli kujundatud rahvuslik õppe-teaduskaader, ära tehtud suur töö rahvusteaduste arendamisel, eesti keele normeerimisel ja selles teadusliku terminoloogia loomisel, rahvusliku intelligentsi ettevalmistamisel. Õppe-teadustöö korraldamise aluseks olid Euroopa ülikoolide parimad akadeemilised kogemused ja rahvusvabariigi huvidest lähtuvad vajadused. Teadusliku uurimistöö edendamiseks puudusid suured riiklikud plaanid ja kohustused, need küsimused kuulusid ülikooli enda kompe-

tentsi, õppejõudude teadusliku uurimistöö temaatika lähtus nende individuaalsetest soovidest, kvalifikatsiooni tõstmiseks välismaa teaduskeskustes olid loodud võimalused stipendiumide näol.

Tartu Ülikooli nõukogulikuks ümberkorraldamine toimus riiklikul tasandil kuni 1946. a. juunini ENSV Rahvakomissaride Nõukogu juhtimisel Üleliidulise Kõrgkoolide Komitee pädevuse ulatuses, lähtudes üleliidulistest nõuetest kõrgkoolidele. Selline nõusolek kõrgõppeasutuste töö ümberkorraldamiseks kohalike võimuorganite otsustega, ilma Üleliidulise Kõrgkoolide Komitee bürokraatliku vahelesegamiseta saavutati juba 1940. a. augustis Eesti NSV haridusdelegatsiooni sõidu ajal Moskvasse komitee esimehelt S. Kaftanovilt. Sama nõusolekut pikendati komitee esimehe asetäitja sm. Serovi külaskäigu ajal Tartusse 1944. a. sügisel. Poliitiliste ümberkorralduste aluseks said EK(b)P Keskkomitee V pleenumi (detsember 1944) otsused, kus oli rõhutatud, "et vabariigis ei ole jagu saanud eesti natsionalistide mõjust, kes teevad ikka veel elanikkonna hulgas vihasst propagandat vene rahva ja Punaarmee vastu, Eesti lahtikiskumiseks Nõukogude Liidust ja kodanlik-fašistliku korra restaureerimiseks". Pleenum märkis, et kaadri kommunistlik kasvatus ja marksistlik-leninlik ideeline karestamine on kõigi parteiorganisatsioonide väga tähtis ülesanne. Eduard Schmidt juhib oma raamatus "Kõrgema hariduse areng Nõukogude Eestis" tähelepanu veel asjaolule, et ideoloogilise töö korraldamisel andis EK(b)Ple suurt abi ÜK(b)P Keskkomitee, kes 30. oktoobril 1944. a. võttis vastu otsuse "Eesti NSV parteiorganisatsiooni poliitilise töö puudustest ja ülesannetest", mis võeti tegevusjuhendiks ja "kutsuti ideoloogilise rinde töötajaid otsustavalt võitlema kodanliku ideoloogia vastu sotsialistliku ideoloogia võidu eest" /1/.

Artikli maht ei võimalda käsitleda kõiki aastail 1944 - 1950 ülikooli saabunud juhtdokumente ja nende osa ülikooli nõukogulikuks kujundamisel. Põhiliselt on vaadeldud poliitiliste ümberkorralduste mõju teaduspotentsiaalile.

Juba 1944/45. õppeaasta algusest sai tähtsaks kaadri poliitiline ja tööalane arvestus ja kontroll. Tähtsaimaks allüksuseks muutus kaadriosakond. Üleliidulise Kõrgkoolide Komitee käskkirjaga nr. 378 19. augustist 1944 /2/ seati

ülikoolis sisse nomenklatuurse kaadri (kogu õppe-teaduskaader, administratiivsete allüksuste juhatajad, ülikooli juhtkond) kohta toimikud. Tuli koostada 12 nimetust nõutavaid dokumente, sh. p. 8 nõudis töötaja sünnikohas kontrollitud õiendit tema eelnevate tegevusperioodide kohta, p. 9 aga perioodilisi hinnanguid õppe-teadus-, ühiskondlik-poliitilise tegevuse ning tööalaste ja poliitiliste oskuste kohta. Dokumendi pidi koostama kõrgemalseisev administratiivne ülemus ja seda loeti kõige tähtsamaks dokumendiks, kuna seal pidid olema loetletud konkreetsed faktid ja andmed isiku väärtustest ja puudustest. Töötaja poliitilise lojaalsuse iseloomustus oli ülikoolis viimati käibel enne 1917. aastat. Toimik kuulus salajaste dokumentidega võrdssele hoidmisele. Üks kord aastas tuli Üleliidulisele Kõrgkoolide Komiteele esitada kirjalikud õiendid nomenklatuurse töötajate kohta. Kogu aruandlus viidi üle vene keelele. Ülikooli juhtimine tsentraliseeriti.

Teaduslikku uurimistööd hakati reglementeerima ja planeerima. Esimene sellekohane käskkiri oli 2. detsembrist 1944 /3/. Tulid kindlad aruandlusvormid iga teema kohta. Kokkuvõtted teadusliku uurimistöö plaani täitmisest tuli teha õpetatud Nõukogus ja teaduskonverentsil, esitada ülikooli aruanne Üleliidulisele Kõrgemate Koolide Komiteele iga aasta 1. veebruariks koos lõpetatud tööde kaartidega.

Muutused toimusid ka õppe-teadustöö materiaalses baasis. 1944. a. jäi ülikooli arstiteaduskond ilma oma kliinikutest. ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega nr. 271 11. novembrist 1944 viidi kõik TRÜ 13 raviasutust ENSV Tervishoiu Rahvakomissariaadi alluvusse. Üle tuli anda kõik raviasutuste varad /4/.

Ülikooli vabariikliku juhtimise aluseks sai ENSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee ühismäärused nr. 104 9. veebruarist 1945, 28. juunist 1945 jt. Teadusliku uurimistöö kohta püstitati nõue: uurimistöö teemad olgu aktuaalsed, vastaku ENSV rahvamajanduse ja kultuuri taastamise vajadustele ja edasiarengu nõuetele. Silmas tuli pidada ka õppetegevuse edukama läbiviimise huvisid ülikoolis ja keskkoolides.

NSVL Rahvakomissaride Nõukogu määruse alusel 12. augustist 1945 nr. 2055 "Tartu Riikliku Ülikooli tugevdamisest" seati TRÜs sisse Nõukogude Liidus kehtiv kord õppe-teaduskaadri ettevalmistamisel ja kvalifikatsiooni tõstmiseks.

sel (aspirantuuri ja kraadide kaitsmise erialad, Õpetatud Nõukogu koosseisu kinnitamine). Tunnistati kehtetuks Tartu ülikoolis enne 1940. aastat ja ka okupatsiooniperioodil omistatud teaduslikud kraadid ja kutsed. Teatavasti omistas Tartu ülikoolis varem vastavalt ülikooli põhikirjale teaduslikke kraade ja kutseid Õpetatud Nõukogu, kes andis kaitsmise järel kohe välja ka asjakohased diplomid ja dokumendid. Nimetatud määruses TRÜlt sellise õiguse äravõtmisest ei räägita, kuid edaspidi tuli lähtuda Nõukogude Liidu kehtivast süsteemist. Kuna Kõrgkoolide Komitee kinnitatud dissertatsioonide kaitsmise erialade ring oli minimaalne, pöördus rektor prof. Alfred Koort 15. veebruaril 1945 Üleliidulise Kõrgkoolide Komitee poole väga argumenteeritud kirjaga, milles oli esitatud protest kvalifikatsiooni tõstmise ja kaadri ettevalmistamise kunstliku kitsendamise vastu rahvusteaduste ja põllumajanduse erialadel. Poliitilise argumendina oli toodud, et seda võidakse (poliitiliste vaenlaste poolt) vääralt mõista kui rahvuskultuuri arengu piiramist /5/. Kogu perioodist (1944 - 1950) leidis arhiivis vaid kaks kirja, kus protestiti millegi vastu, ülejäänud kõik olid vastused korralduste täitmise kohta. Sellel kirjal oli ka tulemusi - kaitsmise erialade ringi laiendati, kandidaadikraadi omistamise ettepaneku õigus jäi ülikoolile.

Üleminek plaanipärasele teaduslikule uurimistööle kulges ülikoolis suurte raskustega. Temaatika oli esialgu valdavalt eestikeskne, vaid arstiteaduskond ja reaalteadused lubasid endale fundamentaalseid uuringuid. Suure õpetöökoormuse, vajaliku kirjanduse raske kättesaadavuse ja materiaalse baasi nõrkuse tõttu edenes teaduslikust uurimistööst osavõtt ja plaanitõitmine vaevaliselt. 1944. a. võttis teaduslikust uurimistööst osa vaid 45 % õppejõududest (ülikoolis oli 433 töötajat), 1945. a. siiski juba 64 %. Järjest rohkem hakati teaduslikust uurimistööst, ideelis-poliitilise taseme tõstmisest ja koosolekutest osavõttu hindama poliitilise lojaalsuse kriteeriumina. 1945. a. uurimistöö plaanis oli 280 erinevat tööd, millest aasta lõpuks jäi alles 222 teemat. Teemade väljalangemise põhjusena on aruandes toodud mõnede õppejõudude ametist vabastamist, suundumist administratiivtööle ja suurt koormust õpikute operatiivsel väljaandmisel (1945. a. 29 originaal- ja 20 tõlkeõpikut). Tuli osutada plaanivälilist abi ka rahvamajan-

dusele, eriti Tartu tööstusettevõtetele. TRÜ toimetisi 1945. a. ei ilmunud /6/.

Intelligentsi osa majanduslikus ja kultuurilises ülesehitustöös oli paika pandud 28. - 29. jaan. 1945. a. Tallinnas toimunud ENSV intelligentsi I vabariiklikul kongressil. EK(b)P Keskkomitee sekretär Nikolai Karotamm märkis, et põhiline kriteerium, mille järgi nõukogude võim otsustab vanade, kodanliku korra ajal üles kasvanud haritlaskaadri üle, on see, kuidas nad töötavad uue ühiskonna ülesehitamisel. Pärastisest selgub, et sellest põhimõttest ei peetud kinni. Püstitati nõue ka Eesti ajaloo uuest perioodiseerimisest ja alguse sai ajalooteaduse ümberhindamine /7/.

Õppe-teaduskaadri teaduslike kutsete ja kraadide ümberatesteerimist alustati 1944. a. Selleks loodi vastavad komisjonid teaduskondade juures. Igal atesteeritavaal tuli sooritada eksam marksismi-leninismi tundmisest ja ümber hinnata oma varasem teadustöö lähtuvalt marksismi-leninismi põhimõtetest. Ideoloogiliseks kasvatamiseks töötas TRÜs Villem Reimani juhatusel 1945/46. õa. vanemate õppejõudude seminar (70 kuulajat) Jossif Stalini teose "Leninismi alused" põhjal (2 korda kuus) ja noorematele õppejõududele (90 - 100) Hilda Moosbergi juhatusel ÜK(b)P ajaloo lühikursusest. 1946. a. lisandus veel J. Stalini 9. veebr. 1946. a. peetud kõne "sügav tundmaõppimine". Individuaalplaani alusel töötati marksismi-leninismi õppimisel kandidaadimõnnumi ulatuses.

Teadusliku uurimistöö läbiviimiseks loodi ENSV Rahvakomissaride Nõukogu määrusega nr. 450 19. maist 1945 TRÜ teaduskondade juurde uurimisinstituudid. Kuigi nende iga oli lühike (likvideeriti ENSV Teaduste Akadeemia loomisel 1946), võib nende tähtsust hinnata TRÜ, aga ka ENSV TA teadusliku uurimistöö suundade väljatöötamise seisukohalt. Eriti põhjalikult olid formuleeritud humanitaarteadusalased uurimissuunad. Instituutide loomise tingisid ülikooli teadusliku uurimistöö endise intensiivsuse saavutamise, samuti paljude probleemide kompleksse uurimise vajadused /8/. 1946. a-st kehtestati kord, mille järgi tuli ülikoolil Üleliidulisele Kõrgkoolide Komiteele saata igakuused infokirjad 2 - 3 leheküljel tähtsamatest sündmustest ja iga kuu 10. kuupäevaks andmed kõrgharidusega kaadri liikumisest. Alluvus ENSV Rahvakomissaride Nõukogule jäi juba formaal-

seks. 1946. a. alates seati sisse õppemaks kõigis NSVL kõrgkoolides, keskkoolides ja tehnikumides (üliõpilastele Tallinnas 400, mujal 300; keskküld-, keskeriõppeasutustes Tallinnas 200 ja mujal 150 rbl. aastas, kaugõppes pool sellest).

Teaduste Akadeemia moodustamisel jäi ülikool lisaks uurimisinstituutidele ilma ka osast uurimistööbaasidest. ENSV Ministrite Nõukogu määrusega nr. 255 5. aprillist 1946 ja nr. 445 4. juunist 1946 viidi ülikooli teaduslikud uurimisasutused ja osa teaduslikest kogudest ENSV Teaduste Akadeemia süsteemi. Ülikooli kohustati akadeemiale üle andma eesti keele ja soome-ugri keelte arhiiv, arheoloogiamuuseum, geoloogiamuuseumist ENSV geoloogiat käsitlevad, samuti teiste maade geoloogiat käsitlevad põhikogud ja ajaloolis-geograafilised vaatekogud, mineraloogilis-petrograafilised põhikogud, meteoriidide kogu, mineraalide süstemaatiline vaatekogu; zooloogiamuuseumist kõik vaatekogud peale õppekogu; tähetorn selle juurde kuuluvate hoonetega ja meteoroloogiaobservatoorium. Akadeemiat kohustati võimaldama ülikoolil kasutada loetletud teaduslikke uurimisasutusi ja teaduslikke kogusid /9/.

Niisiis oli lisaks arstiteaduskonna materiaalse baasi tunduval kitsendamisele 1944. a. sügisel sama juhtunud ka loodusteadustega. TRÜ üleandmisaktis NSVL Kõrghariduse Ministeeriumi süsteemi 7. juunil 1946 anti selle kohta küll vastupidine hinnang: "...ülikooli teaduslike asutuste üleandmist ENSV TA-le võib lugeda otstarbekaks, kuna nimetatud objektid ei oma otsest suhet õppetööga ülikoolis, teostavad vaid teaduslikku uurimistööd." Kõrgkoolides tehtavat teadustööd ei hinnatud Nõukogude Liidus sel perioodil eriti kõrgelt. Üleandmisaktis oli märgitud materiaalse baasi kohta järgmist. Ülikoolil oli 16 õppehoonet ja 54 abi- ja eluhoonet, 14 ülikoolile kuuluvat hoonet oli teiste organisatsioonide käes. Juunis 1946 oli ülikoolis 103 kateedrit, 29 kateedri juures töötas 74 laboratooriumi ja kabinetti 317 koosseisulise õppejõuga, neist 46 professorit ja 90 dotsenti /10/. Emakeele ja soome-ugri keelte arhiivid anti üle 1949. a. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudile. Üle anti kõik keelelised arhivaalid: A-seeria: üliõpilaste seminari-, magistri- ja harjutustööd, kokku 550 tk., 30 145 lk.; C-seeria: keeleteaduslikke artikleid, kirjavahetuste materjale 111 nim., 15 556 lk.; B-seeria: 1) eesti

kirjakeele sõnastik, vanemate ja uuemate autorite sõnavara kartoteek 120 000 sedelit, 2) murdesõnavara ja kohanimed 8000 sedelit, 3) Wiedemanni järgi kogutud murdesõnastikkude koopiad 82 000 sedelit, 4) eestirootsi murrete sõnavara 813 sedelit. Akti seletuses on märgitud, et õppetöös neid pidevalt tarvis ei ole /11/. ENSV Teaduste Akadeemia koosseisu ja allasutustesse läks tööle suurel arvul ülikooli kvalifitseeritud õppejõude.

1946. a. koostati ülikoolis esimene teadusliku uurimistöö plaan viisaastakuks 1946-1950. Seda plaani korrigeeriti järgnevatel aastatel vastavalt uutele poliitilistele nõuetele ja seisukohtadele mitmel korral, osa teemasid annulleeriti, osa asendati. 1946. a. teadustöö hinnati õpetatud Nõukogus rahuldavaks. Plaanis olnud 192 tööst lõpetati 135 (69,5 %), jätkuvatest töödest täideti 82 %. Aasta jooksul valmisid 42 õpiku käsikirjad, trükist ilmus 26 õpikut ja õppematerjali ülikoolile ja keskkoolidele. Negatiivse hinnanguna märgiti aruandes õppejõudude ideoloogilist küündimatust, eriti ühiskonnateaduste ja ajaloo-keelateaduskonna kateedrites. TRÜ toimetisi oli võimalik kirjastuste plaani paigutada 71 trükipoogna ulatuses. 12 tööd ilmus RKs "Teaduslik Kirjandus" ja 22 tööd RKs "Pedagoogiline Kirjandus". Suureks takistuseks peeti nõukogude teadus- ja õppekirjanduse puudumist, eriti aastaist 1917 - 1945. Alles 1946. a. võeti TRÜ NSVL Ministrite Nõukogu otsusega õppeasutuste nimekirja, kes saavad tasuta eksemplari vahetult Moskva keskbiblikolektorist. Äärmiselt piiratult ja juhuslikult saadi välismaa teaduskirjandust ja -perioodikat. Tegelikult süüdistati hiljem õppejõude välismaa kirjanduse kasutamise pärast teadustöös ning ülikooli välismaa kirjanduse tellimiseks planeeritud summade eest. Orientatsioon lääne, mitte eesrindlikule vene ja nõukogude teadusele oli 1940. - 1950. aastail negatiivse poliitilise hinnangu kriiteeriumiks /12/.

1946. a. hakkasid eriti humanitaarteaduste arengut pidurdama mitmed poliitilised otsused ja seisukohad. Aja-leht "Rahva Hääl" avaldas EK(b)P Keskkomitee büroo otsuse TRÜ toimetistes 1946. a. ilmunud Valmar Adamsi artikli "N.V. Gogoli idüll "Hans Küchelgarten" tema looduskirjelduste valguses" kohta. Autorit süüdistati apoliitilisuses. Ka ülikooli nõukogu protokollidesse ilmub järjest rohkem poliitilisi hinnanguid: "kahjurlik", "apoliitiline" jm.

26. aug. 1946 võttis EK(b)P Keskkomitee vastu otsuse "Ideoloogilise töö arendamisest", kus on suunis "pidada täiesti ebaõigeks parteiorganite mittevaheliseks osalemist intelligentsi - teadlaste, õpetajate, kirjanike jt. ideoloogilisse ellu, kes paljudel juhtudel peavad kinni ühiskondliku arengu kodanlikest teooriatest, kirjanduse, ajaloo jt. eklektitsistest arusaamadest ning kellel on ekslik, kodanlik-natsionalistlik ettekujutus bolševike parteist, vene rahvast, sotsialismist ja kommunismist" /1, lk. 40/.

Ülikoolil tuli operatiivselt reageerida kõigile neile otsustele ja võtta tarvitusele abinõud "vähärnähtuste likvideerimiseks." 18. oktoobril kuulati ajaloo-keeleteaduskonna dekaani aruannet ülikooli nõukogus. Aruandja pidi andma hinnangu mitte ainult õppejõudude teadustegevusele, vaid ka ideelis-poliitilisele enesetäiendamisele. Taas kritiseeriti V. Adamsi eelpoolnimetatud tööd: "... on võinud ilmuda V. Adamsi "kahjurlik töö", mõned õppejõud ei ole vabanenud apoliitilisusest (Villem Ernits), samuti on apoliitiline ka Villem Althoia raamat "Anti koolis" ...". Peeti vajalikuks, et ideelis-poliitilist tegevust tuleb siduda teadustööga. Märjiti, et V. Adams kõrvaldati õppetöölt ja hiljem ka V. Ernits /13/.

Pedagoogikateadusele sai suuniseks: "kodanliku kooli oludes kirjutatud didaktilised ja metoodilised tööd ei saa pakkuda midagi kasulikku nõukogude koolile kommunistliku kasvatuses eesmärkide taotlemisel". See käis ka vana koolimehe Johannes Käisi pedagoogilise pärandi hindamise kohta /14/.

1947. a. teadusliku uurimistöö plaan tuli koordineerida ENSV Teaduste Akadeemiaga. Esialgu jäeti TRÜ viiseastakuplaanist välja TA plaanis ettenähtud tööd. Kõrgharidusministeeriumi nõudmisel "võideldi" pidevalt teadusliku uurimistöö teemade arvu vähendamise eest, s.t. töötajate arv pidi ületama teemade arvu vahekorras 1 : 0,75. Kui 1945. a. oli ülikoolis 193 uurimistööst osavõtja kohta 222 teemat (suhe 1 : 1,15), 1946. a. 228 töötaja kohta 333 teemat (suhe 1 : 1,45), siis 1947. a. loeti suureks saavutuseks, et suhe oli viidud 1 : 0,82, s.o. 339 õppejõudu uuris 280 teemat. Sisuliselt tähendas see üha suuremat rakendumist kollektiivsele tööle, komplekssete teemade tõusu /15/.

1948. a. muudeti teadusliku uurimistöö plaani struktuuri, s.t. plaan ehitati üles probleemidena. Näiteks

probleem "Eestikeelne leksikoloogia, sõnaraamatud ja terminoloogilised sõnaraamatud" haaras 17 teemat. Ka kateedrilisi probleeme (ühe kateedri juhtimisel) tihendati. Näiteks probleem "Nõukogude riigi ja õiguse osa sotsialistlikus ülesehitustöös" hõlmas 11 teemat /16/.

Teadusliku uurimistöö plaanides ja aruannetes olid tähtsal kohal dissertatsioonide valmimise ja kaitsmise küsimused. 1945. a. märgiti, et oli planeeritud lõpetada 18 doktori- ja 33 kandidaadidissertatsiooni, lõpetati vastavalt 10 ja 21. 1946. a. oli plaanis lõpetada 7 doktori- ja 9 kandidaadidissertatsiooni, lõpetati 7 ja 4. 1947. a. planeeriti lõpetada 3 doktori- ja 13 kandidaadidissertatsiooni, aruande järgi lõpetati vastavalt 2 ja 7. Need olid põhiliselt varemvalminud tööd. Kaitsmine oli aga sootuks keerulisem kui varem. 1945. a. ei kaitsnud ühtegi tööd, 1946. a. kaitsiti 2 doktori- ja 1 kandidaadidissertatsioon, 1947. a. aga 6 doktori- ja 10 kandidaadidissertatsiooni. Samal ajal atesteeriti ümber endisi teaduslikke kraade ja kutseid: 1945. a. 19 kandidaati ja 38 doktorit, 1946. a. 77 kandidaati ja 2 doktorit. Professorikutseid taotleti 1945. a. 39 ja dotsendikutseid 18, 1946. a. 9 professori- ja 17 dotsendi-, 1947. a. 45 dotsendikutset.

1947. a. juulis võeti Tartu ülikooli töö kriitilise vaatluse alla NSVL Kõrghariduse Ministeeriumis (NSVL KHM käskkiri nr. 1073 28. juulist 1947). Kõige vähem jäädigi rahule õppe-teaduskaadri teadusliku ja ideelis-poliitilise tasemega ja teadusliku uurimistöö temaatikaga, mis ei olnud piisavalt aktuaalne ja nõutaval tasemel. Kritiseeriti vene keele õpetamise taset, puudus mõnede ainete õpetamine vene keeles, ei olnud kutsutud vennasvabariikide kvalifitseeritud õppejõude esinema loengutega, ei olnud organiseeritud venekeelseid õppegrupe jne. Need vead tuli likvideerida 1947/48. õa. alguseks. Teistest NSVL ülikoolidest kohustati TRÜsse saatma marksismi-leninismi, rahvusvahelise õiguse, biokeemia, anatoomia, vene keele ja vene kirjanduse kateedrite juhatajaid. Seega pidi 6 professoriga lahendamata mõnede ainete õpetamise küsimus vene keeles. Ülikooli õppejõudude komandeerimiseks kvalifikatsiooni tõstmisele Moskva ja Leningradi ülikoolidesse eraldati täiendavalt 150 000 rbl., teadustöö ja õppekirjanduse hankimiseks 100 000 rbl., täiendavad summad eraldati ka kapitaalremondi ja laboratooriumide jaoks. Aasta lõpuks

oligi pikemal teaduskomandeeringul Moskvas ja Leningradis viibinud 58 töötajat ja 100 töötajat lühematel komandeeringutel, 9 töötajat aga seoses dissertatsiooniga. Ka venekeelne õppegrupp 11 üliõpilasega hakkas tööle. Õppeosakonnas loodi komisjon, mis kontrollis vene keele õpetamist ja vene keele loengute külastamise üle viidi sisse kahekordne kontroll /17/.

EK(b)P Tartu Linnakomitee bürool arutati 13. mail 1947 massilise poliittöö puudujääke TRÜ organisatsioonis. Vaatamata sellele, et 1945/46. õppeaastal oli kuuel korral arutatud poliitkasvatustöö olukorda õppejõudude ja üliõpilaste seas, leiti, et ei ole täidetud EK(b)P Keskkomitee büroo otsust ülikoolis lektooriumi organiseerimisest, ei ole välja antud ülikooli ajalehte, ühiskonnateaduste kaatedrid ei tule toime oma põhiülesandega - "kasvatada üliõpilastest teadlikke ja veendunud Lenini-Stalini partei ideedele andunud võitlejaid kommunismi eest." Ka ei ole eesrindlikumaid õppejõude võetud partei ridadesse.

Ülikooli õppe-teadustööd hakkasid 1947. a. järjest rohkem "reguleerima" kõrgemalt poolt tulevad poliitilised otsused, määrused ja käskkirjad. Ülikoolis tuli läbi arutada ka need, mis käsitlesid teiste kõrgkoolide puudujääke. Selline oli näiteks NSVL kõrghariduse ministri käskkiri 24. novembrist 1947 ideelise kasvatustöö olukorrast ülikoolides. Põhiliselt kritiseeriti küll Leningradi, Moskva, Kiievi, Harkovi, Saraatovi, Gorki ja Kesk-Aasia ülikoolide konkreetseid õppejõude ja teaduskondi, kuid samalaadsed vead tuli "tuvastada" ka TRÜs ja asuda neid "likvideerima". Humanitaarteadustes tuli erilist tähelepanu osutada sotsialistliku korra eeliste näitamisele kapitalismi ees, silmapaistvate vene ja nõukogude teadlaste panuse propageerimisele maailmateaduse, kaasaegse kodanliku teaduse reaktsioonilise olemuse paljastamisele. Samuti tuli kindlustada põhjalik kontroll ülikooli toimetistes ilmuvate artiklite ideelis-poliitilise taseme ja riikliku saladuse hoidmise üle. TRÜ Nõukogu võttiski vastu otsuse, milles ainuüksi konstateeriv osa sisaldas 7 punkti ja otsustav osa 13 punkti. Viimane neist käsitles "Pirogovi loengute" traditsiooni sisseviimist Moskva ülikooli "Lomonossovi loengute" eeskujul. Selle otsuse täitmiseks võeti vastu veel eraldi plaan (14 punkti) õppejõudude ja üliõpilaste ideelis-poliitiliseks kasvatamiseks 1947/48. õa. kevades-

mestril /18/.

Lisaks konkreetsetele otsustele, määrustele, käskkirjadele tuli arvesse võtta veel üleliidulistel nõupidamistel (dekaanidele, kateedrijuhatajatele jt.) vastuvõetud seisukohti ja rakendada neid ülikoolis, kuigi mõned võisid esile kutsuda häämastust. Näiteks vene keele kateedri juhataja kt. Johannes Feldbach osales vene keele kateedrite juhatajate nõupidamisel Moskvas ja andis TRÜ Nõukogus 23. aprillil 1948 sellest ülevaate. Seal oli kritiseeritud vene keele õpetamise alahindamist rahvusülikoolides. Nõupidamisel tehti ettepanek viia vene filoloogia õppekavva sissejuhatus keeleteadusse (1 - 2 semestrit), vanematel kursustel lugeda teaduslikku kursust üldisest keeleteadusest, üliõpilaste ülekoormuse vältimiseks vabastada nad ajaloo, ladina keele, võõrkeelte, psühholoogia ja pedagoogika loengutest /18, l. 82/.

1948. a. viidi teaduskonniti läbi õppejõudude atesteerimine rektori käskkirja nr. 173 28. okt. 1948 alusel. Atesteerimine hõlmas 524 isikut. Peakomisjoni hinnanguil osutasid 11 õppejõudu nõuetele mittevastavaks, neist 3 vabastati kohe, 2 õppejõudu viidi madalamale ametikohale. Ajaloo-keeleteaduskonnas atesteeriti 82 õppejõudu, ametikohale ei vastanud 3, ühele õppejõule soovitati poliit-hariduslikku enesetäiendamist, kolmele teaduskomandeeringut. Kokkuvõtted atesteerimisest tehti EK(b)P TRÜ algorganisatsiooni bürool 21. märtsil 1949 /19/.

Kõige rängemad katsumused tuli ülikoolil 1948. a. ületada bioloogiateaduste valdkonnas. "Suure pöörde" aluseks nõukogude bioloogiateadustes oli Üleliidulise Põllumajandusteaduste Akadeemia augustisessioon, kus T. Lõssenko eestvõttel purustati bioloogia põhisuunad - geneetika, tsütoloogia, evolutsiooniõpetus, füsioloogia, biokeemia. Teadus oli Nõukogude Liidus ideoloogilise võitluse rindeks muudetud juba 30. - 40. aastatel, mil nõukogude bioloogiat hakati vastandama "kõdandlikule". Poliitilisse võitlusesse püüti tollal kaasa tõmmata ka füüsikat ja keemiat, kuid neil õnnestus rünnakud tagasi lüüa /20/.

Väga operatiivselt reageeris augustisessioonile NSVL haridussüsteem. Juba 23. augustil 1948 ilmus NSVL kõrghariduse ministri käskkirj nr. 1208 /21/. See oli 8 lehte pikk dokument bioloogiliste distsipliinide õpetamise olukorrast ülikoolides ja abinõudest bioloogiateaduskondade

tugevdamisel kvalifitseeritud bioloogide-mitsuurinlaste kaadriga. Suuremate ülikoolide puhul oli näidatud, keda dekaanidest ja kateedrijuhatajatest tuli maha võtta ja kellega asendada personaalselt, TRÜ puhul selliste detailide ni ei laskutud. Sellele käskkirjale järgnes samal ja järgmisel aastal veel vähemalt 4 - 5 käskkirja, mis täpsustasid või nõudsid uusi abinõusid "suure pöörde" korraldamisel bioloogiateadustes. Ülikoolis toimus 16. - 18. septembrini 1948 aulast õppejõudude üldkoosolek olukorra selgitamiseks bioloogiateadustes. On olemas aruanne NSVL Kõrghariduse Ministeeriumile üritustest bioloogiateaduste olukorra parandamisel TRÜs ja TRÜ Õpetatud Nõukogu protokoll 15. oktoobrist 1948 /18, l. 220 - 225/. Üldkoosolekul esines 24 õppejõudu, 29. septembril 1948 tehti kokkuvõtteid nõupidamise tulemustest EK(b)P Tartu Linnakomitee bürool. See viitas küsimuse suurele poliitilisele tähtsusele. Eraldi koosolekud toimusid veel 21. septembril veterinaaria-, 5. oktoobril arsti-, 6. oktoobril põllumajandus- ja 15. oktoobril metsandusteaduskonnas. 27. septembril ilmus õppejõudude aulanõupidamise resolutsioon ajalehes "Edasi". Resolutsioon koosnes 11 punktist koos alapunktidega. Konstateerivas osas tõsteti esile õppejõude (August Marland, August Mätlik jt.), kes oma tegevuses on aktiivselt propageerinud mitsuurinliku teaduse seisukohti. Olukorra parandamiseks bioloogiateadustes tuli õppetöö viivitamatult rajada eesrindlikule mitsuurinlikule teadusele. Selle kindlustamiseks pidi välja selgitatama, kas kõik õppejõud on suutelised kaasa minema mitsuurinliku teadusega, teaduskondadel ja kateedritel tuli põhjalikult analüüsida õppejõudude teadustoodangut, eriti nelja viimase aasta ulatuses, ja teha kindlaks, kuivõrd see põhineb ühe või teise voolu põhimõtetel. Kateedreid ja teaduskondi kohustati ära kuulama õppejõudude seletusi selle kohta, kuivõrd nad on veendunud mitsuurinliku voolu õigsuses ja kuivõrd on võimelised oma tööd rajama mitsuurinlikele põhimõtetele, kritiseerides sealjuures oma senist tööd ja tegevust. Kõik formaalse geneetikaga seotud teemad tuli teadusliku uurimistöö plaanist kõrvaldada ning asendada uute, mitsuurinlikul bioloogial rajanevate teemadega. Bioloogia-geoloogia-, põllumajandus-, arsti-, loomaaarsti- ja majandusteaduskonna plaanides tuli kõige rangemalt taotleda teooria ja praktika seostamist mitsuurinliku bioloogia võidu kindlustami-

seks. Teaduskondi kohustati läbi vaatama kahe viimase aasta jooksul kaitstud kandidaadidissertatsioonid ja tegema ettepanekud kraadide tühistamiseks, kui need on antud formaalsel geneetikal põhinevate tööde eest. Ka aspirantide tööplaanid kästi läbi vaadata ja parandada ning määrata uued juhendajad. Õppeprogrammidest tuli kõrvaldada kõik, mis propageeris mendelistlik-morganistlikku geneetikat. Õpetöös lubati kasutada ainult mitšuurinlikul bioloogial põhinevaid õpikuid. Raadi õppe-katsemajandis, botaanikaasias ja teistes ülikooli õppebaasides tuli asuda tööle mitšuurinlikel printsiipidel. Kõigil bioloogiaga tegelevatel teaduskondadel tuli asuda oma teadustööga aktiivselt abistama sovhoose ja kolhoose, organiseerima mitšuurinlikku õpetust käsitleva kirjanduse väljaandmist ENSV kirjastuste poolt, korraldama teadussessioone.

Niisiis oli ühes teadusharus tehtud poliitiline pööre ilma teaduslike väitlusteta. "Mitšuurinlik bioloogia" oli saanud parteiliseks platvormiks, selle mittetunnustamine muutus ohtlikuks. Nagu on märkinud Erast Parmasto, oli see järg "ajaloolistele otsustele ideoloogilise töö ringel, mis on olnud purustavateks löökideks reaksioonilise kodanliku kultuuri ees roomavale kummardamisele" /20, lk. 728/.

1948. a. kaitseski üks nendest, kes kogu hingega oli "mitšuurinlik-lõssenkiistliku" bioloogiategaduse ümberkorraldamise juures, ülikooli põllumajandusteaduskonna kateedrijuhataja dotsent August Marland, Leningradis oma doktoritöö bioloogia alal. Põllumajandusteaduskonna õppejõudude mäletamise järgi olid talle suureks toeks Eesti 1944. a. lahkunud taimehaiguste kabineti ja fütopatoloogia katsejaama juhataja, ülikooli professori Elmar Lepiku täiuslikud teaduslikud kogud ja kogutud materjalid.

Ajaleht "TRÜ" hakkas energiliselt oma teisest numbrist peale avaldama materjale, milles õppejõud hindasid ümber oma senist teadusproduktiooni. Prof. August Vaga kirjutab "Objektivismist ja selle tagajärgedest": "...Võtame minu raamatu "Üldine botaanika I", mis ilmus RK väljaandel 1947. a. ... ei mainita ühtki välismaade ega nõukogude õpetlast, kes on selle või teise seaduspärasuse avastanud. Seesuguse objektivistliku hoiaku tagajärjel ei saa raamatu tarvitaja kujutlust sellest, kui võrd vene ja nõukogude teadlased on selle teaduse arendamisele kaasa

aidanud. On jäetud kasutamata võimalus nõukogude teaduse üleoleku näitamiseks võrreldes kodanliku teadusega. Seega ei aita raamat kaasa nõukogude patriotismi kasvatamisele. Kodanlikud mõjud tulevad kõige selgemini nähtavale peatükis "Teimerakk", kus käsitletakse karüokineesi tähtsust ..." /22/.

"Suure pöördega" bioloogiateadustes anti ülemustele, täielik vabadus minema kihutada vastumeelseid teadlasi ja õppejõude. NB! Selline võimalus anti ka üliõpilastele, kelle konspekti järgi või kaebuse alusel võis õppejõu vallandamise käsile võtta. Raamatukogudest kõrvaldati geneetika ja teiste bioloogiaharude kohta käivad raamatud, õpikud ja populaarteaduslikud väljaanded, mis olid vastuolus mitsuurinliku bioloogiaga. Trükitud raamatute tiraažid hävitati, kui nad ei sobinud mitsuurinliku bioloogia raamidesse. Augustisessioon rajas tee veel ühele sensatsioonilisele avastusele bakterioloogia ja virusoloogia vallas. 1949. a. ilmus G. Bošjani raamat viiruste ja mikroobide loomusest, milles ta "lükkas ümber" Louis Pasteuri katsed. Vaatamata täielikule absurdsusele, võeti Bošjani õpetus mitmeks aastaks "eesrindliku nõukogude mitsuurinliku bioloogia" arsenaliks. 1950. a. tuli käibele O. Lepešinskaja "õige liigitekketeooria". Nagu on märkinud V. Aleksandrov /20, lk. 530/: "...Lepešinskaja õpetuse "hiilgava võidu" tulemusena (rakud võivad tekkida mitte üksnes jagunemise teel, vaid ka elusainest, millel pole rakulist struktuuri) lisandus lõssenkoliku sõimu kolmikvormelisse neljas häbi-märgis virhoviaanlus".

Vaatamata kõigele pidid teaduslik uurimistöö ja teadusliku kvalifikatsiooni tõstmine ikka edasi liikuma. Jätkus ka teaduslike kraadide ja kutsete ümberatesteerimine. Teaduslikust uurimistööst osavõtu protsent, mida aruanne-tes väga esiplaanil oli hoitud, tõusis 1948. a. 89ni - 417st õppejõust võtsid teadustööst osa 372, sealhulgas kõik professorid ja dotsendid. Teadusliku uurimistöö plaani järgi töötati 1948. a. 20 doktori- ja 95 kandidaadidissertatsiooni kallal. Aspirante oli 20. NSVL Kõrghariduse Ministeeriumi käskkirjaga 11. okt. 1948. a. tõsteti nõudeid dissertatsioonide suhtes veelgi, nõuti eriti oponentide töö tõhustamist. Seati sisse autoreferaatide trükkimise nõue vähemalt 100 eksemplaris /23/.

1949. a. kujunes teaduse politiseerimise seisukohalt

ülikoolile veelgi keerulisemaks, kui olid olnud eelnevad. Kodanliku natsionalisti sildi külgekleepimine hoogustus. Lõõgi alla sattus suur osa vanast õppejõudude kaadrist. Tõsi küll, juba 1946. a. oli arutatud EK(b)P KK bürool Valmar Adamsi raamatut ja antud suund ka teiste õppejõudude "vigade" paljastamiseks. Kuid tundub, et ülikoolis elasid veel liialt sügavalt vanad akadeemilised traditsioonid, milles kolleegi mõnitamine ja pealekaebamine kuulusid eetilisel hukkamõistetavate kategooriate alla. 1948. a. oli märgata juba mõningaid muutusi administratiivsetel kohtadel töötajate käitumises põhimõttel - kui sa ei ründa oma alluvaid või kolleege, satud ise ohtu. Sama ebaeetiline oli endale tuha päheraputamine. Õppejõudude enesepaljastamine toimus avalikult kateedri-, teaduskonna-, aulakoosolekutel ja ka ajakirjanduses. Asjasse sekkusid ka tudengid. Näiteks A. Raju esitab ajalehes "TRÜ" 16. dets. 1948 küsimuse "Mida ootab sm. Adams?". V. Adams vastaski 21. jaanuaril 1949 artikliga "Idealismi nõiaringist - marksistliku selguseni". Kuid ta ei suuda oma iseloomu kohaselt jätta lõpuks lisamata: "... Kui mu siiras sisetunne ei luba mul näkku sülitada oma noorusea värssidele kui šokeeritud kehvikharitlase traagika inimlikule dokumendile, siis kogu seda filosoofiat ma vihkan ja viskan ta paberikorvi." Sellega lugu muidugi ei lõpe, sellele järgneb terve lehekülge artikliga "Minevikust ja selle igandeist V. Adamsi ideoloogias", mis kannab kolme allkirja (Ello Säärits, Karl Taev, Olaf Utt) /24/. Pealkirjad ajalehtedes on lausa loosunglikud, nagu "Lõpp formalismile ja kosmopolitismile kirjanduse kateedrites" jne. Alustatakse Karl Taevist ja VII klassi kirjandusloo lugemikust, järgneb kriitika Villem Altoa aadressil. Viimane oli küll enesekriitikaga "Kirjandusloo" III vihikule teeninud aulas üliõpilaste poolt tugeva aplausi, aga sai ikkagi "peksta" "Loomingus" (nr. 5, 1948) Voltaire'i 170. surma-aastapäeva puhul ilmunud kirjutise eest. 8. aprilli 1949. a. ülikooli ajaleht on pühendatud küll kommunistliku kasvatusse konverentsile, kuid 3. leheküljel jääb ruumi veel artiklile "Kõrgemale tasemele võitlus formalismi ja kosmopolitismiga vene kirjanduse kateedris". Järgjega jõutakse ka V. Adamsi juurde tagasi. Tudengid ei karda kritiseerida ka prorektoreid. TRÜ ajaleht 10. juunist 1949 toob ära EK(b)P TRÜ algorganisatsiooni lahtise koosoleku materjalid "Teaduslik töö olgu allutatud

rahvamajanduse nõuetele". K. Taevi kui teadusprorektori kritiseeriti selle eest, et ta ettekandes puudus teravam enesekriitika ja kriitika. Kõikide teaduskondade teadustegevuse põhisuunaks seatakse praktiliste probleemide lahendamine. Teadusprorektori juures luuakse teadustöö saavutuste rahvamajandusse rakendamise komisjon, millest võtavad osa linna töölise esindajad.

Humoorika vahepalana kõlab ajalehes ajaloo-keeleteaduskonna III kursuse üliõpilase Eno Raua "pihtimus" peal kirja all "Õppisin suhtuma teadlikult oma töösse ja kohustustesse" (ümberkasvatamine kommunistliku kasvatuse konverentsi plenaaristungil mõjul) /24/.

NSVL kõrghariduse ministri käskkiri 9. märtsist 1949 võttis käsile õigusteaduste õpetamise ideelis-teoreetilise taseme. Järjekordne käskkiri 26. maist 1949 käsitles suuri möödalaskmisi õppe-teadustöös Leningradi ülikooli humanitaarteaduskondades. Seal olevat vead kosmopoliitilist laadi, pisendatakse suurte vene kirjanike loomingu tähendust, propageeritakse kodanliku estetismi ja formalismi ideid ja antipatriootilisi kontseptsioone jne. Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnal tuli reageerida. TRÜ nõukogus märgiti, et ülikoolis on samasugused vead. Enesekriitikas tuleb esile kirjanduse ja rahvaluule kateedris esinev väär "geograafilis-ajalooline koolkond", keda olevat korduvalt ajakirjas "Looming" kritiseeritud. Teadusessioonidel lubati kriitika alla võtta kodanliku Eesti nn. soome formalistliku koolkonna kontseptsioon. Usinasti kritiseeris oma ideoloogilisi vigu vene kirjanduse kateeder. Eesti keele kateeder kurtis muudele vigadele lisaks, et ei ole saanud üleliidulisi õppeplaane keeleteaduse teooria ja N. Marri uue keeleõpetuse kohta. Kateeder lubas igati kaasa aidata Marri õpetuse populariseerimisele (hiljem tunnistati Marri õpetus vääraks) /25/.

17. augustil 1949. a. arutati EK(b)P Keskkomitee bürool TRÜ tööd. Büroo otsust arutati ülikooli parteiorganisatsioonis 9. septembril ja üleülikoolilisel õppejõudude nõupidamisel 22. septembril. Seal tehti teatavaks, et edusammude kõrval on ka olulisi puudusi. Ideelis-poliitilise kasvatustöö seisukohalt tõsteti esile konverentsi "Nõukogude eesrindlik teadus", mis kestis 1949. a. novembrist 1950. a. märtsini. Esitati 172 ettekannet, neist õppejõudude poolt 138 ja üliõpilaste poolt 34. Konverentsil oli 3110

osavõtjat. Märgiti, et kõigis TRÜ teaduskondades oskavad õppejõud siduda õppetööd kasvatustööga ja aastast aastas se kasvab loengute ideelis-poliitiline tase. "Kõrvuti heade näitajatega on TRÜ õppetöös ka väga palju puudusi, millede ületamist takistavad õppejõudude kollektiivi tunginud kodanlik-natsionalistlikud elemendid ja nende käsilased. Nende kodanlik-natsionalistlike elementide kahjurlust aitas kõrvaldada ja näha õiges valguses ÜK(b)P Keskkomitee otsusega "Vigadest ja puudustest EK(b)P töös". Praegu on põhiliseks ülesandeks vabastada ülikool sellest kahjurlikust elemendist ja see töö praegu käib" /26/.

Personaalse kriitika osaliseks saab terve rida õppejõude mitmete "pattude" eest: Liidia Poska-Teiss ei tõsta esile eesrindlikku nõukogude teadust, prof. Johannes Piiperi loengutes on vähe mitsuurinlikku ja need on liialt teoreetilised, prof. Gerhard Rägo kasutab idealistlikke väljendeid ja peab apoliitilisi loenguid, prof. Aleksander Laas kasutab oma raamatus lääne autorite materjale, prof. Rudolf Bernakoff toetub oma praktiliste õppuste läbiviimisel saksa kirjandusele, dots. V. Alttos loengud on avalikuks formalismi ja kosmopolitismi propagandaks, Johannes Silvet vaidleb marksismiga. Dots. V. Adamsit süüdistatakse järjekordselt selles, et jutlustab vaenulikke "ideid", eriti vene klassikute kohta, vanemõpetaja Paul Kard aga keelduvat osa võtmast tootmistevõimeusest, kuna ülikool ei andvat talle sobivat korterit. Arstiteaduskond aga kasutab kodanlikke igandeid, nn. akadeemilisi vabadusi /27/.

Üleülikoolilistel koosolekutel jätkus õppejõudude "enesekritika". Kui see kuulajate arvates veel küllaldatakse ei olnud, lisati omalt poolt juurde. Kui varasematel kordadel süüdistati õppejõude selle eest, mis nad on seni kirjutanud, siis nüüd neid, kes vähe või üldsegi pärast 1940. a. raamatuid ega artikleid polnud kirjutanud.

1949. a. anti TRÜ toimetistes välja ainult 3 teadustööd. Ülikooli õpetatud Nõukogu tunnistas 1949. a. teadusliku uurimistöö plaani täitmise mitterahuldavaks, kuigi 1949. a. kaitses kandidaadikraadi 11 töötajat. Teadustöö aruandes märgiti, et 1949. a. plaanis töötati läbi 42 üldist probleemi, koos individuaalsetega 256 teemat. ENSV asutustele ja ettevõtetele osutati abi 343 korral, eriti anorgaanilise keemia, orgaanilise keemia, zoohügieeni ja piimahügieeni kateedri poolt. Peeti 492 populaarteaduslikku

loengut ja kirjutati 213 populaarteaduslikku artiklit.

1950. a. õppe-teadustöö aruandes esitatud andmete kohaselt oli ülikooli õppejõudude kaader noorenenud. Ülikoolis oli 42 professorit, teaduste doktoreid 43, 62 dotsenti, teaduste kandidaate 56. 387 õppejõust oli kõrgkooli tööstaažiga 20 aastat 23 töötajat, 10 - 20 aastat 52 töötajat, 5 - 10 aastat 118 töötajat, 3 - 5 aastat 106 töötajat, 1 - 3 aastat 46 töötajat, alla 1 aasta 42 töötajat /28/. Täheandab, õppetööle oli tulnud juba uus põlvkond, paljud neist olid lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli. 1950. a. kaitsesid kandidaadidissertatsiooni 10 õppejõudu ülikoolis ja 3 väljaspool ülikooli. Marksismi-leninismi õhtuülikoolis täiendas oma teadmisi 104 õppejõudu, 212 töötajat õppis iseseisvalt. Aruandes märgiti, et arstiteaduskonnas oli Mitšurini-Lössenko seisukohtade elluviimine ja Pavlovi saavutuste tutvustamine kulgenud edukalt. Ühiskonnateadustes oli käsil NSVL kõrghariduse ministri kaskkirje "Puudustest ühiskonnateaduste õpetamisel Leningradi ülikoolis" alusel oma puuduste otsimine ja likvideerimine. Ajaloo-keeleteaduskonnas tegeldi õppejõudude enesekriitika ja kriitika jätkamisega, et kõikide õppejõudude töö oleks lähemal ajal kriitiliselt läbi vaadatud.

10. juulil 1950 ilmus NSVL kõrghariduse ministri kaskkirj õppeprogrammide ümbervaatamisest keeleteaduse alal ülikoolides ja pedagoogilistes kõrgkoolides /29/. Anti korraldus muuta õppeprogramme, kuna nad kajastavad N. Marri mittemarksislikke vaateid. Eraldi on märgitud, et Tartu ülikooli III - IV kursuse programm "Marri uus õpetus keelest" tuleb muuta. Samas küsimuses tuli 22. juulil 1950 uus kaskkirj, mis kannab nimetust "Puuduste ja vigade kõrvaldamise abinõudest keeleteaduse õpetamisel kõrgkoolides". See algab pidulikult: "Sm. J. V. Stalin on oma töös keeleteaduse küsimustes marksismi-leninismi valguses hiilgavalt tõstnud keeleteaduse kõrgemale tasandile ja avanud keeleteaduse ees avarad ja selged perspektiivid edasiseks arenguks...". Kõrghariduse ministeerium märkis enesekriitiliselt, et on orienteerunud ebaõigete juhtnööridega kõrgkoolide keeleteaduse õpetamist vulgariseeritud marksismi alustele Marri õpetuse näol. See kaskkirj tühistas kõik eelnevad, mis Marri õpetust propageerisid (14. märtsist 1949, 15. märtsist 1949, 8. aprillist 1949, 26. maist 1949, 4. aprillist 1950). Kuni 10. augustini tuli

Läbi vaadata kõik õppeplaanid, võtta neist ja 1950. a. teadusliku uurimistöö plaanidest ning dissertatsioonide teema-
tast välja Marri õpetus. 19. augustist 1950 tuli Moskva
Ülikooli baasil läbi viia ümberkvalifitseerumise kursused.
Ülikoolist saadeti Moskvasse Eduard Langaste, Paul Ariste,
Pauline Palmeos, Leopold Kivimägi, Veera Malõševskaja,
Arnold Kask /30/.

Tuli läbi vaadata teadusliku uurimistöö plaan mitte
ainult keeleõpetuse, vaid ka stalinliku looduse ümberku-
jundamise plaani ja Pavlovi õpetuse juurutamisega seotud
küsimustes.

NSVL kõrghariduse ministri käskkirja 29. oktoobrist
1950 täitmiseks korraldati keeleteaduse konverents, kus
ainult üks teema ei alanud sõnadega "J. V. Stalin ... kee-
lest kui ühiskondlikust nähtusest". Isegi põllumajandus-
teaduskond arutas Stalini tööd "Marksism ja keeleteadus".

1949/1950. õa. toimus küllaltki ulatuslikke muudatu-
si õppe-teaduskaadri koosseisus. Juba 1947. a. oli ilmunud
NSV Liidu kõrghariduse ministri käskkirja "Tartu Riikliku
Ülikooli tugevdamisest" /17/, kus suurt tähelepanu oli
pööratud vennasvabariikidest professorite-kateedrijuhataja-
te saatmisele TRÜsse õppetöö läbiviimiseks vene keeles.
1949. a. lõpuks saadeti Leningradi Meditsiiniinstituudi
kasvandik, varem Omskis, Rostovis, Smolenskis ja Leningra-
dis töötanud professor Eduard Martinson Tartusse biokee-
mia kateedri juhatajaks. Nagu eespool mainitud, sattus ka
teadusprorektor dots. K. Taev kriitikarahe alla ja muutus
ebasoovitavaks isikuks. Enne E. Martinsoni kohalejõudmist
asendas teda dots. A. Marland, 1949. a. lõpul sai teadus-
prorektoriks juba E. Martinson. Tema seisukohad ja arusaam-
ad hakkasid kohe mõjustama ka hinnanguid ülikooli tegevu-
sele. Tundus, et põhiline oli ära arvata ülemuste soov ja
sellele võimalikult kiiresti reageerida. Ülemuste soovid
võisid sageli aga olla väga vastukäivad, nagu nägime Marri
õpetuse propageerimisel ja keelamisel üsna lähestikku. Üli-
kooli tegevuses tugevnes võitlus apoliitilisuse ja objek-
tiivisega, rääkimata "kodanlike natsionalistide" paljas-
tamisest mitte ainult poliitiliste organisatsioonide ta-
sandil, vaid ka riiklikult. Need ausad teadlased, kes siir-
alt soovisid kaasa aidata eesti teaduse, hariduse, kul-
tuuri ülesehitamisel, pettusid oma püüdluste tagajärjetu-
sea. Ülikooli väljastpoolt tööle saanud ei osanud

hinnata siinseid varasemaid akadeemilisi ja kultuuritraditsioone ning ajalugu.

Prof. E. Martinsoni eestvõttel alustati ülikooli ajaloo ümberhindamist, loodi ajalookomisjon, mis pidi tõestama, et ülikooli ajaloo varasemal perioodil puudub side 1802. a. taasavatud ülikooliga, valmistuti tähistama ülikooli asutamise 150. aastapäeva. Esiplaanile tõsteti sidemete uurimine eesrindliku vene teadusega. Kõige aktiivsemalt hakkas selles suunas tegutsema teadusprorektor ise. 1950. aastal ilmus temalt rida artikleid üleliidulistes väljaannetes (vene keeles), nagu "Tartu ülikooli ajaloolised sidemed eesrindliku vene teadusega", "Vene biokeemia prioriteet" jne. Teadustöös nõudis prorektor loobumist kodanlik-natsionalistlikust lähenemisest teemade formuleerimisel, nt. mitte "Tuberkuloos ENSV-s", vaid "Võitlus tuberkuloosiga ENSV-s", mitte "Surnult-sündivus ENSV-s 1945-1948", aga "Võitlus surnultsündivusega ENSV-s". Kõik see kajastub 1950. a. teadustöö aruandes /31/. Kaadrimuutusi saab järeldada kaudsemate dokumentide järgi. Kõrghariduse ministri käskkirjaga kustutati 28. sept. 1950 TRÜ Nõukogu koosseisust 22 professorit ja dotsenti kui ametikohalt vabastatud: dots. V. Altkoa, dots. Gunnar Kangro, prof. Elmar Ilus, dots. Leopold Kivimägi, dots. Richard Kleis, dots. Kuno Kõrge, prof. Ferdinand Laja, prof. Artur Linkberg, dots. Leo Leesment, dots. Anatoli Lazarev, dots. Julius Madisson, prof. Harri Moora, dots. Aleksander Pint, dots. Aarne Pung, dots. Valdek Ritslaid, dots. Riho Roots, dots. Natalie Rõgo, dots. Peeter Rõigas, dots. Hans Sossi, dots. Rudolf Säre, prof. Voldemar Vaga, prof. Elmar Vau /29/. Kuigi käskkirjas ei ole märgitud, et tegemist oli puhastustööga, on selline seos muidugi olemas. Kõigil neil ei tulnud siiski ülikoolist lahkuda.

Artikli maht ei võimalda peatuda ülikooli õppe-teaduskoosseisu represseerimisega seotud küsimustel. Seni ei ole ka sellekohaseid nimekirju ja otseseid materjale ülikooli arhiivist leidnud. Olemasolevad kaudsed materjalid - nt. rektori käskkirjad pärast 25. märtsi 1949 tööle mitteilmunute vabastamisest või dots. L. Leesmendilt kinnipidamiskohas komandeerimisavansi sissenõudmisest jne. - võimaldavad neid küsimusi selgitada. Võitlus "kodanlike natsionalistidega" kulmineerus teatavasti EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi järel (21.-26. märtsini 1950 arutati EK(b)P Keskk-

komitee pleenumil ÜK(b)P Keskkomitee otsust "Vigadest ja puudustest EK(b)P Keskkomitee töös"). Kuni 1987. aastani anti pleenumile nagu kogu tolele perioodile enamasti positiivne hinnang. Kuna VIII pleenumi mõju ülikoolile on eraldi käsitletud professorid Jüri Ant ja Lembit Raid, siis käesolevas artiklis neid küsimusi lähemalt ei analüüsita.

Kui inimene on loonud ja loob ajalugu, siis ajalugu omakorda on loonud ja loob ka inimest /32/. 1944.-1950. aastate poliitilised ümberkorraldused mõjutasid Tartu Riikliku Ülikooli kogu õppe-teadustegevust, muutsid oluliselt kogu Eesti kultuuri arengut, vajutasid sellele ränga pitseri ja tekitasid seisaku paljudeks aastateks. Kõige rängemad olid muudatused, mis olid seotud inimestega, s.t. nii õppejõudude kui ka üliõpilastega, nende poliitilise repressiooniga. Teaduslik töö ei olnud varasematel perioodidel sõltunud poliitilistest otsustest ja ajastust, nüüd muudeti teadustöö eesmärgiks poliitika õigustamine ja selleks sobivate järelduste otsimine.

Enakeelse Tartu Ülikooli loodud akadeemilise traditsiooni katkemine, Eesti ajaloolise, etnograafilise, geograafilise eripära eiramine, ajalooliselt kujunenud eetiliste tõekspidamiste purustamine, õppe-teadustöö täielik politiseerimine, demokraatlike õiguste likvideerimine löid kogu selle olukorra, milles ülikool oli sunnitud oma tegevust jätkama. Kuigi see periood oli raske kõikidele NSV Liidu kõrgkoolidele, oli ta eriti ränk rahvusülikoolidele, mis olid nõukogude kõrgharidussüsteemi luulitatud pärast Teist maailmasõda.

A l l i k a d. K i r j a n d u s.

1. Schmidt, E. Kõrgema hariduse areng Nõukogude Eestis. Tallinn, 1971. Lk. 34 - 35, 40 - 42.
2. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 9. L. 1, 2, 17, 18, 20 - 23.
3. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 13.
4. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 7. L. 2.
5. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 37. L. 3 - 8.
6. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 12. L. 1 - 7.
7. Rahva Häl. 1945. 29. jaan.
8. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 19. L. 1 - 10.

9. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 29. L. 12 - 16.
10. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 41. L. 8 - 16.
11. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 60. L. 2 - 4.
12. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 36. L. 1 - 11. S. 34. L. 32 - 36.
13. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 30. L. 261.
14. Nõukogude Kool. 1946. Nr. 12. Lk. 719.
15. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 53. L. 54 - 70.
16. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 73. L. 13 - 16, 74 - 81.
17. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 48. L. 47 - 55, 74 - 81.
18. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 70. L. 7, 34 - 35, 65, 82, 114 - 115, 220 - 225.
19. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 71. L. 56.
20. Eesti Loodus. 1988. Nr. 7. Lk. 460 - 463; Nr. 8. Lk. 525 - 531; Nr. 11. Lk. 728 - 730.
21. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 67. L. 98 - 105, 111 - 124.
22. TRÜ. 1948. 1. dets.
23. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 74. L. 1 - 17.
24. TRÜ. 1948. 16. dets.; 1949. 21. jaan.; 11. veebr.; 10. juuni; 23. sept.; 30. sept.
25. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 93. L. 1 - 18, 83, 94, 95, 98, 101, 113.
26. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 98. L. 19 - 30, 40 - 44.
27. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 53. L. 93 - 95.
28. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 99. L. 19 - 20.
29. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 121. L. 1 - 54.
30. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 126. L. 2 - 11.
31. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 129. L. 1 - 5.
32. Konrad, N. Ajaloo mõttest. Tallinn, 1987. Lk. 253.

EK(b)P KESKKOMITEE 1950. a. VIII PLEENUMI MÕJUST
TARTU ÜLIKOOLIS

Jüri Ant, Lembit Raid

21. - 26. märtsini 1950 toimus Tallinnas EK(b)P Keskkomitee VIII pleenum, mille tähendus väljus kaugele omataoliste hulgast. Pleenumi tagajärjed olid palju aastaid tunnetatavad Eestimaa ühiskondliku elu kõikides avaldusvormides. Selle ideoloogilisi ja poliitilisi retsidiive kohtame ka tänase uutmisajastu konfrontatsioonides üpris elavatena. Nende retsidiivide mõju saab lõplikult kaotada vaid VIII pleenumiga seotud materjalide täielik avalikustamine ja pleenumi tagajärgede analüüsiv lahtimõtestamine. Üheks sammuks sellel teel tahab olla ka järgnev pilguheit pleenumi mõnede tulemustele ning mõjudele TRÜs. Artikli piiratud mahu tõttu loobuvad autorid pleenumi enda üksikasjalisemast käsitlest, toetudes siinkohal juba trükitis avaldatule /1/. Samuti jäävad põhjalikumalt valgustamata pleenumi eellood ülikoolis, s.t. kordkorraline kodanliku natsionalismi vastase võitluse tugevnemine, ehk teisisõnu moraalse ja poliitilise surve tugevdamine kvalifitseeritumatele teadlastele ja pedagoogidele sõjajärgsetel aastatel. Põhirõhk artiklis langeb pleenumi otsuste realiseerimisele kaadriküsimustes TRÜs 1950 - 1951.

Arvestades suuri poliitilisi muutusi, mis toimusid nõukogude ühiskonnas 1930. aastail, samuti sõjajärgseid ideoloogiaotsuseid, poliitilisi kohtuprotsesse jms., oli EK(b)P KK VIII pleenum otsekui pika ahela üheks loogiliseks väikeseks lüliks. Teisalt aga oli pleenum oma otsustega teatud ootamatuseks ülikooli kollektiivile.

Sõjajärgsete aastate Tartu Ülikool tõusis tuhande ja varemetest. Märksa raskemaks ainelistest muredest sai teadustöötajate ja õppejõudude põud. Osa ülikooli senisest põhikaadrist - kõrgemini kvalifitseeritud õppejõududest lahkus Eestist, rida nimekaid teadlasi hukkus sõjatules. Eesti parteiorganisatsiooni juhtkond ja valitsus ilmutasid hoolt tagalasse evakueerunud või armeesse mobiliseeritud Eesti NSV kõrgkoolide, sealhulgas TRÜ õppejõudude kaadri

shilitamise ja rohkendamise eest. Teeneid oli selles Eesti parteiorganisatsiooni tippjuhil Nikolai Karotammel, valitsusjuhi asetäitjatel Nigol Andrezenil ja Arnold Kressil, eriti aga TRÜ rektoril Hans Kruusil, hiljem Alfred Koortil. Taasavatud ülikooli töö korraldamise põhiraskust kandsid koos rektoriga õppeprorektor Harald Haberman, teadusprorektor Karl Taev ja haldusprorektor Gerhard Rägo, prorektorite abid Aksel Kipper ja Anatoli Mitt. Teaduskondades kandsid seda koormat eelkõige dekaanid: Peeter Tarvel ja Harri Moora ajaloo-keele-, Voldemar Vadi ja Albert Valdes arsti-, Heinrich Riikoja ja August Vaga matemaatika-loodus-, Helmut Kadari ja Edgar Talvik õigus-, Osvald Hallik põllumajandus-, Ferdinand Laja loomaarsti- ja Fred Kudu kehakultuuriteaduskonnas. 1946. a. eraldus põllumajandusteaduskonnast metsandusteaduskond, mille tööd juhtis aastaid Valdek Ritslaid. Nende inimeste juhtimisel komplekteeriti üliõpilaskond, organiseeriti õppeprotsess. Koos kateedritega pandi alus paljudele uurimistöodele. Osaleti aktiivselt linna ja ülikooli enda taastamisel, põllumajanduse abistamise, valimis- ja teistes üldriiklikes ja kohalikes kampaaniates. Ränki raskusi ületades suutis ülikool sõjajärgsetel aastatel jõuda tõusujoonele.

17. augustil 1949 arutas EK(b)P Keskkomitee TRÜ tööd ja kavandas abinõud selle parandamiseks. Selle, ülikoolile tõepoolest programmilise otsuse vastuvõtmisele eelnes ulatuslik, TRÜ tegevuse kõiki külgi hõlmav kontroll. Kuigi otsuses seati esiplaanile üleliidulistest ideoloogiaotsustest, diskussioonidest jms. dokumentidest pärinevad päevakõlalised poliitilised fraasid, jäid keskseks ikkagi õppe- ja kasvatustöö küsimused. Neid analüüsides osutas büroo märgatavale edule õppetöö tulemustes, üliõpilaste õppedistsipliini tugevnemises ja saavutustele teadustöös. Oli märgatud ka õppejõudude ühiskondlikku aktiveerumist. Teisisõnu: tõsteti esile TRÜ tööd just paljus selles, mida talle juba järgmise aasta kevadel VIII pleenumil ette heideti.

Ühtlasi võib aga täheldada pidevat situatsiooni pingestumist ülikooli kollektiivis, mõnede õppejõudude alusetut materdamist, nende sunnitud "patukahetsusi", süüdistusi ideoloogilises nõrkuses, mis tänapäeva mõistes seisnes põhiliselt ebapiisavas dogmaatilisuses.

Kõige sellega läks üha rohkem kaasa ka ülikooli parteiorganisatsioon. Ajavahemikus 1944 - 1949 kasvas ülikoolis kommunistide arv 3-lt 106ni /2/.

Parteiorganisatsiooni autoriteedi kasv seondus ka büroo sekretäride Arkaadi Uiibo (1945 - 1946) ja August Premeti (1946 - 1948) oskusliku tegevusega. 1948. a. suunas EK(b)P KK TRÜ parteibüroo sekretäriks senise tervishoiuministri asetäitja Pavel Kalju. Pärast lühiajalist töötamist ülikoolis valiti P. Kalju 1949. a. detsembris EK(b)P Tartu linnakomitee II sekretäriks. Aprillis 1950 nimetati P. Kalju Eesti NSV tervishoiuministriks, kust ta vallandati 1952. a. seepärast, et ta oli varjanud oma kulaklikku päritolu. P. Kalju valimise tõttu Tartu linnakomitee sekretäriks jäi ülikooli parteibüroo tööd juhtima Andrei Vill sekretäri kohusetäitjana kuni septembrikuuni 1950, mil büroo sekretäriks valiti Arnold Kõörna /3/. Tundub, et nii P. Kaljul kui A. Villil oli kommunistide hulgas vähe autoriteeti, küll aga külvasid nad ülikooli kollektiivis segadust, hirmu ja ebameeldivusi.

Avalikud süüdistused, väsimus poliitilistest kampaaniatest, hirm jälitamise ja repressioonide ees tegid oma hävitus- ja laastamistööd ülikooli peres. Kui 1949/50. õppeaasta sügissemestril toimus mitmete juhtivate teadlaste, õppe- ja teadustöö hinnatud ja austatud organisaatorite lahkumine ülikooli juhtivatelt positsioonidelt veel enamasti nende eneste kirjutatud avalduste põhjal, siis kevadsemestril hakkasid vallandamised võtma juba organiseeritud massiahtsiooni ilmet.

Nii otsustas EK(b)P Tartu Linnakomitee büroo oma 1950. a. 2. märtsi istungil, mida juhtis ülikoolist äsja üle toodud P. Kalju, paluda EK(b)P Keskkomiteed töölt maha võtta Eesti NSV TA Ajaloo Instituudi direktor Richard Kleis, keda süüdistati esiteks parteivastases kaadripoliitikas ja teiseks parteiorganite otsuste ignoreerimises. Omalt poolt soovitati sellele kohale TRÜ ajaloo-keeleteaduskonna dekaanina töötav Vilhelm Reiman. Ühe kuu vältel tuli vallandada kuus teadustöötajat ning instituudi nõukogust välja arvata professorid H. Kruus, V. Vaga ja dotsent R. Kleis ning teised "poliitiliselt ebausutatavad" inimesed.

Samal linnakomitee büroo istungil arutati ka ülikooli kehakultuuriteaduskonna tööd. TRÜ rektoraati ja kaadriülemat Helene Kurge isiklikult kohustati puhastama seda teaduskonda klassivaenulikest elementidest, kelleks loeti järgmisi õppejõude ja abiõppepersonalit töötajaid: vanemõpetajad Hugo Pauskar, Olav Topman, Oleg Tõnsuaadu, E. Uuemaa, Heino Tidriksaar, Uno Sahva, laborandid E. Hurt ja Helju Vissel, kateedrijuhatajad Erich

Lukin ja Peeter Paris, õppejõud Aksel Tiik ja Aleksander Rünk. Teaduskonna prodekaan Erich Mõtlik otsustati üle viia madalamale töökohale, dekaan Fred Kudu sai noomituse ebarahuldava kaadripoliitika pärast /4/.

Selle otsuse realiseerimine laastas väikese, alles kujunemisjärku astunud teaduskonna, jättis ta ilma kogenenumatest õppejõududest, võimekatest teadustöötajatest.

Esimesed teated EK(b)P KK VIII pleenumist olid napolisõnalised. Ajakirjandus ei avaldanud ettekande kokkuvõtet, ülevaadet sõnavõttudest ega otsust /5/.

Konkreetselt juhendi pleenumi otsuste realiseerimiseks andis "Eesti Bolševiku" 1950. a. 7. numbri juhtkiri "Lõpuni paljastada kodanlikud natsionalistid - eesti rahva kõige kurjemad vaenlased". Osutanud kurikuulsale teesile klassivõitluse arengust sotsialistliku ülesehitustöö edenedes, tuldi järeldusele, et peamiseks tõkkeks sotsialismi ehitamisele Eestis on pikka aega olnud kodanliku natsionalismi ja eesti šovinismireaktsiooniline ideoloogia, isiklikult aga selle kandjad - "kodanluse agendid" Hans Kruus, Neeme Ruus, Aleksander Jõeäär, Johannes Semper. Löögi alla langesid heliloojad, kirjanikud, õppejõud, teadlased: Richard Kleis, J. Oengo, Ottomar Maddisson, Artur Linkberg, Johannes Käis, Riho Päts, Tuudur Vettik, Alfred Karindi.

Nimetatud "Eesti Bolševiku" juhtartikkel käivitas kodanlike natsionalistide paljastamise massikampaania /6/. See arenes lausa laviinina nii tempodes kui mahus ja kõige erinevamatel tasemetel. Kolm päeva pärast VIII pleenumi lõppu otsustas EK(b)P Tartu Linnakomitee büroo ametikohalt maha võtta Tartu I Sisekliiniku peaarsti, meditsiinikandidaati Juhan Savisaare kui inimese, kes ei kindlusta kliiniku poliitilist ja praktilist juhtimist. Professor Artur Linkberg otsustati maha võtta Vabariikliku Kliinikute Valitsuse direktori ja kirurgiakliiniku juhataja kohalt täpselt samasuguse süüdistusega /7/.

Süüdistatavate ja süüdistuste hulk suurenes järsult pleenumile järgnenud kohalikel parteiaktiividel.

15. - 17. aprillini 1950 peeti aktiiv Tartu linnaorganisatsioonis, kus ettekandjaks oli linnakomitee sekretär Valdar Leede /8/. Süüdistajad rääkisid sellest, kuidas kodanlikud natsionalistid vabariigi juhtkonna soosingul olid haaranud juhtpositsioonid Teaduste Akadeemia Tartu asutustes,

TRÜs jm. ning püüdnud pidurdada edasiliikumist. Väideti, et kodanlikud natsionalistid olevat "pugenud ülikooli professorite, dekaanide ja teadustöötajate kohtadele, et jätkata pseudoteaduse viljelemist ja kodanluse ideoloogiliste seisukohade ülistamist". TRÜ juhtkonda nuheldi selle eest, et rektor A. Koort ja prorektorid H. Haberman ning K. Taev olevat lasknud "seda kõike oma silmade all sündida". Sõnavõttud avardasid fraseoloogilist skaalat ja sisaldasid üha uusi nimesid ning süüdistusi. Usinasti aitasid oma sõnavõttudes seda tendentsi arendada ülikooli enda õppejõud Andrei Vill, Vsevolod Arhangelski, Eduard Martinson, aga ka EK(b)P Tartu Linnakomitee töötajad.

Aktiivi otsus seostab absurdsete süüdistustega kümneid Tartu intelligentsi esindajate nimesid. Richard Kleisi, Harri Moora, Albert Valdese, Artur Linkbergi ja Anton Starkopfi suhtes konstateeris parteiaktiiv, et need inimesed on teinud hiiglasuurt kahju Nõukogude Eesti majandusele ja kultuurile /9/. Koosolek avaldas veendumust, et VIII pleenumi tulemusel saavutatakse partei organisatsioonilises ja poliitilises kasvatustöös põhjalik murrang paremusele ja et see pleenum koondab tartlasi veelgi tihedamalt ÜK(b)P Keskkomitee, armastatud juhi ja õpetaja, Eesti rahva parima sõbra, suure Stalini ümber /10/.

Linna parteiaktiivil kõneldu oli avalikuks poliitiliseks süüdistuseks ülikooli pihta. Kõige selle kõrval, mis oli suunatud üksikisikute, õppejõudude vastu, tulenes siit ka pleenumi pikaajaline järeloomõju negatiivse hoiaku kujundamisel haritlaste, rahvusliku intelligentsi suhtes. Teatud määral - peamiselt tööliskollektiivides - kandis see taotlus ka oma kibedat vilja. See andis vaba voli ja karistamatuse indulgentsid tasakaalutute elementide ning vasakekstremistlikult meelestatud isikute tegudele küll omaenda poliitiliste ambitsioonide teostamiseks, küll arveteõendamiseks varem osaks saanud kriitika eest. Lõpuks andis see tegevussignaali ülikooli enda parteiaktiivi juhtidele.

Pleenumi otsuste praktilisest realiseerimisest ülevaate saamiseks peatugem järgnevalt ülikooli elu mõjutanud suurematel või väiksematel sündmustel selle murrangulise aja kalendrilehti pöörates.

Aprill 1950. Juba pleenumieelsete aegade teaduse ja kõrghariduse vastu suunatud kampaaniate seas seisis ühel "aukoyal" organiseeritud kallaletung ülikooli raamatuvarele. Raamatute massilise hävi-

tamise ja nende käibelt kõrvaldamisega loodeti valmis saada 1949. a. aprillis, kuid nii rektoraadi, teaduskondade kui raamatukogu kollektiivi suhtumine asjasse ilmselt ei võimaldanud "plaani täita". Järsult karmistus olukord pärast VIII pleenumit. Aprillis saadeti teaduskondadele ja kateedritele juhend, mille oli koostanud erifondi juhataja Mihhail Sõstšikov ja kus grupeeriti erifondi liigitatavad raamatud. Selle alusel võis käibelt kõrvaldada kogu Eesti Vabariigi ja Saksa okupatsiooni aegse kirjanduse ning ajakirjanduse, NSVL territooriumil 1917 - 1938 ilmunud perioodika, nn. ideoloogiliselt kahjulikud raamatud, kõik raamatud, kus olid "rahvavaenlaste" eessõnad või kommentaarid, samuti olulise osa enne 1917. a. ilmunud kirjandusest ja välismaise päritoluga kirjandusest /11/. Tegelik raamatute kõrvaldamise kampaania ületas esialgu etteseatud raamid. TRÜ ajalookateedrites säilinud inventariraamatud näitavad, et 1950. a. juunist kuni 1951. a. juunikuuni hävitati või eraldati erifondi kõik N. Karotamme tööd, Eesti rahvusväeosade lahinguteed kajastavad raamatud, Eesti NSV aastapäevi tähistavad kogumikud, talurahva-, naiste, noorsookongresside publitseeritud materjalid jms. Niisiis pidi kustuma mitte ainult rahva varasem ajaloomälu, vaid peaaegu kogu Nõukogude Eesti ajalugu kuni VIII pleenumini.

25. aprill 1950. Algas kolm päeva (25. - 27. aprillini) kestnud ülikooli parteiorganisatsiooni kinnine üldkoosolek. Selle teemaks oli EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi, Tartu linna (15. - 17. aprilli) parteiaktiivi tulemuste ja ülikooli parteiorganisatsiooni edasiste ülesannete läbiarutamine. Ettekande neis küsimustes esitas P. Kalju. Sõnavõtjaid oli 30. Koosoleku otsuses /12/ peeti vajalikuks VIII pleenumi ja Tartu linnaaktiivi otsused tunnistada TRÜ parteiorganisatsiooni programmdokumentideks (1). Otsuses figureerisid 30 õppejõu nimed, keda kvalifitseeriti järgmiselt: kodanlikud natsionalistid (Richard Kleis, Albert Valdes, Ilmar Rebane, Ernst-Voldemar Nurk, Hans Sõber, Harri Moora, Aino Kureniit, Voldemar Üprus); kodanlike natsionalistide mõttekaaslased ja kaitsesalused (Ville Tomingas, Ferdinand Laja, Gunnar Kangro, Hillar Randalu, Johannes Mäll, Artur Linkberg, Rudolf Bernakoff, Juhan Aul, Leo Leesment, Aleksander Elango, Valmar Adams, Elmar Ilus, Nikolai Veiderpass, Hilda Maiste-Aller); kodanlike natsionalistide mõjualused (Harald Haberman, Karl Taev, Arkaadi Uibo, Aleksander Pint); kulaklik-natsio-

nalistlikud elemendid (Valdek Ritslaid, Fred Kudu, Jaan Sarv); madala kvaliteediga õpetavad õppejõud (Valmar Adams, Liidia Poska-Teiss, Juhan Aul, August Vaga, Rudolf Bernakoff). Osa loetletutest esinesid üheaegselt koguni kahes alajaotuses. Loetelud polnud ammendavad, lõppedes kõik paljuütleva "jt."-ga. Otsustati, et on õige aeg alustada venekeelsete õppegruppide loomist ajaloo- ja ühiskonnateaduste ning majandusteaduste õpetamisel, milleks on vaja kutsuda spetsialiste teistest liiduvabariikidest. Parteibüroo ja sekretariaati kohustati läbi vaatama kõiki teaduslikke kraade ja kutseid, mis olid omistatud Eesti Vabariigis või Saksa okupatsiooni aastail tehtud teadustööde või pedagoogilise töö eest ning esitama ministeeriumile läbivaatamiseks need, mis ei paku mingit teaduslikku huvi ega ole vajalikud nõukogude ülikoolile. Kuu aja vältel pidid parteibüroo ja ülikooli rektoraat esitama ettepanekud ülikooli nõukogu uue koosseisu kohta.

11. mai 1950. NSV Liidu Kõrgema Hariduse Ministeerium moodustas komisjoni, mis pidi kontrollima kaadritööd TRÜs. Selle esimeheks määrati N. Belozеров - ülikoolide peavalitsuse kaadriosakonna ülem, liikmeteks sama ministeeriumi töötajad M. Petrova ja Moskva RÜ filosoofiaõppejõud N. Kartašov. Töö tulemustest kanti ette juba 15. mail /13/. Nagu on selgunud vestlustest TRÜ tolleaegsete õppejõududega, lähtusid kavandatavad kaadrimuutused, mis komisjoni tegevusele pidid järgnema, üsnagi erisugustest allikatest. Neid ettepanekuid tehti partei linnakomitees ja ülikooli parteibüroos, eelkõige aga kaadriosakonnas ja riikliku julgeoleku organites. Ei jäänud sellest kõrvale ka teaduskonnad ise.

Otsustavasse faasi jõudsid sündmused ülikooli seinte vahel 20. mail 1950. Sel päeval arutas EK(b)P TRÜ parteibüroo ülikooli kaadri olukorda. Kohal olid büroo liikmetest Andrei Vill, E. Raag, L. Raudsepp, peale nende veel Richard Antons, Ilo Sildmäe, Alfred Koort, Helene Kurg, Valentin Matin ja N. Belozеров. Asjakohase ettekande tegi kaadriosakonna ülem Helene Kurg. Vastuvõetud otsuses kavandati abinõud "kaadri risustumisest" jagusaamiseks teaduskondade kaupa. Otsus puudutas 45 ülikooli professorit, dotsenti, vanemõpetajat ja assistenti. 43 puhul määrati kindlaks, kas ta tuleb kõrvaldada dekaani, prodekaani, kateedrijuhataja ametist või vallandada õppejõu kohalt. Kahe vanemõpetaja (K. Taevi ja J. Jegorovi) saatus jäi esialgu lahtiseks.

Toome siinkohal nende õppejõudude nimed. Õigusteaduskond: Elmar Ilus, Helmut Kadari, Johannes Mäll, Leo Leesment, Hillar Randalu, Ilmar Rebane. Põllumajandusteaduskond: Arno Puusaag, Hans Sarv. Matemaatika-loodusteaduskond: Hermann Jaakson, Jaan Sarv, August Vaga, Liidia Poska-Teiss, Juhan Aul, Gunnar Kangro, Natalie Rägo, Evald Möls, Herbert Ottas. Heinrich Aruksaar, Juhan Loskit, Andrei Verhoustinski, J. Orula, K. Pärna. Veterinaaria-
teaduskond: Elmar Vau, Johannes Tomberg, Ferdinand Laja. Metsandusteaduskond: Valdek Ritslaid, Kaarel Veermets. Arstiteaduskond: Artur Linkberg, Rudolf Bernakoff, Heinrich Petlem, Riho Roots, Valter Pärtelpoeg, Gerhard Rooks, Grigori Bogdanov. Ajaloo-keeleteaduskond: Harri Moora, Voldemar Vaga, Julius Madisson, Richard Kleis, Valmar Adams, Johannes Silvet, Villem Altkoa, Johannes Feldbach, Erik Jaanvärk /14/.

Märkigem, et mitte kõigil neil ei tulnud langetatud otsust täiel määral kogeda. Mitmeid päästis teaduskondade- ja kateedritesisene resistentusprotsess. Muidugi olenes nende saatus paljus uuestest inimestest, keda teaduskondade ja kateedrite etteotsa seati. Tõsiasja, et ülikoolisisene vastupanu eksisteeris, kinnitavad mitmedki kirjalikud allikad parteiarhiivis, nendes tõdetakse, et kodanlikest natsionalistidest vabanemise protsess ülikoolis ei kulge vajaliku tempo ja põhjalikkusega. Pealegi oli nüüd tarvis hakata otsima põhjendusi iga inimese kohta langetatud otsusele. Seegi nõudis omajagu aega.

Mõnigi kord järgnesid ühele süüalusele langetatud otsusele teistegi nuhtlemised. Nii otsustas EK(b)P Tartu Linnakomitee büroo oma 9. juunil 1950 peetud istungil kohalt vallandada metsandusteaduskonna dekaani V. Ritslaidi. Otsuses märgiti, et ta on päritolult võõrast ühiskonnast isik, kes on end ümbritsenud vaenulike elementidega. Kuna V. Ritslaid oli 1948. aastast ÜK(b)P liige, siis nüüd tuli teha otsus ka tema väljaheitmise kohta parteist ja teda parteisse soovitanud kommunistide K. Taevi, A. Uiibo ja H. Habermani parteilisele vastutusele võtmise küsimuses /15/.

8. - 9. septembril 1950 peeti aulas Tartu Riikliku ülikooli õppejõudude koosolek, mida hilisemas aruandluses käsitleti aasta tähtsaima sündmusena. Sellel üritusel, mis vormilt mõeldud traditsioonilise, uut õppeaastat rakendava nõupidamisena, toodi vahetult üldsuse ette EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi konkreetsed järeldused. Juba põguski pilk

kohalviibinutele kinnitas, et need järeldused olid ränkrasked. Aulas polnud enam paljusid TRÜ üldtunnustatud, rahvusvahelise mainega teadlasi, hinnatud pedagooge, kõrgkooli kogenud organisaatoreid. Küll oli seal uut kaadrit, kellele kõik siinne paljuski võõras, ärevust ja vastakaide arvamusi tekitav. Oli noori õppejõude, kellel kõik veel ees. VIII pleenumi järeldused olid juba väljendunud arvukates vallandamistes ülikooli kõigis lülides, motiveeriti neid siis avalike süüdistustega, kaudsete, ebamääraste põhjendustega, "koosseisude ümberkorraldamise", "koondamise" või muude formuleeringutega.

Aruande eelmise aasta töötulemustest TRÜs esitas rektor A. Koort. Koosolekul esines ka EK(b)P KK esimene sekretär Johannes Käbin /16/.

Juba toimunud kaadrimuutused ja teised represseiivsed üritused jätsid oma jälje nõupidamisel sõnavõtnutele. Kriitikat püüdsid süvendada ja kirjeldada olukorda märksa mustemates värvides üksnes Andrei Vill ja filosoofia kateedri juhataja Dmitri Šardin. (Viimasel tuli samuti peatselt TRÜst lahkuda, küll aga oma tööülesannetega mittetoimetulemise tõttu.) Ilmselt mõistsid kujunenud meeleolu ka külalised. Nii püüdis J. Käbin oma sõnavõtu lõpul sisendada ülikooli rahvasse usku oma jõusse ka uues olukorras /17/.

Vastuvõetud otsuses peeti vajalikuks:

- ülikooli tööst "lõplikult välja juurida kõikvõimalikud kodanlikud igandid: kodanlik natsionalism, formalism, objektivism, kosmopolitism, kummardumine lääne manduva kultuuri ees õppejõudude ja üliõpilaste teadvuses;
- veelgi järjekindlamalt ja veenvamalt näidata loengutes ja seminarides üleolekut kodanluse võltsteadusest, osutades erilist tähelepanu nõukogude ja vene teaduse saavutustele;
- ideelis-poliitilise taseme tõstmiseks tugevdada ülikooli ja teaduskondade koostööd ja sidemeid ühiskondlike organisatsioonidega;
- kateedrites ja teaduskondades intensiivistada loenguprogrammide ja õpikute arutelukoosolekuid. Erilist tähelepanu otsustati omistada teadustöö parteilisusele, teadustöö plaanide mittetäitmist kvalifitseeriti "kuriteona nõukogude teaduse ja majanduse eest" /18/. Lõpuks kohustati kõiki õppejõude, kes veel ikka polnud valmis saanud oma varasema loomingu ümberhindamisega, seda viibimata tegema /19/.

28. septembril arvas NSV Liidu kõrgema ja keskerihariduse minister oma käskkirjaga TRÜ Nõukogust välja professorid Harri Moora, Elmar Ilusa, Artur Linkbergi, Voldemar Vaga, Ferdinand Laja, Elmar Vau, Rudolf Säre, Riho Rootsi, dotsendid Aleksander Pindi, Valdek Ritslaiu, Leo Leesmendi, Kuno Kõrge, Villem Alttoa, Richard Kleisi, Julius Madissoni, Leopold Kivimäe, Peeter Rõigase, Gunnar Kangro, Natalie Rägo, Aarne Purga. Nõukogusse sisse viidi: Ernst Raudam, Voldemar Vadi, Elmar Siirde, Ants Rulli, Teodor Krigul, Johannes Feldbach, Aleksandr Šanõgin, Lydia Roots, Gleb Bichele, Endel Varep, Eduard Ertis, Andrei Vill, Eduard Brandt. Neist mitmed kujunesid edaspidi üldtunnustatud teadlasteks, hinnatud pedagoogideks, mõned olid aga oma elu juhuslikult sidunud TRÜga. Sel ajal oli neist vaid V. Vadil kõrgem kvalifikatsioon - doktorikraad. Märkigem siinkohal, et prof. V. Vadi oli pärast sõda esimene tartlane, keda valiti üleliidulisse (meditsiiniteaduste) akadeemiasse. Mõni kuu pärast tema lülitamist TRÜ Nõukokku hakati tedagi alusetult süüdistama kodanlikus natsionalismis, selle teabe temani jõudes katkes ta elu /20/.

Juba eeltoodud sündmuste piiratud valikust järeldub korvamatu kahju, mida VIII pleenum tekitas ülikooli kaadritele. Eemaldati rektoraat kogu juhtivkoosseisus: vabastati rektor A. Koort, prorektorid, kohtadelt tõrjuti staažikad dekaanid, kateedrijuhatajad, kõige kvalifitseeritumad spetsialistid. Kõrge teaduspotentsiaaliga TRÜ Nõukogu reorganiseeriti nõrgaks, piiratud funktsioonidega nõuandvaks institutsiooniks. Eriti karmilt koheldi rahvusvahelise maine võitnud teadlasi, suuremate kogemustega õppejõude ja kõrgkooli töö organiseerijaid.

Teatava ettekujutuse pleenumi otsuste realiseerimisest selles valdkonnas annab EK(b)P Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja asetäitja A. Buratšenko 10. märtsil 1951. a. koostatud õiend partei propagandistlikust, poliitmassilisest ja ideoloogilisest tööst Eesti NSVs aastatel 1949 - 1950 /21/. See 89leheküljeline dokument annab kokkuvõtliku teabe ka intelligentsi hulgas toimunud laastamistööst ja selle edasistest suundadest. Siit nähtub, et Eesti NSV üldharidussüsteemist vallandati või lahkus omal soovil aastail 1946 - 1950 ühtekokku 4176 õpetajat, VIII pleenumi järgmistel kuudel vallandati 233 haridustöötajat (kooliinspektorid, direktorid, õppealajuhatajad, õpetajad). "Potentsiaalselt

kõlbmatutena" kuulusid arvestuste kohaselt vallandamisele veel 437 õpetajat, 54 koolidirektorit ja 9 õppealajuhatajat, kelle süü seisnes varasemas kuulumises mõnda kodanlik-natsionalistlikuks tunnistatud organisatsiooni /22/.

Pleenumist möödunud vähema kui aasta vältel oli Eestis vallandatud 126 kõrgkooliõppejõudu, neist TRÜs 76, Tallinna Polütehnilises Instituudis 12, Tallinna Konservatooriumis 12, Tartu Riiklikus Kunstiinstituudis 12, Tallinna Õpetajate Instituudis 9, Tartu Õpetajate Instituudis 5 /23/. Eesti NSV Teaduste Akadeemias ja tema allasutustes oli vallandatud üle 100 inimese. Nende asemele oli Eesti parteiorganisatsioon tööle suunanud kommuniste ja kutsunud teadlasi Moskvast ja Leningradist /24/.

Ühtlasi konstateeriti õiendis, et TRÜ ja TPI paljudes kateedrites polnud kodanliku natsionalismi vastane võitlus saavutanud veel kaugeltki nõutavat taset.

Otsustades rektori käskkirjade raamatute järgi, puudutasid pleenumijärgsed kaadrialased otsustused Tartu ülikoolis aastatel 1950 - 1951 ühtekokku 202 töötajat (õppejõudu ja abiõppepersonali kuulunut). Paljud lahkusid TRÜ teenistusest ise, paljudele soovitasid seda kolleegid, mõnikord juhtkond. Suur hulk õppejõude ja juhtivtöötajaid vabastati ülesannetest kaadriülema ettepanekul, sageli massilistes käskkirjades ühe või teise teaduskonna kohta (kehakultuuriteaduskond, veterinaariateaduskond jmt.). Korraldati kaks ulatuslikku reorganiseerimiskampaaniat, mille katte varjus õiendati sisuliselt samuti arveid poliitiliselt ebasoovitavate õppejõududega. Paljud õppejõud loeti mittevastavaks õppejõududele esitatud nõuetele, juhtivteadlasi - mittetoimetulevaks tööloigu juhtimisega. Põhjendusi otsiti ka hariduslikust mittevastavusest. (Nii oli TRÜst vabastatud inglise filoloog Arthur-Robert Hone, rahvuselt inglane, kelle Oxfordi-magistri-diplomit otsustati nüüd mitte tunnustada). Teaduskondadest said kõige rohkem kannatada arstiteaduskond, kus need sündmused puudutasid 56 töötajat, ajaloo-keeleteaduskond, kus see arv oli 37. Suhteliselt rohkem kannatasid väikesed teaduskonnad - kehakultuuri-, õigus- ja veterinaariateaduskond (vastavalt 22, 17, 17), vähemal määral põllumajandus- ja matemaatika-loodusteaduskond. Kõiki neid inimesi ei kuulutatud kodanlikeks natsionalistideks ega rahvavaenlasteks. Sellised

tiitlid omistati kõige nimekamatele teadlastele, keda ka pikkadeks aastateks kõrvaldati ülikoolitöölt. Mõned neist aga ei naasnudki enam kõrgkooli.

Ülikooli kaadrile tehtud kahju oli kaugeleulatuvate tagajärgedega. Kannatas kogu õppetöö edasine korraldus. Pidurdus, peatus ja kohati paiskus tagasi teadustöö areng. Pleenumil oli äärmiselt negatiivne eetilis-moraalne kaas- ja järelmõju kogu ülikooli kollektiivile. Kõik see omakorda kahjustas mitmeti Eesti üldist kultuuriseisundit.

A l l i k a d K i r j a n d u s

1. Ant, J., Raid, L. Pleenum // Aja Pulss. 1988. Nr. 1; Aarma, R. Meenutusi Nikolai Karotammest ja EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumist // Aja Pulss. 1987. Nr. 24; VIII pleenum: meenutusi, arvamusi, hinnanguid // Eesti Kommunist. 1988. Nr. 1.
2. Григорян Р. Партийная организация ТГУ в послевоенные годы (1944-1950) // TRÜ toimetised. 1980. Vihik 536: Töid NLKP ajaloo alalt XVII: TRÜ parteiorganisatsiooni ajaloost. Lk. 26, 41.
3. Samas. Lk. 40.
4. EKP arhiiv. F. 148. Nim. 18. S. 2. L. 40, 44.
5. Rahva Hääl. 1950. 30. märts.
6. Eesti Bolševik. 1950. Nr. 8, 15, 22 jt.
7. EKP arhiiv. F. 148. Nim. 18. S. 2. L. 98.
8. EKP arhiiv. F. 148. Nim. 18. S. 9. L. 26 - 130.
9. Samas. L. 125.
10. Samas. L. 130.
11. Noodla, K. Kuidas töötati ülikooli raamatukogus 1940-50-ndatel aastatel // Edasi. 1988. 20. mai.
12. EKP arhiiv. F. 151. Nim. 8. S. 1. L. 54 - 57.
13. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 121. L. 29.
14. EKP arhiiv. F. 151. Nim. 6. S. 24. L. 39 - 41.
15. EKP arhiiv. F. 148. Nim. 18. S. 3. L. 32 - 33.
16. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 33. L. 65.
17. Tartu Riiklik Ülikool. 1950. 15. sept.
18. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 33. L. 65.

19. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 125. L. 71.
20. TRÜ arhiiv. Nim. 1. S. 121. L. 74-75; Rahva Hää! 1988. 10. aug.
21. EKP arhiiv. F. 1. Nim. 86. S. 3.
22. Samas. L. 85, 86.
23. Samas. L. 63. Dokumendis on üldarvuna märgitud 125, kuid õppeasutuste andmete liitmisel on see 126.

ISIKUNIMEDE REGISTER

Aas, Arnold 10
 Aaslava, Sigfried 73
 Aavakivi, Richard 6
 Aavakivi, Viktoria 110
 Aavik, Johannes 10, 13, 26
 Aavik, Juhan 94
 Adams, Valmar 160, 161, 168, 170, 181 - 183
 Aleksandrov, V. 167
 Allik, J. 66
 Alttõa, Villem 161, 168, 170, 173, 185
 Alvre, Paul 23
 Anderson, Walter 52, 107
 Andresen, Nigol 177
 Ant, Jüri 174, 176
 Antons, R. 182
 Arens, Ilmar 47
 Arhangelski, V. 180
 Ariste, Erna 60
 Ariste, Paul 12, 106, 172
 Aruksaar, H. 183
 Asmus, E. 148
 Aul, J. 142, 181 - 183
 Bachmann, T. 66
 Bakis, Eduard 64, 74
 Bally, Charles 29
 Bauman (Haliste), Pärt 125, 127 - 128
 Belozеров, N. 182
 Berg, H. v. 108
 Bernakoff, Rudolf 170, 181 - 183
 Bezrukov, M. 123
 Bichele, Gleb 185
 Bjerre, Andreas 64
 Bogdanov, Grigori 183
 Brandt, Eduard 185
 Bunge, Friedrich Georg 44
 Buratšenko, A. 135
 Burdenko, N. 128
 Cederberg, A. R. 106, 111
 Challandci, Leon (Lev) 38
 Christiani, Titus 102

Csekey, S. 39
 Ditmar, Victor 130
 Duhnberg, Karl 109
 Eisen, Matthias Johannes 31, 52, 103, 106
 Eisenschmidt, Edgar 109
 Elango, Aleksander 181
 Ende, Ferdinand 123
 Ernel, Malle 106
 Ernits, Villem 73, 90 - 92, 161
 Ertis, Eduard 185
 Ewers, Georg 44
 Feldbach, Johannes 164, 183, 185
 Fischer, Mihkel 122, 124
 Frey, Ernst 104
 Freymuth, Otto 104, 109, 129
 Fuchs, Veera 60
 Granö, J. G. 16
 Grau 106
 Grimm, David 39, 43, 44
 Grünthal, Villem 110
 Haberman, Harald 177, 180, 181, 183
 Hagar, Helmut 60
 Haldre, V. 150
 Hallik, O. 177
 Hasselblatt, A. 103, 104
 Hausmann, Richard 110
 Heikel, A. O. 54
 Hermann, K. A. 6, 7, 15
 Hiie, Valter 150
 Hirvlaane, Milvi 154
 Hone, Arthur-Robert 186
 Hormann, Herbert 150
 Hovi, Toivo 32
 Hurt, E. 178
 Hurt, Jakob 6
 Hämäläinen, Albert 58
 Ilus, Elmar 173, 181, 183, 185
 Indreko, Richard 60
 Ivask, Udo 110
 Jaakson, H. 183

Jaanvärk, Erik 183
 Jamusson, Juhan 129
 Jegorov, J. 182
 Jõeäär, Aleksander 179
 Jõgever, Jaan 10
 Jõgi, Olev 15
 Järvelaid, Peeter 41
 Jürgenstein, A. 7, 103

 Kadari, Helmut 177, 183
 Kaho, Hugo 129
 Kalima, J. 30
 Kalju, P. 178, 181
 Kallas, Oskar 90, 111
 Kana, Johannes 129
 Kangro, Gunnar 173, 181, 183, 185
 Kant, Edgar 142, 148, 149
 Kard, Paul 170
 Karindi, Alfred 179
 Karlson, F. 16
 Karlson (Kaarde), Johannes 17
 Karotamm, Nikolai 158, 177
 Kartašov, N. 182
 Kartau, Johannes Juhan 91
 Karu, Elmar 150
 Kask, Arnold 8, 11, 13, 14, 19, 172
 Kasso, Lev 43
 Keem, Hella 60
 Kenkmann, Rudolf 16, 74, 106
 Kesküla, August 74
 Kettunen, Lauri 14, 23 - 33, 106
 Kipper, Aksel 177
 Kiris, Advig 45
 Kitzberg, August 103
 Kivimägi, Leopold 172, 173, 185
 Kleis, Richard 141, 142, 173, 178 - 181, 183, 185
 Koemets, E. 63
 Koern, Ella 60
 Kogerman, P. 95, 96, 98, 99
 Kompus, Hanno 94
 Kondakov 128
 Koort, Alfred 65, 134, 135, 141, 142, 151, 157, 177, 180,
 182, 184, 185

Koort, Tuul 60
 Koppel, H. 38, 103, 107, 108
 Koppel, Paula 103
 Korsakov, Fjodor (Theodor) 35, 39
 Koskvee, L. 149
 Kotik, Mihhail 66
 Kress, Arnold 177
 Krigul, T. 185
 Krohn, Kaarel 52
 Kruus, Hans 11, 146, 177 - 179
 Kudu, Fred 177, 179, 182
 Kujola, Juho 30
 Kuk, Inge 122
 Kure, Kristjan 141
 Kureniit, A. 181
 Kurg, Helene 182
 Kuriks, Oskar 127
 Kurrik, Helmi 60
 Kõrge, Kuno 173, 185
 Kõpp, Johan (Juhan) 94 - 96, 98 - 99
 Kõva, R. 148
 Kabin, J. 184
 Käs, Johannes 161, 179
 Käsebier, A. 17
 Kõörna, Arnold 178, 180
 Kugelgen, G. v. 124
 Laas, Aleksander 170
 Laid 106
 Laid, Erik 55 - 57, 60
 Laja, Ferdinand 173, 177, 181, 183, 185
 Laksberg, Harald 91
 Lang, J. 16
 Lao, Linda 151
 Laretei, Heinrich 73
 Laškevičs, G. 123
 Lazarev, Anatoli 173
 Laugaste, Eduard 60, 142, 172
 Lavrov, David 128
 Leberecht, Greinert 104
 Lede, V. 179
 Leesmunt, Leo 46, 173, 181, 183, 185
 Lepšinskaja 167

Lepik, Elmar 166
 Leskinen, Eino 30
 Liblik, Marta 110, 151
 Ligi, Herbert 102
 Liimets, Heino 66
 Liiv, Otto 47
 Liiv, Otu 60
 Linkberg, Arthur 150, 173, 179 - 181, 183
 Linnus (Leinbock), Ferdinand 51, 55 - 60, 94, 96
 Linnus, Jüri 50
 Lippmaa, Teodor 74, 142
 Liszt, Franz 43
 Loorits, Oskar 27, 106
 Loskit, Juhan 183
 Lukin, Erich 179
 Luksepp, Aleksander 125, 126
 Lunge, Aino 66
 Luts, Oskar 109
 Luuk, A. 66
 Lõssenko, T. 164
 Madisson, O. 179
 Madisson, J. 16, 173, 183, 185
 Maim, Jaan 37
 Maim, Nikolai 35 - 38, 41, 43, 123 - 126
 Maiste-Haller, H. 181
 Malm, H. 17
 Malõševskaja, Veera 172
 Manninen, Ilmari 52 - 55, 58 - 60, 106
 Mark, Julius 94 - 96, 108
 Marland, August 165, 166, 172
 Marr, N. 169, 171, 172
 Martens, Friedrich Fromhold 38, 43
 Martinson, Eduard 18, 19, 172, 173, 180
 Martna, Mihkel 6, 7
 Matin, Valentin 182
 Mauer, H. 150
 Metslang-Lao, Linda 110
 Mielberg, P. 111
 Mitt, Anatoli 145, 146, 177
 Moora, Aliise 51, 60
 Moora, Harri 51, 60, 98, 106, 151, 173, 177, 180, 181,
 183, 185

Moosberg, Hilda 158
 Morgenstern, Johann Carl Simon 147
 Mugasto, Helene 60
 Muide, Jakob 103
 Muuk, Elmar 13
 Mötlik, Erich 179
 Mötus, A. 56
 Mägiste, Julius 27, 32, 106, 142
 Mäll, Johannes 146, 181, 183
 Mätlik, August 165
 Mithel, Johann Ludwig 44
 Münther, Otto 7
 Möls, E. 183

 Naan, Gustav 19
 Narbutt, Johannes 125, 128
 Narusk, Aleksander 129
 Neff 147
 Ney, Gottlieb Peeter 95, 99
 Niggol, H. 15
 Nurk, E. 181
 Nurm, Ernst 14, 15, 18.
 Nõmmik, Anton 142

 Oengo, J. 179
 Ojasuu, Heikki 27, 30
 Oru, Jüri 66
 Orula, J. 183
 Ottas, Herbert 183
 Ottow, Benno 104
 Ottow, O. 102
 Ottow, Z. 102

 Paabo, Rudolf 123
 Palamets, Hillar 145
 Palmeos, Pauline 172
 Paris, Peeter 179
 Parrot, G. F. 124
 Parts, Henn 150
 Paukson, Aleksei 145
 Paukson, H. 178
 Perandi, Adolf 46
 Petlem, Heinrich 183
 Petražitski, Leon 44

Petrova, M. 182
 Piip, Ants 35 - 37, 39, 41, 43, 94 - 96, 98, 99
 Piiper, Johannes 16, 170
 Pint, Aleksander 173, 181, 185
 Pistohlkors, B. F. 123
 Pobol, August 129
 Poska-Teiss, Liidia 170, 182, 183
 Posti, Lauri 24, 29
 Pravdin, B. 19
 Premet, August 178
 Puksoo (Puksov), Friedrich 94, 109 - 115, 117, 118, 123 -
 125, 150
 Pung, Aarne 13, 173
 Purga, Aarne 185
 Puusaag, Arvo 183
 Puusepp, Ludvig 94 - 96, 98
 Pöder, Tõnu 35, 41
 Põld, Erik 60
 Põld, Peeter 73, 103, 104, 128
 Põldmäe, Rudolf 142
 Päril, Andres 66
 Pärna, K. 183
 Pärtelpoeg, Valter 183
 Päts, Konstantin 7, 90
 Päts, Riho 179
 Päts, Voldemar 94, 98
 Pöögelmann, Hans 7
 Raag, E. 182
 Raid, Lembit 174, 176
 Rammul, Konstantin 63 - 65, 116
 Randalu, Hillar 181, 183
 Raud, Eno 169
 Raud, Märt 123, 125, 126
 Raudam, E. 185
 Raudsepp, L. 182
 Rebane, Ilmar 181, 183
 Regel, Vassili 123, 124, 128
 Reimann, Ilmar 127
 Reiman, V. 178
 Riikoja, H. 16, 141, 177
 Riisma, Kādi 90, 134
 Rinne, Leo 142

Ritslaid, Valdek 173, 177, 182, 183, 185
 Rooks, Gerhard 183
 Roos, Jaan 10
 Roots, Riho 173, 183, 185
 Rosenthal, Edith 110
 Rubel, Peeter 141, 142
 Rulli, A. 185
 Ruus, Neeme 179
 Rõigas, Peeter 173, 185
 Rägo, Gerhard 170, 177
 Rägo, Natalie 173, 183, 185
 Ränk, Gustav 55, 57 - 60
 Rünk, Aleksander 179
 Saareste (Saaberk), Andrus 10, 29, 94 - 96, 103, 106, 142
 Sabanin, A. 123, 124
 Sahva, Uno 178
 Saint-Hilaire 128
 Sang, August 60
 Saral, Karl 125, 126, 130
 Sarv, Hans 183
 Sarv, J. 182
 Schlossmann, Karl 94 - 96, 98, 124
 Schlüter, W. 103
 Schmidt, Eduard 155
 Schmidt, Ostwald 44
 Schütz, H. 54
 Seeler, Karl Wilhelm v. 35, 43, 44
 Semper, Johannes 94, 98, 179
 Sepp, Hendrik 47, 58, 103
 Setälä, E. 31, 53
 Siimann, Uno 66
 Siirde, E. 185
 Sild, Hilja 60
 Sild, Olev 128
 Sildmäe, Ilo 182
 Sildnik, August 17, 103
 Silvet, Johannes 170, 183
 Sirelius, Uno Taavi 52, 54
 Siro, Paavo 29
 Skurhovits, M. 123
 Sossi, Hans 127, 173
 Speek, Peeter 111

Stalin, J. 171, 188
 Starkopf, Anton 180
 Sturm, Hermann 104
 Suits, Gustav 94 - 96, 98
 Sulla, O. 16
 Sõber, Hans 181
 Šostāikov, Mihhail 181
 Säre, Riho 185
 Säre, Rudolf 173
 Säärits, Ella 168
 Sööt, Karl Eduard 103
 Šanōgin, Aleksander 185
 Šardin, Dmitri 184
 Zirk, Jaan 151
 Taev, Karl 141, 151, 168, 169, 172, 177, 180 - 183
 Tallgren, A(a)rne Michaēl (Mikael) 51, 52, 54, 105, 106
 Talvik, Edgar 177
 Tamm, R. 63
 Tammann, Aleksander 129
 Tammelaas, B. 109
 Tammsaare, Anton Hansen 7
 Tampere, Herbert 60
 Tamul, Sirje 68
 Tarvel, Peeter 94, 177
 Tassa, Aleksander 128
 Tennmann, Eduard 3
 Ter-Oganessov, V. R. 123, 126
 Thomson 106
 Tidriksaar, Heino 178
 Tiik, Aksel 179
 Tjutrjumov, I. 35
 Toim, K. 66
 Tomberg, Johannes 183
 Tomingas, Alma 150
 Tomingas, V. 181
 Topman, Olav 178
 Tork, Juhan 65
 Treumut-Loone 106
 Tsvetkov, Dmitri 24
 Tuglas, Friedebert 94
 Tulviste, Peeter 63, 66

Tõnisson, A. 63
Tõnisson, Alma 60
Tõnisson, Ilmar 65
Tõnisson, Jaan 37
Tõnsuaadu, O. 178

Uibo, Arkaadi 178, 181, 183
Uluots, Jüri 35, 36, 41 - 48
Utt, Olaf 168
Uuemae, E. 178
Uus, J. 109

Vadi, V. 177, 185
Vaga, August 166, 177, 182, 183
Vaga, Voldemar 173, 178, 183, 185
Vaigla, A. 14
Valdes, Albert 16, 18, 126, 150, 177, 180, 181
Vallner, Rudolf 111
Varep, Endel 185
Vares, Tõnis 123, 125, 128
Vasmer, Max 124, 126
Vassar, Artur 60
Vau, Elmar 173, 183, 185
Veermets, Kaarel 142, 183
Veiderman, August 91, 93
Veiderpass, Nikolai 180, 181
Veitzenberg, J. 142
Veltmann, Ivan (Juhan) 129
Vender, Julius 129
Verhouistinski, Andrei 183
Veske, Joh. 103
Veski, Asta 12
Veski, Gustav 5
Veski, Johannes Voldemar 5 - 19, 103, 142
Vettik, Tuudur 179
Vigel, Eduard 110, 116, 150
Vihalem, Paul 47
Viidalepp, Richard 60, 151
Vilbaste, Gustav 16
Vilberg, Cara 60
Vilberg, Gustav 127
Vilde, Eduard 7
Vilip, Johann 147

Vilkuna, Kustaa 58
Vill, Andrei 178, 182, 184, 185
Vissel, H. 178
Volck, A. 103
Vooglaid, Ü. 66
Väinaste, J. 14
Vääri, Eduard 5
Watzel, Oskar 10
Weltmann, Karl 110, 151
Westrén-Dolli, A. 106
Wiedemann, F. J. 6, 32
Wurle, K. 54
Õpik, Armin 141, 142
Õpik, Ernst 142
Üprus, Helmi 60
Üprus, Voldemar 181

SISUKORD

Saateks.....	3
<u>E. Vääri</u> . Tartu Ülikooli õppejõud ja eesti kirjakeele arendaja Johannes Voldemar Veski.....	5
<u>P. Alvre</u> . Lauri Kettunen õppejõuna ning eesti ja su- gulaskeelte uurijana.....	23
<u>T. Põder</u> . Nikolai Maim - esimene eesti rahvusest riit- giõiguse professor Tartu Ülikoolis.....	35
<u>P. Järveldaid, T. Põder</u> . Esimene Tartu Ülikooli eesti rahvusest eesti õigusajaloo õppejõud Jüri Uluots (1890 - 1945).....	41
<u>J. Linnus</u> . Etnograafia ja museoloogia Tartu Ülikoolis aastatel 1919 - 1940.....	50
<u>P. Tulviste</u> . Psühholoogiast Tartu Ülikoolis 1919-1988	63
<u>S. Tamul</u> . Üliõpilaskonna organiseerumisest 1920. aas- tatel.....	68
<u>K. Riisma</u> . Tartu Ülikooli ja tema juures asuvate tea- dusseltside osa Eesti Teaduste Akadeemia sünni- loos.....	90
<u>H. Ligi</u> . Kuidas õpetatud Eesti Seltsist sai eesti selts.....	102
<u>M. Ermel</u> . Tartu Ülikooli raamatukogu 1919 - 1940.....	109
<u>I. Kukk</u> . Tartu Ülikooli varade reevakueerimine 1920 - 1930.....	122
<u>K. Riisma</u> . Tartu Ülikooli Teaduslikust Uurimisinsti- tuudist.....	134
<u>A. Paukson</u> . Tartu Ülikooli varade reevakueerimisest 1944 - 1945.....	145
<u>M. Hirvlaane</u> . Poliitiliste ümberkorralduste mõjust Tartu Ülikooli teadustöö olukorrale aastail 1944 - 1950.....	154
<u>J. Ant, L. Raid</u> . EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenumi mõjust Tartu Ülikoolis.....	176
Isikunimed register.....	189

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие.....	3
<u>Э. Вязри.</u> И.В. Вески - преподаватель Тартуского университета, внесший большой вклад в развитие эстонского литературного языка.....	5
<u>П. Альвре.</u> Лаури Кеттунен как преподаватель и исследователь эстонского и родственных ему языков.....	23
<u>Т. Пыдер.</u> Николай Майм - первый эстонец-профессор государственного права в Тартуском университете.....	35
<u>П. Ярвелаид, Т. Пыдер.</u> Юри Улуотс (1890-1945), первый преподаватель истории права Эстонии эстонской национальности в Тартуском университете.....	41
<u>Ю. Линнус.</u> Этнография и музеология в Тартуском университете в 1919 - 1940 годах.....	50
<u>П. Тульviste.</u> О психологии в Тартуском университете в 1919 - 1988 годах.....	63
<u>С. Тамул.</u> О студенческих организациях в 1920-х годах...	68
<u>К. Рийсма.</u> Роль Тартуского университета и действовавших при нем научных обществ в истории создания Эстонской Академии наук.....	90
<u>Х. Лиги.</u> Как Эстонское ученое общество стало эстонским обществом.....	102
<u>М. Эрмель.</u> Библиотека Тартуского университета в 1919 - 1940 годах.....	109
<u>И. Кукк.</u> Резвакуация университетского имущества в 1920-1930 годах.....	122
<u>К. Рийсма.</u> О научно-исследовательском институте Тартуского государственного университета.....	134
<u>А. Пауксон.</u> О резвакуации университетского имущества в 1944 - 1945 гг.....	145
<u>М. Хирвлаане.</u> О влиянии политических преобразований на научную работу в Тартуском государственном университете в 1944 - 1950 годах.....	154
<u>Ю. Ант, Л. Райд.</u> О влиянии VIII Пленума Центрального Комитета К(б)ПЭ 1950 года на деятельность Тартуского государственного университета.....	176
Указатель имен.....	189

CONTENTS

Preface	3
<u>E. Vääri</u> . Johannes Voldemar Veski, a Lecturer and Developer of Literary Estonian	5
<u>P. Alvre</u> . Lauri Kettunen as a Lecturer and Researcher into Estonian and other Finno-Ugric Languages. . .	23
<u>T. Põder</u> . Nikolai Maim - the First Professor of State Law of Estonian Nationality at Tartu University. .	35
<u>P. Järvelaid, T. Põder</u> . Jüri Uluots (1890 - 1945), the First Professor of the History of Estonian Law of Estonian Nationality	41
<u>J. Linnus</u> . Ethnography and Museology at Tartu University in 1919 - 1940	50
<u>P. Tulviste</u> . Psychology at Tartu University in 1919 - 1988	63
<u>S. Tamul</u> . Formation of the Students' Societies and Corporations in the 1920ies	68
<u>K. Riisma</u> . The Role of Tartu University and Academic Societies affiliated to It in the Foundation of the Estonian Academy of Sciences	90
<u>H. Ligi</u> . How the Learned Estonian Society became an Estonian Society	102
<u>M. Ernel</u> . The Library of Tartu University in 1919 - 1940	109
<u>I. Kukk</u> . The Reevacuation of the University Properties in 1920 - 1930	122
<u>K. Riisma</u> . The Scientific Research Institute of Tartu University	134
<u>A. Paukson</u> . The Reevacuation of the University Properties in 1944 - 1945.	145
<u>M. Hirvlaane</u> . The Influence of Political Reorganizations on Research Work at Tartu University in 1944 - 1950	154
<u>J. Ant, L. Raid</u> . The Influence of the 8th Plenum of the Central Committee of the Estonian Communist Party on Tartu State University.	176
Name Index	189

70 LET ЭСТОНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА.
Вопросы истории Тартуского университета XXII (I).
(Материалы музея истории ТУ).
На эстонском языке.
Тартуский университет.
СССР, 202400, г.Тарту, ул.Дликооли, 18.
Vastutav toimetaja K. Sillivask.
Korrektor L. Jago.
Paljundamisele antud 2.08.89.
NB 05425.
Formaat 60x90/16.
Kirjutuspaber.
Masinakiri. Rotaprint.
Arvestuspõõgnaid 12,54. Trükipõõgnaid 12,75.
Trükiarv 350.
Tell. nr. 534.
Hind pbl. 2.50.
TÜ trükikoda. ENSV, 202400 Tartu, Tiigi t. 78.